تحفۂ لطیف

Marfat.com

تحفهٔ لطيف

محڪمہ اطلاعات - مغربي پاڪستان

ڪراچي.

پاڻ سنڌي تصنيف [illegible]
رحمة الله [illegible]

سرود بسم الله الرحمن الرحيم سنڌي

جيت پڙهو پڙهو هجو جيرجين جالاڏيا
آئيا آن بکي نو پڙهو راه [illegible] ماڻ ڪن
جيت پڙهو نعت پڙهو هجو لپ جاني لپ داش
فرياني حسن آهي [illegible] شري
جيت پڙهو نعت پڙهو هجو ليان راحت
پاڻيا ڏيد پوا [illegible] رحمت
تي مصيبت آهي [illegible] جا محي

Marfat.com

تحفهٔ لطيف

مرتبه

اسماعيل خواجه

محڪمه اطلاعات - مغربي پاڪستان

ڪراچي.

Marfat.com

1370

Marfat.com

فهرست مضامين

حصہ نثر

١.	عرض حال	اسماعيل خواجہ	الف
٢.	شاھہ جو عالمي شاعرن ۾ مقام	علامہ آء۔ آء۔ قاضي	١
٣.	شاھہ جي عام مقبوليت جا ڪي اسباب	ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ	٨
٤.	ڀٽ ڌڻيءَ جو پاري پيھہ	علي نواز جتوئي	١٥
٥.	شاھہ ۽ ابن فارض	غلام مصطفيٰ قاسمي	٢٧
٦.	شاھہ صاحب جا قصا	محبوب علي چنہ	٣٩
٧.	شاھہ جون تپيون	محمد عرس سمون	٥٠
٨.	شاھہ جو تغزل	علي محمد مجروح	٥٩
٩.	شاھہ جي سنڌي	پيرو مل آڏواڻي	٦٦
١٠.	شاھہ جو ڪوھستان	عبدالعزيز جوکيہ	٧٧
١١.	پاڪيزہ ڪلام	محمد خان غني	٨٧
١٢.	شاھہ موحد ۽ سندس فلسفہء توحيد	شفيع احمد علوي	٩٠
١٣.	ڀٽائي صاحب جون ڪ چار دلچسپ ڳالھيون	عبدالڪريم چشتي	١٠٠
١٤.	شاھہ جو سارنگ ۽ اسلامي فتوحات	رشيد احمد لاشاري	١٠٦
١٥.	شاھہ جو پنہور	مولائي رحيمداد	١١٦

Marfat.com

حصہ نظم

۰۱	ذکر لطيف	محمد واصل ٺٽوي	-۱۲۷
۰۲	مرشد ڀٽائي	مير عبدالحسين خان سانگي	-۱۲۹
۰۳	روميءَ سنڌ	مير حسن علي خان	-۱۳۱
۰۴	سخي شاه عبداللطيف	آخوند محمد بچل	-۱۳۳
۰۵	سنڌ جي شاعرن جو سرتاج	غلام احمد نظامي	-۱۳۹
۰۶	لطفن پريون لاتيون	رشيد احمد لاشاري	-۱۴۱
۰۷	نذر عقيدت شاه ڀٽائي	عبدالله خواب	-۱۴۳
۰۸	مرد قلندر	ميرزا گل حسن "احسن"	-۱۴۵
۰۹	لطيفي بهار	الله بخش سرشار	-۱۴۷
۱۰	شاه جي مدح ۾ مخمس	محمد خان غني	-۱۴۸
۱۱	سهڻو لطيف	علي محمد مجروح	-۱۵۱
۱۲	پٽ ڌڻي	پرسرام ضيا	-۱۵۳
۱۳	اي شاه ڀٽائي	حافظ محمد احسن	-۱۵۵

Marfat.com

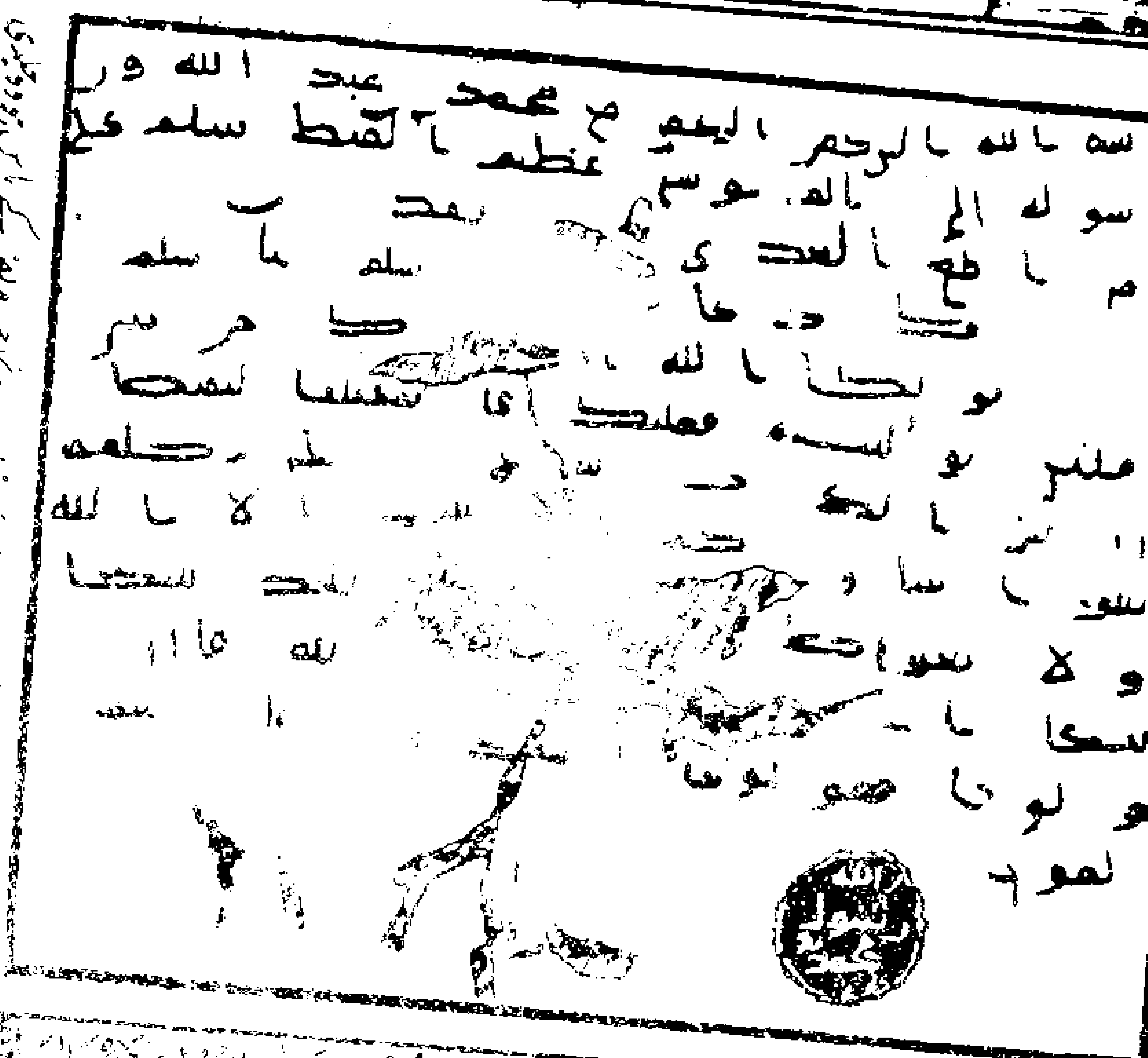

بسم الله الرحمن الرحیم من محمد عبد الله ورسوله الی المقوقس عظیم القبط سلام علی من اتبع

اما بعد فانی ادعوک بدعایة الاسلام

فعلیک اثم القبط یا اهل الکتاب تعالوا الی کلمة سواء

نشرک به شیئا ولا یتخذ بعضنا بعضا اربابا من دون الله فان تولوا

دُعا ذریعۂ نجات

حضرت انس رضؓ سے روایت ہے حدیث قدسی میں اللہ تعالیٰ نے
فرمایا اے انسان جب تک تو مجھ سے بخشش طلب کرتا رہیگا
میں تیرے گناہوں کو بخشتا رہوں گا۔ اے انسان اگر تیرے گناہ
آسمان کی وسعت سے بھی زیادہ ہوں اور پھر بھی تو مجھ سے بخشش
کی دُعا مانگے تو میں تیرے گناہوں کو بخش دوں گا۔
اے انسان اگر تیرے گناہ زمین کی حدود سے بھی زیادہ ہوں
اور تو بخشش کی بھیک مانگنے کے لئے میرے در پر سجدہ ریز ہو تو
میں تیرے گناہوں سے زیادہ وسیع مغفرت کے ساتھ تجھے نوازونگا۔
اور مجھے اس پر کوئی گرانی نہ ہوگی۔ (ترمذی، احمد، دارمی)

رضاء خدا کے لئے کسی سے ملنا موجب بخشش ہے

حضرت براء ابن عازب رضی اللہ عنہٗ سے روایت ہے
کہ حضور صلی اللہ علیہ وسلم نے ارشاد فرمایا کہ جب
دو مسلمان (اللہ کی رضا کے لئے) ملتے ہیں اور
مصافحہ کرتے ہیں۔ تو جدا ہونے سے پہلے بخشش
دیے جاتے ہیں۔ مشکوٰۃ شریف

رب العزت اپنے پیارے حبیب کے صدقے مجھے سلام کی
خدمت کرنیکی توفیق عطا فرمائے میرے والدین و جملہ اقربا کے حق میں
دعا ہے مغفرت فرمائے آمین

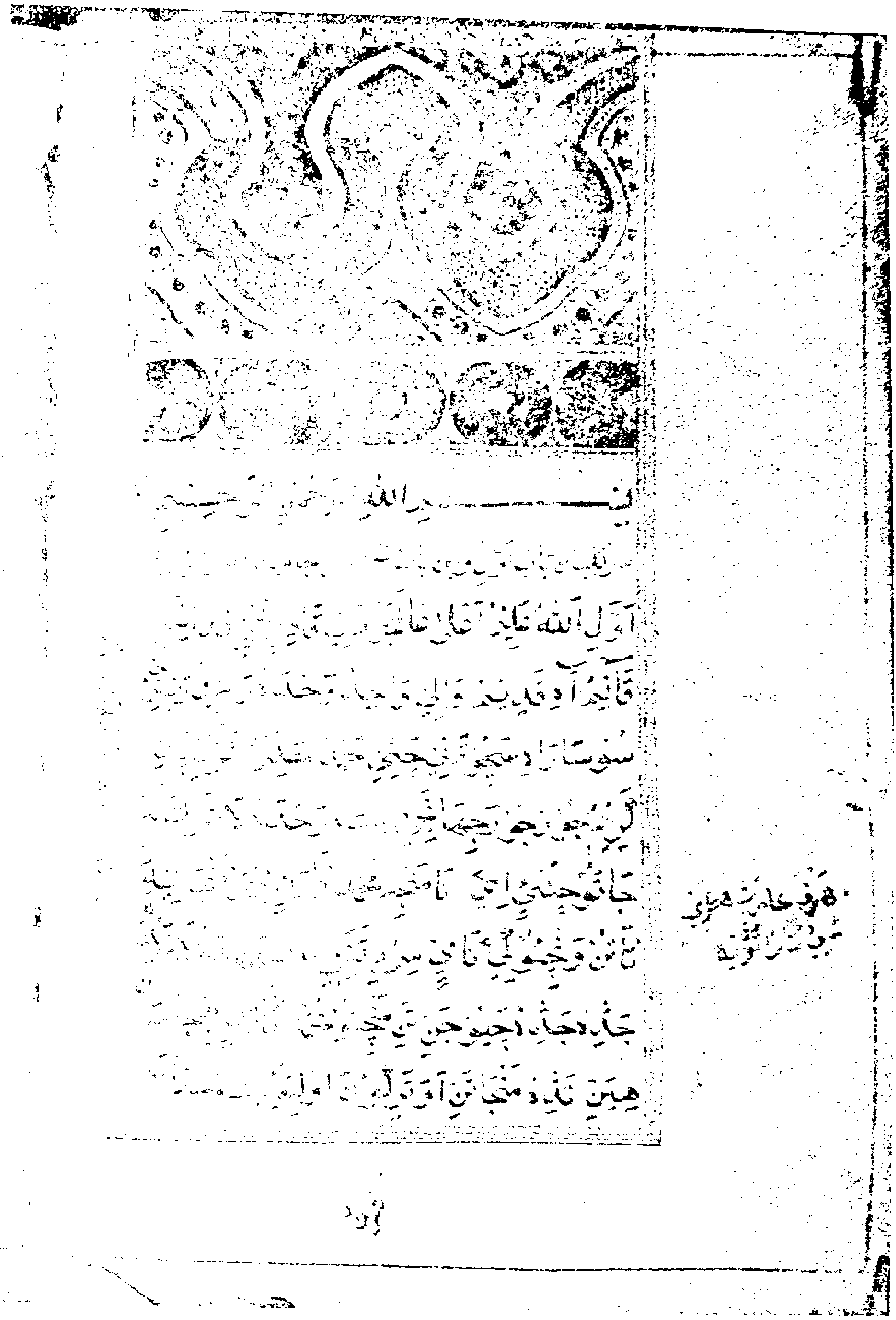

مائي مليءَ نعمت واري قلمي نسخي ، شاهه جي رسالي جي
پهرين صفحي جو عڪس . هيءَ نسخو ۲۸ جمادي الثاني ۱۲۷۰
هجري ڌاري مڪمل ٿيو.

Marfat.com

عرض حال

مهراڻ جي ماٿريءَ جي تاريخي عظمت ڪنهن وڏيڪ تعارف جي محتاج نہ آهي. دنيا جي قديم عراقي ۽ مصري تهذيبن سان سنڌو ديس جي سڀيتا ئي مينو ساهي سگهي ٿي، جنهن جي ثبوت لاءِ موئن جي دڙي ۽ ٽئڪسيلا جا کوٽايل کنڊر ئي بس آهن. برصغير ۾ اهو ئي سهڻو ماڳ آهي، جتي اسلام جي امن ۽ سلامتيءَ جو سنيهو پهرين پهتو. هن اعليٰ ۽ اتم نعمت کي هتان جي سڀاڳن سينن ۾ سانڍيو، پوءِ تہ ابو عطا سنڌي ۽ شيخ ابراهيم ديبلي وغيره جهڙا اهي عالمي شاعر، اديب، محدث ۽ فقيهہ پيدا ٿيا جن جي فيض جي ڪرڻن سڄي دنيا کي سوجهرو پهچايو، اهو سنهري سلسلو هلندو رهيو.

ٻارهين صدي هجريءَ ۾ هن ماڳ جا ڪي وڏيڪ ڀاڳ

Marfat.com

ڪليا . هڪ پاسي ابوالحسن ڪبير محدث، شيخ محمد حيات، مخدوم محمد معين ۽ مخدوم محمد هاشم جهڙا ڪيئي محدث ۽ فقيهه پيدا ٿيا ته ٻئي طرف شاهه عنايت شهيد، شاهه عبداللطيف ۽ سچل سرمست جهڙا شاعر، اولياء ۽ اڪابر پيدا ٿيا جن پنهنجي دلاويز نغمن سان عوام توڙي خواص ۾ نئون روح ڦوڪيو. اها ڏاتر جي ذات چڱيءَ جو جيڪا مقبوليت شاعرن جي شاهه لاکيڻي لطيف جي ڪلام کي حاصل ٿي سا ٻين کي نه ٿي. اڄ شاهه نه رڳو مقامي شاعر آهي پر عالمي شخصيت آهي جنهن جي ڪلام جي هاڪ ملڪان ملڪ پهچي پنهنجي سڳند ۽ سرهاڻ سان اديبن ۽ عالمن جي دماغن کي معطر ڪري رهي آهي.

انهيءَ اعليٰ شخصيت جي ياد ۾ ۲۰٦ سالگره تي، مغربي پاڪستان ڊائريڪٽوريٽ آف انفارميشن طرفان اسين هيءُ حقير علمي تحفو پيش ڪريون ٿا، جا ڳالهه اسان لاءِ فخر جو باعث آهي.

هن محڪمه طرفان اڳ به "نذرلطيف ۽ ياد لطيف" تحفا شايع ٿيا هئا، جن کي اسان جي اديبن ۽ عالمن نهايت پسند فرمايو هو. هن ڀيري به حسب دستور وڏن اديبن ۽ عالمن کان شاهه جي فلسفي، ڪلام ۽ شخصيت تي جديد علمي مقالا ۽ اشعار حاصل ڪري آڏو رکجن ٿا ۽ اها ئي آس آهي ته هيءُ ادبي تحفو اڳي کان به اڳرو ٿيندو.

آخر ۾ اسين انهن سڀني اديبن ۽ عالمن خاص ڪري علامه آءِ - آءِ قاضي، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، محترم

Marfat.com

رحيمداد شيدائي ۽ محترم الله بخش عقيلي سرشار جو شڪريو ادا ڪريون ٿا جن اسان جي هن علمي ۽ ادبي خدمت ۾ قلمي تعاون فرمايو آهي.

محبت پائي من ۾، رنڍا روڙيا جن،
تن جو صرافن، اٺ توريو اگهائيو.
(شاهه)

اسماعيل ايس خواجه

ڊائريڪٽر آف انفرميشن، مغربي پاڪستان
ڪراچي.

Marfat.com

Marfat.com

علامہ آءِ - آءِ قاضي

شاهہ جو عالمي شاعرن ۾ مقام

اسانجو موجوده دور "بين الاقواميت" تي نازان آهي حالانڪ انهيءَ نظريہ جو بنياد ديني خواہ قانوني طور اج کان تقريباً چوڏهن سؤ سال اڳي رکيو ويو. پر انهيءَ هوندي بہ اسين مسلمان اج بہ دل و جان سان پڪا "قوم پرست" آهيون. عجب تہ اهو آهي جو خود دين قرآن کي بہ "قومي نظريہ" ۾ تبديل ڪيو ويو آهي جنهن جو لازمي نتيجو اهو نڪتو آهي جو هر معاملہ ۾ "منهنجو" ۽ "تنهنجو" خيال ڪار فرما آهي ۽ انهي ڪري هرڪو ٿي "پنهنجي" شاعرن تي فخر ڪري ٿو. اهڙي خيال ۾ ڪو بہ حرج ڪونهي بشرطيڪ ڪو صاحب محض "پنهنجي" کي چمڪائڻ خاطر ٻئي جي گهٽتائي نہ ڪري. در حقيقت صحيح ذوق حسن مفقود آهي ۽ انهي ڪري ٿي حسن کي انهي لاءِ نٿو ساراهيو وڃي جو اهو حسن آهي محض انهيءَ لاءِ تہ اهو "منهنجو" آهي. لهذا شاہ عبداللطيف متعلق ڪنهن بہ راءِ قائم ڪرڻ لاءِ اسان ڪيس انهي ڪسوٽي تي پيش نٿا ڪريون جا اسان جي پنهنجي دل چاهي ٿي، مگر ان لاءِ اسان اهي ادبي معيار مد نظر رکنداسون جي ٻاهرين غير جانبدار ماڻهن مقرر ڪيا آهن ۽ جي اڄوڪي ادبي دنيا ۾ مسلم ۽ مروج آهن.

ڇهہ بيون معيار

اٽڪل هڪ سو سال اڳ ڪارلائيل (Carlyle) پنهنجي

خاطر نظم کي ڇڏي نثر اختيار ڪيو ۽ چيائين ته: جيڪڏهن ويد، انجيل ۽ قرآن به نثر ۾ آهن ته منهنجي لاءِ به اهو ئي ڪافي آهي. نظم نويسن جي استفاده خاطر وڏيڪ هيئن به چيائين ته: جيڪڏهن اوهانجو نظم، ڳائڻ جي لائق نه آهي ته ان کي "شعر" هرگز نٿو چئي سگهجي ۽ ان جو لکڻ ئي فضول آهي.

هاڻي اچو ته دنيا جي وڏي ۾ وڏي شاعر کي انهي ڪسوٽي تي پرکيون پوءِ خواه ڪٿي اهو شيڪسپيئر (Shakespeare) هجي يا ملٽن (Milton)، گوئٽي (Goethe) هجي يا ڊانٽي (Dante) - ويندي وهٽمن (Whitman) تائين ۽ ڏسون ته اهو انهي معيار تي پورو اچي ٿو؟

مگر انهي فيصلہ کان اڳ اچو ته انهن متعلق جيڪي ڪجهه، پاڻمراد و طئي ٿي چڪو آهي انهيءَ تي غور ڪريون. سوال آهي ته آيا سندن شعر جي هر هڪ مصرع، خود سندن ملڪن ۾ هن کان اڳ ڳائجي چڪي آهي يا نه؟ هن سلسلہ ۾ هن سوال کي ته آيا سندن ڪلام هن وقت به ڳائڻ جي لائق آهي يا نه پڻ ڪٿي درڪنار ڪجي. انهيءَ باري ۾ موجوده نئين روشني جو صاحب مبادا مرڪي چوي ته: "پر، سندن سمورو ڪلام ڪو Lyrical نه آهي مگر اهڙن پين عنوانن تي مشتمل آهي جن جو ڳائڻ لازمي نه آهي"- هائو، پر اهو دليل ڪارلائيل جي نظريہ جي عين مطابق ناهي.

لطيف پنهنجي بيتن کي ڪڏهين به هڪ "ڪارنامو" ڪري نه ڄاتو ڄاڪاڻ ته سندس واسطي انهن جي چوڻ ۾ ڪنهن به خاص قسم جي "ڪوشش" جي ضرورت ئي ڪانه هئي. هن اهي بيت هڪ اهڙي وجداني ڪيفيت ۾ چيا جنهن ۾ "ڪوشش"

Marfat.com

جي گنجايش ئي ڪانہ هئي. انهي ڪري هن پنهنجي شعر کي "نيا پو" ڪري سڏيو ۽ سندس شعر جي هر هڪ مصرع، بنا ڪنهن خاص تاڪيد جي، ڳائجي رهي آهي: جن ماڻهن سندس ڪلام کي سمجهيو آهي خواه اهي ماڻهو جن ان کي ذري جيترو بہ ڪين سمجهيو آهي، سڀئي سندس بيتن کي آلا پين پيا. بهرحال سندس شعر ڳائجي پيو ۽ ماڻهن کي ان جي ڳائڻ ڪان ڪير بہ موڙي نٿو سگهي. هيءَ حقيقت ڪارلائيل جي نظريہ جي مڪمل تائيد ڪري ٿي تہ بيشڪ شعر اهو آهي جنهن کي هر هڪ ماڻهو پڙهڻ جي بدران ڳائڻ ٿي چاهي ٿو.

جيئن اسان راڳ کي "آوازن جي تنظيم" سمجهون ٿا تيئن هڪ عرب مصنف شعر کي "لفظن ۾ سمايل راڳ" ڪري چاڻايو آهي. يعني تہ هو انهيءَ نظريہ کي ترجيح ڏئي ٿو تہ هر مصرع ۾ ترنم جي خصوصيت جو هجڻ شعر جو هڪ لازمي جز آهي. بس! دنيا جي سڀني وڏن شاعرن جي ڪلام کي پرکڻ لاءِ اها بهترين ڪسوٽي آهي: ڪو بہ صاحب ان کي انهيءَ ڪسوٽي تي پرکي پنهنجو نتيجو ڪڍي سگهي ٿو.

ممڪن آهي تہ ڪو صاحب مختلف شاعرن جي ڪلام جي ضخامت جي حجت اٿاري. پر انهيءَ ڏس ۾ بہ لطيف جي ڪلام جو ذخيره دنيا جي اڪثر وڏن شاعرن جي ڪلام جي ذخيرن جي ڀيٽ ۾ ڪافي ڪجهہ آهي. سندس رسالي ۾ ڪل ورهين ٣٦ مختلف عنوان ۽ ان مان هر هڪ جا ڪيئي مختلف داستان آهن. انهيءَ لحاظ سان بہ، سواءِ شيڪسپيئر ۽ گوئٽي جي، ٻين ڪن ٿورن شاعرن جي ڪلام جو ذخيره سندس ڀيٽ ۾ اچي سگهندو.

ٻيو معيار

ٻيو معيار، جو موجوده دؤر جا وڏا نقاد شعر کي پرکڻ لاءِ تسليم ڪن ٿا سو هيءُ آهي ته: آيا شاعر جي ڪلام جي ڪنهن به مصرع ۾ ڪو به اهڙو لفظ بدلائي سگهجي ٿو ڇا جو انهي تبديل سان مصرع کي زياده مؤثر يا فصيح بنائي سگهي يا ان ۾ وڌيڪ ترنم پيدا ڪري سگهي؟

هڪ دفعي جڏهين بين جانسن (Ben Jonson) کان پڇيو ويو ته هو پنهنجي نظم جي ڏهن کان به زياده دفعا تصحيح ڪري ٿو حالانڪ شيڪسپيئر ڪڏهين به پنهنجي شعر جي دوباره اصلاح ڪانه ڪئي، تڏهين جواب ڏنائين ته سندس خيال موجب بهتر ٿئي ها جيڪڏهين شيڪسپيئر ويهه دفعا پنهنجي شعر جي اصلاح ڪري ها - مگر انهيءَ هوندي به زمانو شاهد آهي ته سندس اهو نظم جنهن جي ڏهه دفعا تصحيح ڪئي وئي آهي ان ۾ اڃا به اصلاح جي گنجايش باقي آهي، مگر شيڪسپيئر جون في البديهه چيل مصرائون اصلاح کان بالاتر آهن ۽ انهن مان گهڻن ۾ ڪنهن به هڪ لفظ جي ڦير گهير سڄي مصرع جي ترنم کي تباهه ڪري ڇڏيندي. بهرحال اهڙي تبديل سڌاري جي بدلي نقصانڪار ثابت ٿيندي.

حقيقت ۾ ڪنهن ورلي شاعر جو ڪلام هن معيار تي پورو بيهي سگهندو. مگر لطيف جي ڪلام ۾ ته فقط هڪ لفظ جي تبديل به سڄي لڙي جي ترنم کي بگاڙي ڇڏي ٿي، بلڪ ختم ڪري ڇڏي ٿي ۽ ناقابل برداشت بنائي ڇڏي ٿي. بس! امڪان نه آهي جو ڪنهن به مصرع ۾ رکيو هڪ لفظ به هٽائي يا مٽائي سگهجي. سندس سڄو ڪلام انهيءَ لطيف توازن ۽ نزاڪت جو

Marfat.com

حاصل آهي : نه فقط هر هڪ مصرع مگر هر هڪ لفظ ۽ ان جي بيهڪ کي هڪ خاص اهميت آهي ۽ ان جو بدلائڻ محال آهي. دنيا جو ڪو به شاعر سندس ڪلام جي سڄي ذخيره جي نقطهٔ نگاه کان هن پرکا ۾ پورو بيهي نه سگهندو. ٻين شاعرن کي ته ڇڏيو پر خود شيڪسپيئر جي به ڪيترن ئي مصراعن کي ترميم بعد بهتر سمجهيو ويو آهي. موجوده يورپي نقادن ڪنهن به شاعر جي شعر کي پرکڻ واسطي اهو پهو معيار مقرر ڪيو آهي.

ٻيون معيار

اهي مثيان به معيار ڪنهن به شاعر جي ، دنيا جي شاعرن جي قطار ۾ درجي مقرر ڪرڻ واسطي ڪافي آهن. مگر اڃان به ٻيون هڪ آخرين، نهايت اهم ۽ ناگزير معيار آهي جو، ازروءِ جامع تنقيد، قطعي طور ڪنهن به شاعر جي درجي قائم ڪرڻ لاءِ تجويز ڪيو ويو آهي. اهو معيار آهي استعمال زبان جنهن جي ذريعي شاعر پنهنجي خيالات جو اظهار ڪري ٿو.

چيو وڃي ٿو ته ملٽن پنهنجي جملي ڪلام ۾ انگريزي زبان جا اٺ هزار الفاظ ۽ شيڪسپيئر سورهن هزار الفاظ استعمال ڪيا آهن. الفاظ جي صحيح استعمال کي درڪنار ڪندي به خيالات جي وسعت کي تورڻ تڪڻ جو هيءَ فقط هڪ طريقو آهي. درحقيقت، زبان واري معياري پرک جو اهو (الفاظ جو انگ) ڪو موزون طريقو نه آهي. سوال آهي ته سورهين صدي واري انگريزي زبان اندر، خيالات جي اظهار جي وسعت جيڪا شيڪسپيئر پيدا ڪئي انهيءَ کان وڌيڪ وسعت پيدا ڪرڻ جو به ڪو امڪان هو ڇا ؟ ٻين لفظن ۾، معيار اهي زبان ۾ زياده

ڪان زياده خيالات جي اظهار لاءِ وسعت پيدا ڪرڻ. سواءِ شيڪسپيئر جي ٻئي ڪنهن شخص جي نه وهم گمان ۾ ۽ نڪي امڪان ۾ ئي هو ته هو ايلزبيٿ جي دور واري انگريزي ٻولي ۾ اهي خيالات اظهار ڪري، جي شيڪسپيئر ڪيا. ڊانٽي ۽ گوئٽي جي حالت ۾ به اهو چوڻ صحيح ٿيندو، مگر سواءِ شيڪسپيئر جي، ٻوليءَ ۾ وسعت پيدا ڪرڻ واري جنهن منزل کي هو پهتا سا نسبتاً گهٽ گهٽ هئي بمقابله انهي ارڙهين صدي واري سنڌي زبان جي، جنهن کي لطيف نباهيو، ۽ ويجهايو ۽ وڌايو. ڪنهن جي وهم گمان ۾ ئي نٿو اچي ته لطيف واري زبان ڪا انهي دؤر ۾ سنڌ اندر ڳالهائي ويندي هئي! سنڌي، جا زياده ۾ زياده ته به هڪ صوبائي محاوره جي منزل تي هئي، سا شاه جي هٿن ۾ هڪ نهايت گرانمايه ۽ وسيع ترين ٻولي بنجي ٿي ايندو جو اسين نه سچائي ٿا سگهون نڪي سمجهي ٿا سگهون ته سنڌس زبان ڪا اها ساڳي سادي صوبائي ٻولي آهي. لهذا، انهي ناگزير معيار مطابق، جو يورپ جي وڏن نقادن آخرين معيار تصور ڪيو آهي، به ڪاميابي جو سهرو لطيف جي سر تي ئي آهي.

اهي ٽي معيار جي مٿي بيان ڪيا ويا آهن سي اسانجا نه پر دنيا جي نهايت ترقي يافته قومن جا تجويز ڪيل آهن ۽ انهن جي ذريعي اهو آساني سان معلوم ٿي سگهندو ته سواءِ لطيف جي، دنيا جو ڪو به شاعر انهن ٽي هر پهلوءَ کان پورو نٿو اچي سگهي.

هت اسان تصوف جي گهرائين، تخيل جي پرواز، شاعرانه فهم ۽ نظر ۽ فطري نغمه سرائي وارن نقطن جو بيان ئي نٿا ڪريون. اهو هڪ جداگانه باب آهي. اسان هت انهي مسئله کي به ڇڏي ڏيون ٿا ته شاه جو شعر ڪيتري قدر انساني زندگيءَ جي هر پهلو کي روشن ڪري ٿو، ۽ نڪي ورني اسان انهيءَ پنهنجي عام

Marfat.com

مروج مسئلہ کي ٿي چيڙ يون ٿا ته شاه جو شعر ڪيتري قدر قرآن تي حاوي آهي ۽ ڪيتري قدر ان جو تفسير . نڪي وري اسان جو مقصد آهي ته ڪو شاه جي بيت روميءَ سان ڪريون جنهن جي "مثنوي" متعلق چيو ويو هو ته: "هست قرآن در زبان پهلوي".

اهي جملہ نقطا اسانجي محققن جي توجهہ جا لائق آهن ۽ انهن تي ڪتابن جا ڪتاب لکي سگهجن ٿا. انهن جي اپٽار جو نہ هيءَ موقعو آهي ۽ نہ محل . تنهنڪري اسان انهن ٽن معيارن تي اڪتفا ڪريون ٿا جن مٿي بيان ٿي چڪا آهن ۽ پڻ ته دنيا پاڻ ڏسي بشرطيڪ ان ڪي اهي اکيون آهن جن تي تنگ "قومي" جذباتن جو پردو چڙهيل ناهي .

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

شاهه جي عام مقبوليت جا ڪي اسباب

سنڌ سونهاري سوين شاعر ۽ درويش پيدا ڪيا آهن، جن مان هر هڪ پنهنجي جاءِ تي هڪ خاص درجي ۽ منزل جو صاحب آهي، مگر ڀٽائي صاحب هر جائي هردلعزيز آهي. سندس نالو ٿر، ڪاڇي، لاڙ، سري، ڪڇ ڀلي پڌرو ۽ نروار آهي ۽ سندس ڪلام جتي ڪٿي عام توڙي خاص جي زبان جو ورد و وظيفو آهي. هن نيڪ نام، مقبوليت عام جي مام تي غور ڪندي بنده جي خيال ۾ اول اول هي ڳالهه آئي ته:

(١) ڀٽائي صاحب سيد سونهارو، نڪ نسب ڀلارو هو. عزت ۽ عظمت سندس ذات ۾ سمايل هئي. انهيءَ کان سواءِ سندس آکهه به اعليٰ هئي. ڀٽائي کي لئيءَ مان لٺ پيچي درويش ڪونه بڻيو هو، مگر هو پرين پڌرو، ڪريم پوٽو هو، ڀلائي ۽ بزرگي سندس بنياد ۾ هئي.

(٢) پيءُ ته شاعري به سندس خانداني وراثت ۾ هئي. ڪانئس اڳ سندس جد امجد شاهه ڪريم ٿي چڪو "سنڌ جو شاعر" هو.

اهڙيءَ طرح ڀلي ذات، درويشي صفات ۽ شاعريءَ جي ڏات سندس خانداني ورثي ۾ هيون، جن ڀٽائي صاحب جي ڀرپور پڌرائي ڪئي، مگر نيٺ هن ته پنهنجو نالو پاڻ اجاريو.

(٣) بذات خود ڀٽائي صاحب نيڪ صورت ۽ نيڪ سيرت انسان هو. نهٺائي ۽ نماڻائي، تواضع ۽ توڪل سندس طبيعت

جا جزا هيا . مطلب تہ سيد سينئي پرين چڱو ساماڻو . وري جو الاهي عشق جي مهميز آيس سو وڃي ڪشالا ڪڍيائين ۽ جهد ڪيائين . جڏهين درويشي جي رنگ ۾ رچي لعل ٿيو، تڏهين سندس فقيريءَ جي فيض ٻہ ڪئين معتقد ۽ مريد پيدا ڪيا ۽ سندس نيڪ نام هر جاءِ عام ٿي ويو .

(٤) هن فقيري ۽ درويشيءَ جي منزل سان گڏو گڏ سندس طبع جي بحر ۽ زبان جي سحر ڪيس "شاعري" جو اهو شعور ڏنو جو سندس ڪلام، ٻڌندڙن جي جيءَ ۾ وڃي جايون ڪيون . سندس جهان گشتي ۽ جهان پيمائي، ڪشاده دلي ۽ نظر جي بينائي، انسان ذات سان همدردي ۽ الاهي اسرار سان آشنائي، سندس خيالات ۾ عالمگير وسعت پيدا ڪئي . مگر هي سنڌ جي مٽي هئي جا چاهيندي ٿي سندس لڳن ڪي لڳي هئي؛ هي سنڌجي سر زمين هئي جنهن ۾ پاڻ وڏي وڏو ٿيو هو، جنهن ڪري سندس جذبات نج سنڌي هئا . ڀٽائي صاحب پنهنجي عالمگير خيالات کي سنڌي احساسات جو جامو پهرائي، سنڌ جي عام فهم ٻوليءَ ۾ پنهنجي سحر آميز شاعريءَ جي ذريعي ويهي ورجايو . ڀلا ٻيو ڪير سندس ڪلام جي دام ۾ نہ ڦاسي ها!

(٥) ازان سواءِ ڀٽائي صاحب، پنهنجي عالمگير خيالات ۽ سنڌي احساسات کي شاعريءَ جي ڏوري سان ويهي سنڌ جي ڪهنين ڪهاڻين جي تاڃي پيٽي ۾ آڻيو . انهن جهونين قصن ڪهاڻين کان سنڌ جو ننڍو وڏو باشندو واقف هو . انهيءَ ڪري بيتن جو ظاهري مضمون ويتر ماڻهن کي وڻي ويو ۽ نہ فقط سندن ذهن نشين ٿيو، مگر دلنشين بہ ٿي ويو .

(٦) حسن اتفاق سان اهي ڪهاڻيون ۽ قصا سنڌ جي هر

Marfat.com

ڪنڊ ڪڙڇ جي پيداوار هئا. پڻائي صاحب جيڪڏهن رڳو مارئي يا سسئي ڳائي ها، جيئن گهڻن ٻين شاعرن ڪيو، ته انهيءَ ڪلام کي مارئي ۽ سسئي واري سر زمين جا ماڻهو ٻين جي مقابلي ۾ زياده دلچسپي سان پڙهن ها. مگر پٽائي صاحب سڀني قصن کي ڳايو، جنهن ڪري سنڌ جي هر باشندي کي سندس ڪلام ۾ پنهنجي سر زمين جي نپايل قصي ۽ ان سان گڏ پنهنجي ملڪ، ٻولي، زندگي ۽ ان جي ماحول جو عڪس نظر آيو. هن نقطي کي ذرا تفصيل سان ڏسو:-

(الف) اول سري ڪان لاڙ تائين سڄي وچين سنڌ جي ماڻهن جي زندگي جو دارو مدار سنڌو ندي تي آهي. جڻ قدرت پنهنجي هٿن سان سونهاري سنڌ جا وار ورائي، مهراڻ وهائي، وچان سينڌ ڪڍي آهي ۽ مهراڻ جو آرجڻ سنڌ جي سينڌ جو قرار آهي ته ڏوڳاهو ۽ ڏڪار سنڌ ۾ مار نه ڪندا. سُر سهڻي ۾ پٽائي صاحب وڏي مهراڻ جا مانداڻ منڊيا آهن: ڪچا ۽ ڪانهه، مينهون ۽ ميهار، چڙا ۽ لار، دونهيون ۽ دراڙ، ڪنڌي ۽ وچون، گهڙا ۽ تڙ، واهڙ ۽ وڻ، سانئر ۽ سير، تار ۽ ترها، ڪرڳل ۽ ڪن، دڙڪا ۽ دهشت، اڇل ۽ ڇڇل، ٻانڊي ۽ ٻار، لڙ ۽ لهريون، اوٻارو ۽ آر، ڪپر ۽ ڪڙڪا، لس ۽ ليٽون، لاٽا ۽ ليون، پيلا ۽ پيلاتيون، چڪڻ ۽ چيڙون، تانگهه ۽ جهول.

مطلب ته دريا جا اهي سڀئي نظارا ۽ انهيءَ سان گڏ سهڻي جي سڪ، ساهڙ جا سمن ۽ ڪچي جو هي مجاز- اهي سڀ اهڙا ته من سوهيندڙ منظر ۽ واقعا آهن جو وچولي وارن کي عام طرح ۽ ڪچي وارن کي خاص معلوم، منظور ۽ محبوب آهن. هن خاص دريائي سٽا سبب هي سرچڻ سڄي وچولي سنڌ جي ورونه بنجي ويو.

(ب) باقي رهيا پاسا :- سر مومل راڻو ، سنڌ ۽ جيسلمير جي وٽ يعني ته ڏيٽ جو افسانو آهي ، جو لڊاڻي ۽ ڪاڪ جي راڻي سوڍي ۽ گاڏيلي گجر جي عشق جو داستان آهي : راڻا ۽ راجپوت ، ڪرها ۽ وڳ ، پان ۽ سوپاريون ، ڍوليا ۽ ڍيٺ هن پاسي جا آهڃاڻ آهن . خاص سنڌ وارن لاءِ هن قصي ۾ راڻي جو مجاز ، اڌ رات جا سمن ، عاشق جو انتظار ، نڪتن جي نهار ، رسڻ ۽ پرچڻ ، ميڙن ۽ نياپن جون مڙئي ڳالهيون موجود آهن ، جن ۾ پيٽائي محبت ۽ مجاز جون لوليون ڏيئي ڇڏيون آهن :-

مومل ڪي مجاز جا اکين ۾ الماس-
نه ڪا عام نه خاص جي مٺاسي وڃيا

گجر ڪي گجميل جون تارن ۾ تيرون ،
هٿي حاڪمن ڪي زور پريون زيرون
ڪاڪ ڪنڌي قبرون پسو پر ڏيهن جون .

(ج) سر مارئي ٿر وارن مارن جي حياتيءَ جو خاص آئينو ۽ سنڌ جا غريب عوام جي "آئين ۽ چاڙهين" انهن جي زندگيءَ جو هڪ عام مڪمل نقشو آهي ، جنهن ۾ پيٽائي صاحب شاهوڪارن جي مال متاع ، محل ۽ ماڙين ، ورڳن ۽ زيورن جي مقابلي ۾ غريبن جي سادگي ۽ سچائي ، آزادي ۽ استغنا کي ويهي واکاڻيو آهي ۽ غريبن جي جذبات ۽ احساسات کي چمڪايو آهي .

" اي نه مارن ريت جئن سيڻ مٽائن سون تي "
" سون برابر سڳڙا مارو ءَ سندا مون "
" پرم پياروڙي رهي جنهن ۾ آڇي آن "
" پاڇيا هي نسه پاڙيان سرتيون سڀئي ءَ ساڻ "

هن سر ۾ ڪائر ۽ پائر، پهون ۽ پنهوار، جهانگي ۽ جهنگ، ڏوٽي ۽ ڏٽ، پلر ۽ واهوندا، ڦر ۽ گوندا، للر ۽ لاٽا، پٽون ۽ پاٽا، ڪوهر ۽ ٽوهر، وڇون ۽ وسڪارا جي سنڌ جي هن اراضي جا مشهور اهڃاڻ آهن، سي بيان ٿيل آهن. جيڪڏهن پٽائي رڳو مارئي ڳائي ها ته به ٿر وارن ڏوٽين ۽ سنڌ جي عوام کي ڪڏهين ڪين وسري ها.

(د) سر سسئي ۾ وري، جبل ۽ ڪاڇي، ٻپ ۽ هاڙهي لس ۽ ٻيلي، ڪيچ ۽ مڪران واري ملڪ جي عشق ۽ افساني، بلڪ درد جي داستان جو ذڪر آهي جو انهيءَ ملڪ جي ماحول جو هڪ بي بها منظر آهي. آٺ ۽ قافلا، گونئرا ۽ گس، ميا ۽ منزلون، جت ۽ جمازي، برفت ۽ بلوچ، پٽيون ۽ پهاڙ، رڇون ۽ رولا، جهڪون ۽ جهولا، لڪ ۽ لانگها، ڏونگر ۽ ڏاڪڙا

"وڏا وڻ وڻڪار جا عجت جائو جمر جز
ڪوسا ٽپن ڪڪرا ڀي دمدم ٽپي ڏر"

اهي ڇپر ۽ ڇمر، ڇنجون ۽ چوٽيون، ڪانپو ۽ ڪارو، وندر ۽ وڻڪار، سنگهم ۽ مهبار، اهي ٻڙئي هن ملڪ جي ماحول جا نيشان ۽ سسئي ۽ پنهونءَ جي عشق واريءَ ڏکي وات جا اهڃاڻ آهن، جن کي شاه سسئي جي سفر ۽ سورن، ڏکن ۽ ڏاکڙن، ۽ ڦرب ۽ ڪشالن سان گڏو گڏ هڪ عجيب پيرايه ۾ پيش ڪيو آهي. هن ملڪ جي ماڻهن لاءِ ڇڻ شاه وندر جي ڪنهن وانڊجو رهاڪو هو، جنهن ويهي هن ترجو بر ڪڇيو آهي.

(ه) نوري ۽ تماچي، موررڙي ۽ ڪلاچي، يعني ته، سرڪا سوڏ ۽ گهاتو ۾ شاه مير بحرن گندرين، ميئن مهاڻن، ڪکين ڪارين، سوئن چارين، ٻهن لوڙهن، مڇين مانگرن،

Marfat.com

مطلب ته ڍنڍ ۽ درياهه، مير بحر ۽ ملاح جي حياتيءَ جو منظر چٽيو آهي ۽ ۽ وري ساموندي ۽ سر سريراڳ ۾ ويهي اجهاڳ سمونڊ جا اهڃاڻ ڏنا اٿس جنهن ۾ لهريون ۽ ٻيڙا، غراب ۽ ڦرها ۽ سڙهه ۽ لاچو، پڳهه ۽ کوهاٽ، جهاز ۽ طراز، معلم ۽ ناکئا، ننگر ۽ ناريون ۽ بندر ۽ بازاريون سڀ اچي نظر آڏو بيهاريون اٿس.

(و) اچا ٻه ٻين سرن ۾ مثلاً: سر پرڀاتي ۾ لس ٻيلي جي سخي ڄام سپڙ جي ساراهه ۽ سر بلاول ۽ ڏهر ۾ لاڙ جي قصن ۽ مثلاً: **سهڻي ۽ اڏڙي** جي سورهيائي ۽ **لاکي ۽ اوڏڻ** جو عشق ۽ ڪڇ ۽ سنڌ جي سرحد تي لوڙائن جون لوڙهون ۽ جاڙيجن ۽ ريبارن جون مصلحتون انهن مڙني کي شاهه اهڙي نموني ۾ ورجايو آهي جو جڻ لاڙ جي تاريخي تمدن ۽ رهڻي ڪهڻي کي آڻي اکين آڏو بيهاريو اٿس. سر سورٺ ۾ ته اچا ٻه اڳتي وڌي جهوناڳڙهه ۽ ڪاٺياواڙ، پيجل ۽ ڪنگهار يا سورٺ مڱڻهار ۽ اوچي ڳڙهه گرنار جو اهو سحر آميز بيان ڪيو اٿس جو انهيءَ ملڪ جي ماڻهن کي پنهنجي ڪلام جو گرويده بنائي ڇڏيائين. مون کي تعجب لڳو جڏهين جهوناڳڙهه جي شهر ۾ توڙي ٻهراڙي ۾ ڪن ماڳن تي هندن خواهه مسلمانن کي سر سورٺ جا بيت تنبورن تي ڳائيندي وڄائيندي ڏٺم.

قصو مختصر ته ڀٽائي صاحب پهريون دفعو پنهنجي شعر ذريعي تفصيل سان ۽ مڪاني محاوري، مڪاني ماحول ۽ مڪاني نفسيات مطابق سنڌ ۽ ان جي پسگردائي جي عام مروج قصن جي تاڃي پيٽي ۾ اڻيو انهيءَ ڪري ملڪ جي هر ڪنڊ ڪڙڇ جي ماڻهن کي سندس ڪنهن نه ڪنهن سر ۾ پنهنجي ملڪ جو ماحول پنهنجي ٻولي ۽ پنهنجي زندگيءَ جو عڪس نظر آيو ۽ جنهن ڪري ڀٽائي

Marfat.com

صاحب جا بيت ۽ وايون سندن جيءَ ۾ جايون ڪري ويا، انهن بي بها موتين جي عوام ۾ مقبوليت نه فقط موزون هئي مگر اٽل ۽ لازمي هئي ۽ اها عوامي مقبوليت ئي آهي جا ڀٽائي کي ٻين شاعرن جي مقابلي ۾ بيحد بلند ۽ بالا ڪري ٿي. سندس صحيح جذبات تي سندس هي هڪ مصرع شاهد آهي ته:-

"توتي اڄ لطيف چئي آهي سندي عام"

(٧) مگر ڀٽائي جي همه گير خيالن ۾ تصوف جي ڳوڙهن نڪتن، روح اسلام جي حقيقت، محبت جي رازن، رنديءَ جي رسمن ۽ عشق الاهي جي اسرار، حياتي ۽ موت جي فلسفي، توڙي علم ۽ فڪر جي ٻين نظرين متعلق به اهي اهم اشارا موجود آهن، جو هر صاحب شريعت، سالڪ، طريقت، طالب - حقيقت ۽ عالم توڙي فلسفي سندس اڪثر بيت پڙهي وري وري پڙهندو سوچي وري وري سوچيندو ۽ ڀٽائي صاحب جي اهل دل ۽ صاحب نظر هئڻ جي معتقد ٿيڻ بغير رهي ڪين سگهندو.

(٨) شاعرن جو ته ڀٽائي صاحب سرتاج آهي بلڪ سندن واسطي "آسوه حسنه" آهي؛ سنڌي شعر ۽ شعور جي ته ڪسوٽي آهي، بلڪ پارس آهي، جنهن سان لڳڻ بعد ئي سنڌ جي سر زمين جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ شعر جا ذره سون مثل چمڪيا.

مطلب ته سندس خيالات جي وسعت ۽ احساسات جي پاڪيزگي سبب ڀٽائي صاحب جو ڪلام جڻ جام - جم يا آئينو آهي، جنهن ۾ هر فرد نظر وجهڻ سان پنهنجي خيالات، احساسات توڙي ماحول جو عڪس ڏسي ان تي عش عش ڪري ٿو. بيشڪ ڀٽائي صاحب سهڻي ٻرين پلو هو، جو سندس شهرت توڙي مقبوليت عام ٿي وئي. پر بقول شاعر ڏم: "اجاڪي افضل، هو چوڻ کان چوڻو گهڻو".

علي نواز جتوئي

ڀٽ ڌڻيءَ جو پياري پيڙ

ڀٽ ڌڻي رحمة الله عليه، دنيا جي صوفي شاعرن مان هڪ هو. هو سلوڪ جي سڀني منزلن مان مشاهدات ماڻي واصل بالله ٿي چڪو هو. منجهس ٿي مجازي محبت جي مهميز کيس بي خود بنايو ۽ جن بات کي جڳايو جن سندن سيني ۾ شعر جي سلن کي آپاريو. ان شعر ذريعي شاهه صاحب پنهنجي ڪيفيات ۽ واردات کي اظهار ڪندو رهيو جن مان ڪيترا ته رندي راز آهن. انهن رازن مان هڪ وڏو راز يا پياري پيڙ "شاهه سندو سڄڻ" آهي، جنهن جي وضاحت کي آءٌ اهم ترين سمجهان ٿو ڇو ته شاهه جي شارحن مان ڪوبه اڄ تائين اهو پڌائي نه سگهيو آهي ته "سڄڻ" مان شاهه صاحب جي مراد ڇا آهي، سندس سپرين ڪير آهي، ڪنهن کي ٿو ساهڙ سڏي، سينڌري مان مطلوب ڪير آهي ۽ آرياڻيءَ جو اشارو ڪيڏانهن آهي وغيره.

منهنجي طالبانه تحقيقات موجب، شاهه صاحب جن جو مطلوب محبوب، عالمن جو ابو، اولين نرمل نور، مولا پاڪ جو مڪمل مظهر، خاتم النبيين رحمة العالمين (عليه الصلواة والسلام) جن آهن ۽ نه ذات باري تعاليٰ. انهن سڀني سرن ۾، جن ۾ شاهه صاحب، پنهنجي "سڄڻ" کي ساري ٿو، اهوئي اشارو ملي ٿو. اچو ته سرڪلياڻ کي جاچي ڏسون. هن سر جي پهرين داستان ۾ شاهه صاحب فرمائي ٿو ته محمد رسول الله (صلي الله عليه والسلم) کي مولا پاڪ "محبوب" بنائي، پنهنجي مراد ڪري

يعني ٻئي جهان عطا ڪري ڇڏيا آهن تنهن ڪري هيج مان آن ڪريم کي "ڪارڻي" ڪري مڃ ته آوتڙ نه اولجين بلڪ ستڙ سالم وڃين، يعني صحيح سلامت منزل ماڳ کي پهچين ۽ انهن سچن سڳورن سان ٿين جن لاءِ چيو ويو آهي ته "لا خوف عليهم ولا هم يحزنون". مولي پاڪ جي مڪي مدني محبوب سان آها نسبت آهي جيڪا سڌ جي پڙاڏي سان آهي.

پڙاڏو سو سڌ، وروائيءَ جو جي لهين
هٿا اڳهم گڏ، پڌڻ ۾ ٻه ٿي پيا.

حديث ۾ آيل آهي ته پهريون مخلوق جو ذات باري تعاليٰ خلقيو، سو هو "نور محمدي" پوءِ اِن نور پاڪ مان ڪل ڪائنات پيدا ٿي. انهيءَ ڪائنات کي شاهه صاحب "قصر" ڪري ڪوٺي ٿو جنهن جي هر در ۽ دريءَ مان "محبوب" جو مشاهدو ملي ٿو.

ايڪ قصر، در لک، ڪوڙئين ڪُٺس ڳڙڪيون،
جيڏانهه ڪريان پرک، تيڏانهه صاحب سامهون.

هن بيت ۾ شاهه صاحب، وحدت ۽ ڪثرت جي تعلق کي ٻه سهٽي نموني ۾ سمجهايو آهي. وحدت مان مراد "حقيقت محمدي" آهي جا باطن آهي "نور محمدي" جو. "نور محمدي" مخلوق آهي، مگر "حقيقت محمدي" مخلوق نه آهي.

عجب جهڙي آهه، حقيقت حبيب جي،
نڪي چئبو سو ڏٺي، نڪي مخلوقاءِ
شفق جي ساڃاهه، جامع ليل نهار کي.
(سلطان الاولياءُ)

هن حقيقت جي درياءَ کي، گرهوڙي صاحب رحه، هن طرح ڪوزي ۾ بند ڪيو آهي:-

Marfat.com

اصل سيني ماهيتين ، ماهيت محبوبان ،
آگو چوم آن کي ، نڪي مخلوقا .

انهيءَ انڪشاف کي پٽ ڏٺيءَ هيئن ظاهر ڪيو :-

عاشق چوم آن کي م ڪي چو معشوق
خالق چوم حام! تون م ڪي چو مخلوق .

مٿي چئي چڪو آهيان ته "وحدت" مان مراد "حقيقت محمدي" آهي . انهيءَ جي ئي شل هلا جي مان سارو سنسار گونججي رهيو آهي .

وحد تان ڪثرت ٿي ، ڪثرت وحدت ڪل
حق حقيقي هيڪڙو ، ٻيو سڀ ئي م ڀل
هو هلا جو هل ، بالله سندو سڄڻين .

هن بيت ۾ شاهه صاحب "بالله" جي ٻنهنجي "سڄڻ" کي "الله" کان الگ پيش ڪري ٿو .

ان "وحدت" يعني "حقيقت محمدي" مان جيڪي ٿڌي ويا تن کي ڏٺيءَ ڏنيو .

تيلانهه ڏٺيءَ ڏڌ ، جيلانهه ويا وحدت ڳڌي . (شاهه)

إها "حقيقت محمدي" "وحدت ڪل" ٿي آهي جنهن مان جوڳين جو ڪم آهي :-

جز وڃايو جوڳين ، ڪل سين ڪم سندن .

هاڻي آءُ هت لازمي سمجهان ٿو ته "حقيقت محمدي" کي ڪجهه کولي بيان ڪريان ، جو ته آن مان ئي پتو پوندو ته جو اوليائن جو مربي ، محمد ڪريم (صلواة الله عليه) پاڻ آهي .

سڀ کان اڳ هڪ حق پاڪ جي ذات موجود هئي ته ٻيو

Marfat.com

ڪو بہ ڪونہ ھو. اھا ذات پاڪ پنھنجي "شيونات" يعني قابليتن جي مالڪ ھئي ۽ ارادو ڪيائين تہ پنھنجي لڪل خزاني يعني "شيونات" کي ظاھر ڪريان. مثلاً آن وقت ذات باري تعاليٰ ۾ خالقيت، مالڪيت، ربوبيت، ستاريت، غفوريت رحمانيت، قھاريت، جباريت وغيره جون قابليتون موجود ھيون مگر سندن ظھوريت جو موقعو موجود نہ ھو، تنھن ڪري خلقت جو ارادو فرمايائين ۽ پنھنجي "علم" ۾ سڀ ئي مخلوقات جون "صورتون" قائم ڪيائين جن سڀني کي گڏي، تصوف ۾ "اعيان ثابتہ" يا "صور علميہ الاھيہ" سڏجي ٿو. انھن "صورتن" مان ھر صورت کي، ذات باري تعاليٰ پنھنجي صفاتي اسمن (جي اظھار آھن "شيونات" جا) مان ھڪ يا ھڪ کان وڌيڪ اسمن جو مظھر مقرر ڪيو ۽ مثلاً "حيوان"، "آدمي" جي مظھريت لاءِ مقرر ٿيو. گويا اِھي صورتون، الاھي اسمن جا نشان (Symbols) ھئا. انھن الاھي اسمائن کي جيڪڏھن ھڪ اسم جي دائري ۾ آڻجي تہ آھو اسم ٿيندو "الله" ۽ انھن سڀني "الاھي علمي صورتن" کي ھڪ صورت جي دائري اندر داخل ڪجي تہ آھا ٿيندي، "حقيقت محمدي". تنھن ڪري "حقيقت محمدي" مظھر آھي "الله" جو. "حقيقت محمدي" کي "حقيقة الحقائق" بہ سڏجي ٿو ڇو تہ ھر شيءِ جي حقيقت سندس آھا اولين صورت آھي جا **"الاھي علم"** ۾ ھئي ۽ آھي. انھي الاھي علم جي اندر کي تصوف ۾ "عدم" بہ سڏبو آھي جتان اسان آيا آھيون ۽ جيڏانھن واپس وڃون ٿا. ذات پاڪ کي ڪو بہ نالو ڪونھي انھيءَ ڪري ڪنھن شاعر چيو آھي تہ:-

بنام آنکہ آن نامي ندارد
بھر نامي کہ خواني سر بر آرد.

Marfat.com

"انهيءَ جي نالي سان شروع ڪريان ٿو جنهن کي ڪوبه نالو ڪونهي ليڪن جنهن به نالي سان ڪيس سڏيندين ته توجهه ڏيندو."

خود اسم "الله" به سڀني صفاتي اسمن جي اجتماعيت جي ترجماني ڪري ٿو. اهو "الله" پنهنجي ذات سبحان "احد" آهي ۽ پنهنجي صفتن سبحان "واحد" آهي. وحدت جو تعلق صفتن سان آهي ۽ احديت جو تعلق ذات سان آهي. احديت ظهور ڪري ٿي وحدت ۾ جنهن کي "حقيقت محمدي" به سڏجي ٿو جنهن کي، ذات پاڪ، نور جي صورت ۾ پنهنجي "علم" مان باهر وجود ۾ آندو. اهو ٿيو "نور محمدي" جو مخلوق آهي. انهيءَ نور پاڪ، پيدا ٿيڻ شرط، فطرتاً، "الحمد لله" چيو جنهن ڪري کيس "احمد" يعني ڏاڍو حمد ڪندڙ سڏيو ويو. اهو "احمد" ترجمان ٿيو، "حقيقت محمدي" جو، جا حقيقت الاهي علمي صورت آهي، "الله" جي جو ذات سبحان "احد" آهي. اهڙي طرح "احمد" "احد" جو مظهر ٿي پيو.

احد احمد پاڻ ۾ وچان ميم فرق،
آهي مستغرق، عالم انهيءَ ڳالهه ۾. — شاهه

انهيءَ نور پاڪ کي الڳ الڳ اعتبارن سبب نرالن نالن سان به سڏجي ٿو. مثلاً:-

١- عقل اول، جو ته ادراڪ رکيو ۽ ادراڪ ڪرائيندڙ.

٢- قلم، جو ته سندس ذريعي تقديرون لکيون ويون.

٣- روح اعظم يا روح الارواح، جو ته خود حيات آهي ۽ ٻين ارواحن کي "حيات بخشي" ڪري ٿو.

٣- نفس ڪائنات، جو ته ڪل ڪائنات کي حرڪت ڏئيٿو.

اهڙي طرح هن نور پاڪ جا پيا نالا به آهن. شاهه ولي الله دهلوي رحه کيس "انسان ڪبير" يا "شخص اڪبر" به سڏيو آهي. ڪن عارفن جي ڪشفي تحقيق موجب اهو ئي هندن جو "برهما" آهي جنهن مان سارو سنسار نڪتو آهي ۽ ڪرستانن جو "آسماني ابو"، "خداوند" (وڏن خدا ۽ خداوند ۾ فرق آهي) يا "لوگاس" آهي؛ هندو ۽ عيساني عارفن جي پهچ انهيءَ نور پاڪ تائين ٿي ۽ ڪن کيس خدا تعاليٰ سمجهي سندس پرستش ڪئي. برخلاف انهيءَ جي اسلامي عارفن انهيءَ نور پاڪ کي معبود نه بنايو آهي بلڪ "محبوب" بنايو آهي جو ته موليٰ پاڪ کيس آگاهه ڪيو ته "آنا مولاک و آنت محبوبي". هيءُ آهو "اياز" آهي جنهن جي هٿ ۾ "محمود" مڙني خزانن جون ڪنجيون ڏيئي ڇڏيون آهن:-

ڪنجون ڪلف ٿياءِ، هم هٿ حبيب جي.

(سلطان الاولياء رحه)

انهيءَ هوندي به هو پاڻ کي پانهو "عبد" پولائي ٿو، تنهن ڪري بني نه "محبوب" بڻيو آهي. عارفن سالڪن کي سندن سڪ روحاني آهي ۽ نه جسماني.

سڪ روحاني سامئين، جسمي جا هئن. (گروهڙي)

سڪي مدني مرسل (عليه الصلواة والسلام) کي "محبوب" سمجهڻ جو هڪ پهو به سبب آهي ۽ آهو زياده اهميت رکيٿو. سالڪ، جڏهن "سير الي الله" طي ڪري ٿو، تڏهن فنائيت جي پهرئين مرحلي ۾ داخل ٿئي ٿو جنهن کي "افعالي فنا" چون ٿا. هن مرحلي ۾ سالڪ پنهنجي، خواه ڪلي ڪائنات جي مڙني افعالن

ڪري، الاهي افعالن ۾ فاني ٿئي ٿو يعني هو ڏسي ٿو ته اسين ڪاٺ جي پتلين وانگر آهيون جن جي ڏور، ڪنهن ٻئي جي هٿ ۾ آهي جو ئي اسان کي هلائي چلائي ٿو. ان کانپوءِ "صفاتي فنا" جي منزل اچي ٿي جنهن ۾ سالڪ پنهنجي ۽ ٻين جي صفتن کي خدائي صفتن ۾ گم پائي ٿو. ان کانپوءِ "ذاتي فنا" حاصل ٿئي ٿي جنهن ۾ سالڪ صرف هڪ "ذات" کي پائيندو ۽ باقي کي ان ۾ فاني. اهي فنائون وجودي يا جسماني نه آهن بلڪ شعوري آهن يعني سالڪ کي سندس شعور ۾ ائين معلوم ٿئي ٿو. انهي ولايت پوري ٿئي ٿي ۽ سالڪ "ولي ڪامل" ٿئي ٿو. انهيءَ "فنا" بعد سالڪ کي "بقا" ملي ٿي يعني کيس لازوال ۽ غير مبدل شعور سان "باقي" بڻايو وڃي ٿو. فنا ۾ سالڪ شعوراً "وحدت وجودي" وارو ٿئي ٿو، ليڪن بقا بعد کيس معلوم ٿئي ٿو ته اها وحدت وجودي نه هئي بلڪ شهودي هئي يعني شهود ۽ مشاهدي ۾ مجذوبيت سبب وجودي ٿي معلوم ٿي ۽ جنهن کي خدا پئي سمجهيو ويو سو خدا نه هو بلڪ سوائي پاڪ جو مڪمل مظهر "نور محمدي" هو. انهيءَ درندي ۾ سالڪ انهيءَ منزل ۾ گنهگار نٿو ٿئي، ڇو ته مجذوب آهي ۽ گرفت جي لائق نه آهي. حضرت مجدد الف ثاني رحه، شاه ولي الله دهلوي رحه ۽ ٻين اهڙن عارفن جو چوڻ آهي ته جو شخص "حال" يا "جذب" کانسواءِ "همه اوست" چوندو سو زنديق ٿيندو مگر مجذوب، صديق ٿي مرندو.

بقا ۾ سالڪ کي اهو به عرفان ملي ٿو ته ذات پاڪ وهم، گمان ۽ شعور کان بلڪل آجي آهي. وراءَ الوري ثم وراءَ الوري. اها ذات پاڪ تجلي ڪري ٿي، "نور محمدي" تي جنهن جو پرتوو پوي ٿو عرش اعظم تي، جتان ڪائنات ۾

Marfat.com

حرڪت جي لهر آئي ٿي ، انهيءَ بقا ۾ اولياءَ ، احمد مجتبيٰ محمد مصطفيٰ (صلي الله عليه وسلم) جن جي روحاني ربوبيت هيٺ رهن ٿا ۽ منجهس ٿي رب تعاليٰ جي تجلين جو مشاهدو ماڻين ٿا ۽ ٻين ۾ تجلين جي پرتون جو . فنا واري ولايت کي ننڍي ولايت ۽ بقا واري ولايت کي وڏي ولايت سڏجي ٿو . انهيءَ سبب ڪري شاهه ولي الله دهلوي رحه چيو آهي ته شهودي اولياءَ ، وجودي اوليائن کان مٿي آهن .

هاڻي آءُ رسالي جي ٻن سرن مان ثابت ڪندس ته شاهه صاحب جي ، ميهار ، پنهونءَ ، ميندڙي وغيره مان مراد ، مڪي مدني محبوب پاڻ آهي . سر سهڻي ۾ شاهه صاحب هڪ هنڌ فرمائي ٿو ته :-

صورت جا ساهڙ جي ، ڏيل پنهنجي ڏک .

الله تعاليٰ جي ذات پاڪ بيصورت ۽ بي مثل آهي تنهن ڪري ساهڙ مان مراد رب تعاليٰ نه آهي . ٻئي بيت ۾ شاهه صاحب چئي ٿو ته :-

تو ڏيءَ ڪي تعظيم ، ٻئن سيڻئان اگري ،
اوڏي ٿي الف کي ، من گڏيائين سين ميم
جيلا نهه ذات حليم ، ملي تني ميهار کي .

هن بيت مان ظاهر آهي ته "محمدي مشرب" وارن کي ٻين مشربين کان اڳري عزت آهي . اهي ميم يعني محمد (عليه الصلواة والسلام) مان من کي ملائي ، الف يعني الله کي اوڏا ٿين ٿا . سلوڪ ۾ "محمدي مشرب" مٿاهون مقام آهي جنهن جي وضاحت لاءِ هت گنجائش نه آهي .

هن سر ۾ ائين به چيو ويو آهي ته :-

137015

Marfat.com

ساھڙ جا سينگار، اڳ لکيل اڳ ئي ھئا.

چو ته "نور محمدي" خود "قلم" ھو تنھن ڪري سندس سينگار "لکيل" يعني تقدير ڪان به اڳ ھئا.

ھن روح اعظم مان جڏھن ٻيا ارواح پيدا ڪيا ويا تڏھن ڪين الاھي امر ٿيو ته "الست بربکم" چا، مان او ھانجو رب نه آھيان؟ سيني جواب ڏنو ته "بليٰ" (ھائو). ھت سوال اٿي ٿو ته ان وقت ارواحن جي ربوبيت ڪيئن ٿي رھي ھئي؟ سواءِ ھن جي ٻيو ڪو به ذريعو ڪونه ھو ته روح اعظم مان ئي سندن ربوبيت ٿئي ۽ ھئو به ائين. ان ڪري شاھ صاحب فرمائي ٿو:-

"الست" ارواحن ڪني جڏھن چيائون،
ميثاقان ميھار سنان اڳيون سون لائون،
سو مونکي ڪين پاھون؟ جو محفوظان معاف ٿيو.

ھتي "محفوظ" مان مراد "لوح محفوظ" آھي جنھن تي قادر جي "قلم" يا ڪلڪ يعني "نور محمدي" لکيو. اينگھ کي اتي چڏي اختصار کي اختيار ڪندي، آءٌ ھاڻي مرسسئي تي اچان ٿو. سسئي چوي ٿي ته:-

الله! اچن اوءَ، جن آئي من سرھو ٿئي.

ھتي صاف ظاھر آھي ته پنھل مان مراد، الله، نه آھي. ٻئي ھنڌ اچان به وضاحت ٿيل آھي:-

برو ھو پنھور، آرياڻيءَ آجاريو (سر حسيني)

جڏھن دنيا جي حالت بدترين ٿي چڪي ھئي، تڏھن عربي آقا اچي آن کي بھتر بڻايو.

سر سسئیءَ کی اِتي چڙي، سر مومل راڻي تي اچان ٿو جتي هڪ هنڌ شاهہ صاحب فرمائي ٿو تہ :-

سوڍا ٻيا ٻہ سڄاڻ، ريءَ راڻي جي ناهہ ڪو.

گويا سوڍا گهڻائي آهن ۽ سڀ سٺي ڄاڻ رکندڙ آهن مگر آنهن ۾ راڻو پنهنجو مٽ پاڻ آهي ۽ سندس ثاني ڪونهي. هتي "سوڍن" مان مراد انبياءَ آهن جن ۾ "محمد" جو مٽ ڪونهي. ٻئي هنڌ انهيءَ سر ۾ شاهہ فرمائي ٿو تہ :-

جا ڏٺون پيرين سون، سا ڏٺون مٿي سڄڻين،
ڏنگ گڏيا ڏوڙ ۾، آهي ڏناسون،
ڏينهن مڙ ٻوٽي ڏٺون، آٿي لوچ لطيف چئي.

هن بيت ۾ شاهہ صاحب سڌو سنئون پاڻ ڪريمن جي جسم مبارڪ بابت ٻڌائي ٿو تہ زمين جي اندر مدفون آهي، حالانڪ سندن روحانيت همای جهانن جي جو هريت رکي ٿي :-

صلواتون سرور آتي، جو جوهر جهانا. (گروهڙي رحہ)
تنهن ڪري،

- راڻو ۽ راڻو، ريءَ راڻي پيو ناهہ ڪي. (شاهہ)
اِن سبب ڪري،

سندي حشر ڏينهن، سوڍو ساريندين‌ءَ گهڻو. (شاهہ)

تنهن ڪري خود شاهہ صاحب تمنا ڪري ٿو تہ :-

راڻو، رب، راضي ڪري، مان ورائي واڳ.

اهڙي انداز سان ڪن ٻين سرن جي محيط مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ شاهہ صاحب جي من جو مطلوب، محمد مربي ؟

Marfat.com

احمد عربي عليہ الصلواة والسلام جن آهن جن جي ظهور کان اڳ ئي الله تعاليٰ سيني نبين کان واعدو ورتو ته جيڪڏهن اوهانجي عمر ۾ هو ظهور وٺي ته سندس سرداري قبول ڪجو. (قرآن)

پهريون سڀ پنهور، جو پٺيءَ هوت ٿي هليو.

سر مارئيءَ ۾ ڏرجو سارو احوال عربستان سان ئي ٺهڪي اچي ٿو ۽ سر سارنگ ته سراسر نبوي نعمتن جي نسبت ۾ چيو ويو آهي. ڪي ٿي ٻيا بيت به ٻين سرن مان پيش ڪريان ٿو.

١- سهڻين سڄڻ آيو ئي، جو راسي چندن،
پا لله ريءَ پرين، سڀ اونداهي پاڻيان.
(سر ڪنڀات)

٢- چنڊ چوئين حق، جي وڏهئين، جي ورهتين
پر اکيون ٿيون نڪ، تو ۾ ناهه پرين جهو.
(ڪنڀات)

٣- ستا سڀ پٺي، سندي سلم آسري
اوهين اين سهو ننا ڪنا، پلار ننڍا پٺي
جن جي سيادليج ڪنئين، سي سڀ انگهندا لکيون.
(سر پراڳ)

هاڻي پڙهندڙ پاڻ فيصلو ڪن ته هيءَ راز اهڙو اونهو ۽ عجيب آهي جو آن ٿي هون جو ١٨ ... ڪيو آهي. جو ته:-

ساڄ تنهن سالوڪ، جو ناقصان ئي نگيو. (شاهه)

انهيءَ مصرع جون پوريون معرفتون هي آهن:-

Marfat.com

عاشق چوم ان کي، م کي چو معشوق
خالق چوم خام ! تون م کي چو مخلوق.

جيئن "صاحب رب ستار" جو ثاني ڪونهي تيئن هن سهڻي سردار جو به ثاني ڪونهي.

صاحب سيد خلقيو، جڏهن جاءِ نه ماءِ
ليس ڪمثله شيءٌ حسن حد نه ڪاءِ
نڪو وصل وڇڙ، نڪو وڃ و چاءِ
ظاهر ڏٺائين ذات ۾، صورت سنديس شاهه
سرور ڪئو سجدو، آئي ايمانماءِ
المؤمن مرآة المؤمن، لوڪان ڳالهه لڪاءِ
ڪنجون قلف ٿياءِ، هم هٿ حبيب جي.

(سلطان الاوليا رحه)

ڪنهن ڪامل اهو اشارو ڏنو ته "انساني بدن جو باطن سندس نفس آهي؛ ان نفس جو باطن، انساني دل آهي؛ انهيءَ دل جو باطن، انساني روح آهي؛ انهيءَ دل جو هڪ رخ، جو نفس جي طرف آهي، "قلب" ڪوٺجي ٿو؛ ٻيو رخ، جو روح جي طرف آهي، "فواد" سڏجي ٿو. انساني روح جو باطن، روح اعظم يعني "نور محمدي" آهي جنهن جو باطن خود خدا آهي."

١- ٿيو حضوري هاڻ، سو جها پيس سر جي
ڪنڌي لٿي ڪاڻ، پکيڙي پاتار ۾.

٢- پکي پيهي نڱئا، منجهان لتڙن لڪ،
ڪنين ماڙڪ ميڙيا، ڪنين رتا پڪ،
پڻي لائي لڪ، ڳڏيا هنج حبيب کي.

اهڙن هنجن مان هڪ هو شاهه پنائي رحمة الله عليه.

Marfat.com

غلام مصطفي قاسمي

شاهه ۽ ابن فارض

ڏڻيءَ جي دادلن ۽ پهتل پيارن ماڻهن جي مرتبن جي، پاڻ جهڙي اڪرن ۾ اڙيل اچاڻ ڪي ڪهڙي چاڻ؟ خدا جو هرهڪ خليل ۽ دوست پنهنجي پرم سرڪ جي سڪاين ڪي پرت جون پياليون پيارينڊي پرينءَ ڪي پيارو ٿيندو رهيو، پر جن محبت جي ميدان ۾ پرينءَ ڏي پير پري، اڏي سر ڏري سڪ ۽ سوز مان واڇٽ وڇايا هئا ۽ جن جا دلسوز، دلاويز نغما اڄ به اسان ڪي موهي اندر ۾ پرت جي آڳ اٿاري رهيا آهن، تن جي چڏيل اهڃاڻن ڪي ڏسڻ سان، سندن مرتبي ۽ مقام بابت ڪاراءِ قائم ڪري سگهجي ٿي. اهڙن اڪثرسين اڏيارين عاشقن ۽ سرويچ صوفين مان هتي اسين عربي ٻوليءَ جي صوفي شاعرن جي سرتاج ابن فارض (٥٧٦-٦٣٢هه) ۽ سنڌي شاعرن جي شاه سيد عبداللطيف ڀٽائي رح جو هڪ ٻئي سان موازنو ۽ ذڪر خير ڪيون ٿا:-

شاه جي شاعرائي ذات، سادين تشبيهن منظر نگاري ۽ صنائع بدائع ڪي ڏسندي ڪيس دور جا هليت جي عربي شاعر امرؤالقيس سان ڀيٽ ڏيڻ گهرجي، پر هنن ٻنهي شاعرن جي نظرين، مقصد ۽ ڪلام جي نوعيت جو جيڪو بنيادي فرق آهي سو ٻنهيءَ ڪي هڪ ٻئي کان ڪوهين پري ڪيو ڇڏي. امرؤالقيس جو شعر عربي ادب جي پندار هجڻ کانسواءِ سمورو عرياني ۽ فحش نگاريءَ سان ڀرپور ۽ جاهليت جو شعر آهي ان مان الله جي عاشقن ڪي ڪهڙو

Marfat.com

حظ حاصل ٿيندو؟ انهي عريانيءَ ڪري ئي ڪيس الملڪ الضليل (گمراه باد شاه) سڏيو وڃي ٿو. ببين تفاوت ره از ڪجاست تابڪجا.

عربي شاعرن ۾ هڪ **ابن فارض** ٿي آهي، جنهن سان اسان جي لاڪيڻي لطيف کي ڀيٽ ڪري سگهجي ٿي.

ابن فارض جو سچو نالو **عمر** پٽ **ابوالحسن** آهي، مصر ۾ ڄائو ۽ مصر ئي وفات ڪيائين پنهنجي پيءُ جي سنڀال هيٺ پليو، سندس پيءُ نه رڳو صوفي هو پر صحيح طرح هڪ متقي ۽ پرهيزگار به هو، تنهنڪري ٻال ڄمڻيءَ کان ئي **ابن فارض** کي چڱو ماحول مليو ۽ ذڪر، فڪر واري گهرائي ۾ پلجي وڏو ٿيو (۱).

ساڳيءَ ريت ڀٽائي صاحب به شاه **عبدالڪريم** جهڙي سرتاج الاولياء جي پر پوٽي سيد **حبيب الله** جي گهر پيدا ٿيو جو هڪ اڪمل، عارف ۽ واصل بالله ولي هو. اهڙي نيڪ ۽ پاڪدامن ماحول ۾ پرورش پائڻ، شاه جي فطري صلاحيت کي اڀارڻ ۽ اندر کي اجارڻ ۾ وڏي مدد ڏني.

ابن فارض مدارس ۾ تعليم ورتي، فقه شافعيءَ ۾ چڱو نالو ڪڍيو ۽ حديث جو علم **ابن عساڪر** محدث کان حاصل ڪيو، اڳتي هلي سندس اندر ۾ الاهي عشق جي باه ڀڙڪو کاڌو ڪيس گوشانشي زندگي ۽ صوفين جي طريقي جو شوق پيدا ٿيو، پوءِ ته سڀ ڏاڏا ڏاڙيون ڇڏي ڀري ٻرن، ٻڻن ۽ جهنگن، جبلن ۾ گهمندو رهندو هو، هو ڪڏهن ته ڇرن ۽ غفائن ۾ الله الله ڪندو هو، يا وري ڪن ويران مسجدن ۾ ديرو دمائي گهڙيون گهاريندو هو، اهڙيطرح جهنگ، جبل جهاڳي پيءُ جي ملاقات لاءِ ايندو هو ۽ وري پيءُ کان موڪلائي ساڳين ماڳن تي موٽندو

---

(۱) الشعرالصوفي طبع بيروت.

Marfat.com

هو، هن پنھنجو گھڻو شعر بہ ان حالت ۾ لکيو [illegible]

شاهہ چمندي ٿي چام هوہ ڪيترو پڙ [illegible]
پتو پئجي نہ ٿو سگھي، البت سندس ڪلام هر [illegible]
شاهد آهي تہ هو ظاهري علم جي چاڻ سان گڏ باطني [illegible]
ڪنار هو ۽ سندس اندر الاهي تجليءَ سان اجريل [illegible]
جبل جھاڳيندي يار جي تات ۽ تنوار ۾ جنھن [illegible]
ڪو شاهہ ڪان سگھي، اهو سندس مکيہ مشغلو هو. [illegible]
وندر، پب، ڄاڙهو، هنگلاج، لاهوت، سچولا [illegible]
گرنار، گجرات ۽ ٻين ڪيترين جاين جا سير ڪيا اٿس :-

ويئون پب پٺي ڪيرون ڪاهوڙن جون،
آئون تن ڏوڻن [illegible]
وڃن رات رهي، ڏونگر جن ڏوريا. (ڪاهوڙي)

نانگا ناني هليا سامي سيئي،
وهڪ مون ويئي آئون نہ جيندي ان [illegible]
(رامڪلي)

پيو جن پرو، گنجي ڏونگر ڳام جو،
ڇڏي ڪيت ڳرو، [illegible]
(ڪاهوڙي)

سدائين سفر ۾ رمن مٿي [illegible]
جن جي الک سين آگاهہ، هلو! [illegible]
(رامڪلي)

رسالي جي جدا جدا سرن ۾ اهڙا موقعا [illegible]

(١) شذرات الذهب، ابن عماد حنبلي ج ٥ ص ١٣٩ [illegible]

انهن جاين جي،سير و سياحت ۽ تڪين پسڻ جو احوال آيل آهي.

ابن فارض جا سوانح نگار لکن ٿا ته شروع ۾ ان کي مجازي عشق جي لغار لڳي هئي- هو هڪ عورت تي عاشق ٿي پيو هو انهيءَ جي ڦوڙائي ۽ فراق ۾ ڪجهه وقت آنهون ۽ داهون ڪندو رهيو. هن اها محبت ته ڪئي پر جلدي انهيءَ چاڙهيءَ کان چڙهي ٿي پار پيو ۽ سنت ٿي سندس نظر ملاء اعليٰ تي پئي (۴).

امان جو سهڻو شاه، به انهيءَ لپيٽ کان آجو نه رهي سگهيو، ڦوه جوانيءَ ۾ عشق گهڻو ڪري اڻ تر ۽ فطري هوندو آهي، شاه جي به ڦوه، جواني هئي جو ڪيس مرزا بيگ جي گهر ۾ ان جي ننڍي نينگريءَ کي (جا نهايت حسين هئي ۽ بيمار ٿي پئي هئي) دعا ڪرڻ لاءِ پهتا، ڇوڪري جيتوڻيڪ ويڙهيل سيڙهيل پلنگ تي پئي هئي پر شاه جي مٿس نظر پئجي ويئي سو هڪ ئي نگاه سان مٿس موهجي پيو، هن سلسلہ ۾ شاه گهٽائي ڏک ڏاڪڙا ڏٺا ۽ اڳتي هلي الاهي جمال جو جلوو پسيائين.

هون به جنهن ماڻهوءَ جي دل جي پردن ۾ محبت ۽ سڪ، سوز جا انوار پهتل هوندا آهن سا دل الله کي وڏيڪ ويجهي آهي.

ڪڏو مطالعہ مون، هو جو ورق وصال جو،
ته ۾ تنهين تون، ٻي لات نہ لحظي جيتري.

تصوف بذات خود محبت جو نالو آهي. **حلاج** محبت جو تفسير ڪندي فرمائي ٿو ته الله جي ذات خود محبت آهي. صوفين جو سرگروه شيخ **جنيد** بغدادي محبت جي معنيٰ ڪري ٿو :-

---

(۱) الشعرالصوفي طبع بيروت.

”تنهنجي الله سان معيت کنهن علائق کان سواءِ“. صوفين الاهي محبت جو نظريو اصل ۾ افلاطون جي ڪلام مان ورتو آهي. صوفي حسن و جمال جي مدح ضرور ڪندو آهي جا ڪنهن مادي غرض لاءِ نه هوندي آهي، پر ان ۾ به هو مطلق جمال جو ڳولائو ٿئي ٿو.

ابن فارض ٻين صوفين وانگر رڳو صوفي ڪين هو، ته ڪيس ڪي ٿورا سچائن ها پر سندس شعر ئي آهي جنهن ڪيس ملڪان ملڪ مشهور ڪيو آهي، ڪن عربيءَ جي اديبن انجي اهڙي طرح تعريف ڪئي آهي ”ابن فارض سڄي دنيا ۾ عشاقن جو بادشاه سڏيو وڃي ٿو، سندس مخالف يا موافق سڀ ڪيس پنهنجي دور جي شاعرن جو سردار ليکين ٿا، هو صوفين ۾ تمام وڏو شاعر هو محسنات بديعه جي استعمال ۾ ته جهڙس ڪو ورلي ليندو، عربي ٻوليءَ تي پوري ڪمان هيس ۽ ايتري لغت ياد ڪيائين جو جهڙس ان دور ۾ ٻيو ڪونه هو“ (١) هاڻي اچو شاه تي.

ماڻهن سنڌ صوفين ۽ اوليائن جو اصل ڪان ماڳ رهيو آهي، هتي ڪيئي سالڪ با صفا آيا ۽ ويا جن مان ڪي ٿورا ڳاڻ ڳڻيا هوندا جن جي اسان کي سڌ هوندي نه ته ويچارا وڃڻ ڪاڻ ويا اڄ ڪنهن به ڪچهري ۽ علمي مجلس ۾ ڪين ڪو به ياد نه ٿو ڪري، پر شاه پنهنجي لافاني شعر ڪري هنڌين ملڪين مشهور آهي، سنڌ ۾ اهڙو ڪو هنڌ خالي نه هوندو، جتي سندس شعر ڪي جهونگاريو نه ويندو هجي. فني خوبين ۽ شاعريءَ جي لياقتن ۾ نه رڳو سنڌي گو شاعرن کان گوءِ کڻي ويو آهي پر ٻين ٻولين ۾ به شاه جهڙا شاعر گهٽ ملندا. ابن فارض جي ڪلام ۾ برابر بديع

---

(١) معجم المطبوعات العربية والمعربة، الشعر الصوفي. ص ٢٠٧-٢٠٨

Marfat.com

جهڙن صنعتون گهٽيون ئي سمايل آهن، پر شاه جي تمثيلي شعر، واقعه نگاري، فطري جمال ۽ انساني حسن جي تصوير لفظن جي ٻيهڪ، تشبيهن جي سادگي، صنائع بدائع جي عمدگي کي ڏسندي ابن فارض جي شعر کي پيٽ ۾ نه ٿو آڻي سگهجي.

ابن فارض تحقيق اهڙي دور ۾ پيدا ٿيو جنهن ۾ محسنات لفظيءَ کي وڏي اهميت هئي، تنهنڪري مٿس تشبيهن ۽ استعارن جو اثر پيو، ان هوندي به سندس غزلي قصائد کي ايڏا قابل تعريف نه آهن، پر جڏهن ته ان ۾ تصوف جون رمزون رچيل آهن تڏهن ان جو وڏو قدر ڪيو وڃي ٿو، جيتوڻيڪ سندس شعر ۾ ڪي ڪمزوريون به آهن.

شاه جو دور محسنات لفظيءَ جو دور نه هو پر جڏهن ته سندس موضوع نهايت وسيع هو جنهن جي بيان لاءِ الفاظ محدود هئا تنهنڪري ڪيس رمزن ۽ اشارن کان ئي ڪم وٺڻو پيو، پر اهي رمزون ۽ اشارا اهڙا نه آهن جو پڙهندڙ جي دماغ تي ڪو بار وجهن، مگر قصن ۽ ڪهاڻين جي رنگ ۾ انهن کي ادا ڪيو ويو آهي، جنهنڪري عوام توڻي خواص سڀئي شاه جي ڪلام مان حظ حاصل ڪري سگهن ٿا ۽ اها هڪ اهڙي خوبي آهي جنهن جي ڪري ئي شاه کي صوفي شاعر هجڻ سان گڏوگڏ سنڌ جي عظيم عوامي شاعر به سڏيو وڃي ٿو.

ابن فارض تي "قصيده تائيه"[1] لکڻ ڪري ڪن عالمن تي اعتراض به ڪيو حلول ۽ الحاد جي تهمت رکي ڪيس ڪفر

---

(١) هن قصيده جا ڪيئي شرح لکيا ويا آهن وائنا جي Dr. J. D. Hammer Purgstall ان جو جرمنيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي.

جي فتوائن به ڏني ، اهڙن عاشقن ۽ وجودي صوفين تي ظاهر بين عالمن طرفان ڪفر جي فتوائن ملڻ ڪا نئين ڳالهه نه آهي ؛ ابن فارض سان گڏ شيخ **ابن عربي**، **عفيف** تلمساني ، **قونوي**، **ابن هود**، **ابن سبعين** ۽ سندس شاگرد **ششتري** ، **ابن مظفر** ۽ **صفار** تي به ڪفر جون فتوائون آيون. ڪشف الظنون ۾ قصيده تائيه جو بيان ڪندي لکي ٿو ته "ڪن سندس ڪلام جي بيحد واکاڻ ڪئي آهي ۽ سندس منجهيل بيتن جي مام ۽ مطلب بيان ڪري ظاهري مطلب مراد نه ورتي آهي ؛ ٻين عالمن وري حد کان وڌي ڪيس ڪفر جي نسبت ڪئي آهي ۽ تيان عالم ماٺ ۾ رهيا آهن . الله وارن جي شطحيات بابت اهو ئي چڱو رستو آهي."

شاهه جيتوڻيڪ وجودي صوفي هو پر سندس ڪلام شطحيات ۽ ٻي خرافات کان قطعي صاف آهي اهو ئي سبب آهي جو سندس دور ۾ مخدوم **محمد هاشم** ٺٽوي (جنهن حق گوئي ۾ پنهنجي استاد مخدوم معين کي به نه ڇڏيو) (١) **حاجي فقيرالله** علوي شڪارپوري متوفي ١١٩٥ هه (جنهن شاهه عنايت جي شهادت جو پڌي شڪراني جو نفل پڙهيو هو) اهي ۽ انهن جهڙا ٻيا عالم موجود هئا مگر ڪنهن به شاهه ڀٽائي جي خلاف قلم نه کنيو . شاهه پنهنجي مقصد کي نهايت هوشياريءَ سان نباهيو آهي جو ملن کا گرفت نه ٿي ڪري سگهجي :—

---

(١) مخدوم محمد هاشم پنهنجي هڪ رسالي ڪشف الغطا ۾ جو مخدوم معين جي رسالي قرة العين جي رد ۾ لکيو اٿس ، مخدوم معين کي پنهنجو استاد ۽ شيخ سڏيو آهي .

پاڻي ڪان ڪمان ۾، ميان! مار نہ مون،
مون ۾ آهيين تون، متان تنهنجو ئي توکي لڳي.

پاڻهه پسي پاڻ کي، پاڻ ئي محبوب،
پاڻ ئي خلقي خوب، پاڻ طالب تن جو.

سو هي، سو هو، سو اجل، سو الله،
سو پرين، سو پساه، سو ويري، سو واهرو.

پڙاڏو سو سڏ ور وائي جو جي لهين،
هئا اڳهوں گڏ، پسڻ ۾ پسـ ٿيا.

ابن فارض پنهنجي شعر ۾ صوفيءَ جي مثالي محبت جي تصوير پيش ڪندي ازلي حقيقت جي تلاش ڪئي آهي. سندس شعر ۾ ظاهري طرح حلول ۽ اتحاد جو فڪر ملي ٿو پر اهو حلاج توڙي ابن عربيءَ جي فڪر کان نرالو آهي، ان وٽ هر جميل باقي آهي ۽ ان جو ادراڪ ان ۾ فنا سان ئي ٿي سگهي ٿو. ان جميل ۽ حسن ازليءَ لاءِ ڪا مڪان نہ آهي پر ذات حق جي گهراين ۾ رهي ٿو هن جي شعر ۾ افلاطون ۽ افلاطونيہ جديده جون ڪي ڳالهيون ملن ٿيون، جيئن هندستان جي صوفين جا نظر يا بہ ان ۾ ملن ٿا، پر سندس ڪلام ۾ "انا" يا خوديءَ جو بيان وضاحت سان موجود آهي جو ٻئي هنڌ نہ ٿو ملي. (١) هيءَ مسئلو نهايت اونهون ۽ عميق آهي، فلسفي موشگافين ۽ اصطلاحن کي ڇڏي ظاهر کي ونبو تہ هن بابت بہ شاه جو ڪلام ممتاز نظر ايندو. مثالن کي طوالت سبب ڇڏيو وڃي ٿو.

---

(١) الشعر الصوفية طبع بيروت.

Marfat.com

کنهن به شاعر جي صحيح ۽ اصلي مقصد کي پروڙڻ ۽ پرجهڻ لاءِ، ان شاعر جي ماحول جو مطالعو ضروري آهي، شاعر خود ماحول جي پيدا وار هوندو آهي، ابن فارض اهڙي دور ۾ پنهنجو پيغام ۽ فڪر آڏو رکيو جو اهو زمانو ڏارين حڪومتن طرفان حملي جو زمانو هو، اهڙيطرح ڪي اندريون پريشانيون به هيون. شرق عربيءَ تي عيسائين جو صليبي لشڪر وڌي رهيو هو، شرق ادنيٰ جا شهر جنگن جو مرڪز بڻجي چڪا هئا. اسلامي ملڪن ۾ رکو نالي جو لاڳاپو هو، بغداد جو خليفو به رکو نالي ماتر وجي رهيو هو. (١) عين اهڙي حالت شاهه صاحب کي به آڏو آئي. ڪلهوڙا حڪمران سنڌ جي آزادي ۽ سلامتي برقرار رکڻ لاءِ هرطرح هٿ پير هڻي رهيا هئا، دهليءَ جي مغليه حڪومت ڏانوا ڏول ٿي چڪي هئي، نادر ۽ ان کان پوءِ احمد شاهه ابداليءَ جي ڪاهن ملڪ ۾ مانداڻ وجهي ڇڏيو هو، سنڌ لاءِ ان دور ۾ ڏاڍا ڏکيا ڏينهن هئا ته پنهنجي آزاديءَ ۽ زبان کي ڪيئن برقرار رکي. ان پرفتن دور ۾ شاهه جو پيغام سنڌين لاءِ الاهي رحمت هو. مولا پاڪ جي هميشه مٿس رحمت هجي ۽ اسان کي سندس ڪلام مان سبق پرائڻ جي توفيق عطا ڪري.

آخر ۾ اسين سيدي ابن فارض جي ڪلام جو نموني طور ڪجهه ترجمون به پيش ڪيون ٿا ته جيئن پڙهندڙن کي سندس ڪلام جي نوعيت معلوم ٿئي ۽ ان سان گڏ شاهه جي ڪلام مان به ڪجهه بيت لکجن ٿا:-

ابن فارض محبُوب کي خطاب ڪندي پنهنجي بيڪسيءَ

---

(١) الشعرالصوفي ص ٩٥

جو اظهار ڪري سڀ اختيار سندس سپرد ڪري رهيو آهي ۽ ان بابت جيڪو نقش چٽيو اٿس تنهن مان هن فن ۾ سندس ڪمال جا اهڃاڻ ملن ٿا:-

اي محبوب! پنهنجي ناز مان وڏائي ۽ غرور ڪر ڇو ته تون وڏائي جي لائق آهين! ۽ جيڪي توکي وڻي سو مون کان وٺ! ڇو ته حسن توکي اهو (اختيار) ڏئي ڇڏيو آهي، ۽ توکي ڪلي اختيار آهي جيڪي وڻيئي سو فيصلو ڪر ڇو ته حسن و جمال توکي مون تي حاڪم ڪيو آهي جيڪڏهن منهنجي هلاڪت ڪري توسان وصال ٿي سگهي ته مان توتان گهور وڃان جلدي ڪر ۽ پنهنجي محبت ۾ توکي مونکان جيڪي امتحان وٺڻو هجي سو وٺ! جنهن ۾ تون راضي ٿيندين مان اهوئي پسند ڪندس.

پوءِ هر حال ۾ تون مونوٽ مونکان وڌيڪ پيارو آهين ڇو ته جي تون نه هجين ته مان به نه هجان. تنهنجي محبت ۾ خواري ۽ رسوائي منهنجي عزت لاءِ ڪافي آهي ڇو ته مان تنهنجو همسر نه آهيان. (١)

ابن فارض ته عشق و محبت ۾ قدم رکڻ کانپوءِ پنهنجي عجز ۽ انڪسار جو معترف ۽ فنا جو طالب آهي پر اسان جو شاهه محبت جي تلاش کان اڳ ئي ڪنڌ تي ڪاتي وهائڻ، مطلوب آڏو هر طرح فنا ٿيڻ ۽ ان جي ڏک ۾ آهون ۽ دانهون ڪرڻ ۽ نيهن جي نالي ڳنهڻ کان اڳ ماس ڪپي سيخن تي پچائڻ جي تلقين ڪري رهيو آهي.

---

(١) ديوان ابن فارض ص ١١٠-١١٦ طبع مصر.

Marfat.com

پهرين ڪاتي پاءِ، پڇج پوءِ پريتڻون؛
ڏک پريان جو ڏيل ۾، واجت جئن وڄاءِ،
سيخن ماه پچاءِ جي نالو ڳيڙءِ نيه جو.
(ڪلياڻ)

اصل عاشق پاهجي، سسي نہ سانڍين،
لاهيو سر لطيف چئي، پوءِ ساه سلا ڙئو ڏين،
ڪلنئون ڪاٽين، پڇن پوءِ پريتڻون.
(ڪلياڻ)

ابن فارض رح جو هيٺيون بيت، شاهہ جي "پهرين ڪات پاءِ الخ" بيت جي مقصد سان بالڪل ٺهڪي اچي ٿو:-

جيڪو ماڻهو عشق و محبت کي چيڙي ٿو تنهن کي منهنجو چوڻ آهي تہ تون پاڻ کي مصيبت ۽ امتحان ۾ وڌو هاڻي نشان بنجڻ لاءِ تيار ٿيءُ. جنهن کي بہ تون دوست رکندين تہ تون پاڻ کي ان جي آڏو ڪنل سمجهہ هاڻي توکي اختيار آهي تہ محبت لاءِ ڪنهن کي ٿو پسند ڪرين. پر اڳ۾ پنهنجي سر جو سانگو لاهہ پوءِ هن ميدان ۾ پير پائڻ جي ڪوشش ڪر. (١)

ابن فارض، عشق، محبت ۾ ملامت ڪندڙ ماڻهوءَ کي خطاب ڪندي فرمائي ٿو:-

مان، ملامت ڪندڙ کي چوان ٿو تہ تون سونکي هر وقت اها طمع رکي ملامت ڪندو رهين ٿو تہ ملامت سون کي محبت

---

(١) ديوان ابن فارض ص ١١٣ طبع مصر.

کان روڪي رکندي (پرائين نہ آهي). تون سونکي ملامت ڪرڻ ڇڏي ڏي جڏهن تون خود عشق ڪرين تہ پوءِ ملامت ڪر. (مطلب تہ عشق و محبت جي واديءَ ۾ اچڻ کان پوءِ جي تون ان جي ڇڏڻ تي قدرت رکندين تہ توکي ملامت ڪرڻ جو حق آهي. (١)

شاهه فرمائي ٿو:-

اُڇلو اچڻو چون :- "وه، وڻان تان گهورڻا،"
سرتين سانگ سکن سهين سون جنءَ رت نہ رون،
اوسر ويٺيون هون، سون ساڳاتو سور ٿيا.
(ڪوهياري)

---

(٢) ديوان ابن فارض ص ١١٣

Marfat.com

محبوب علي محمد صالح چنه

شاهه صاحب جا قصا

"قصو" عربي لفظ آهي. ان جي معني آهي ڪنهن به واقعي کي تفصيل سان بيان ڪرڻ. قرآن شريف ۾ حضرت يوسف عليه السلام جي روح رچندي قصي کي "احسن القصص" يعني ڀلي ۾ ڀلي قصي سان تعبير ڪيو ويو آهي. وري سورة عود، پاره ۱۲ ۾ اسانجي رسول ڪريم کي ارشاد ٿيو آهي- ته :

"اي محمد! اسان پيغمبرن جي حالات سان جيترا به قصا تنهنجي سامهون بيان ڪيا آهن، انهن سڀني جي مدعا هيءَ آهي ته تنهنجي دل همت ٻڌي. ازانسواءِ انهن ۾ تنهنجي لاءِ حق ۽ مسلمانن لاءِ نصيحت ۽ ذڪر به آهي."

انهيءَ رحماني ريجهه مان اها پروڙ پئي ته شاهه ڀٽائي جهڙي ڏاڍيءَ ڏٺل جي قصن ۾ پڻ اهي رحماني راز ضرور هوندا. اسان کي شاهه صاحب رحه جي سوانح مان تحقيقي طور معلوم ٿيو آهي ته جيڪي ڪتاب هن صاحب کي دل پسند هئا انهن ۾ ٻه ٻهريون ڪتاب هو قرآن مجيد ۽ ٻيو هو مثنوي مولانا روم رحه. اهوئي سبب آهي جو شاهه صاحب جي قصن مان قرآن شريف جي قصن جهڙي سرهاڻ ۽ مولانا روم جي مثنويءَ جهڙي سڳنڌ پئي اچي. قصن جي باري ۾ قرآني ارشاد اوهانکي معلوم ٿيو. هاڻي وري اوهان مولانا روم کي ٻڌو- پاڻ فرمائي ٿو :-

خوشتر آن باشد کہ سر دلبران
گفتہ آید در حدیث دیگران

يعني هي وڌيڪ سٺو هجي جو ٻرين ۾ جو ڪجهه ٻين جي ڳالهين ۾ ظاهر ٿئي.

اهڙي طرح اسانجي شاهاڻي شاهه پنهنجي پياري وطن جا سورما ۽ سورميون پنهنجن قصن ذريعي ڳايون آهن. هي سمجهڻ لازمي امر آهي ته قصو ادب جو لطيف، مرغوب ۽ مؤثر صنف آهي، جو قوم جي اخلاق، عادتن، رسمن، معاشرت ۽ تصورات جو آئينو هوندو آهي. هيءَ به حقيقت آهي ته قصي جي ذريعي عوامي ماڻهن جي طبيعتن تي غير محسوس اثر پوي ٿو ۽ هنن جي ڪردار ٺاهڻ ۽ بگاڙڻ جو موجب آهي. ادب جي هيءَ ئي صنف آهي جا انسان جي خيالات ۾ بلندي پيدا ڪري ٿي، جذبات کي آبياري ٿي ۽ روح اندر هڪ قسم جي چرپر پيدا ڪري ٿي، جنهن ڪري هن جو اثر انسانجي قلب جي گهراين تائين پهچي ٿو. اهو واحد سبب آهي جو شاهه صاحب مکيه سورمن خواه سورمين جو ذڪر قصن ذريعي ڪيو آهي ته هڪ طرف رند روحاني راز پروڙين ٻئي طرف سندس وطن واسي همت، عزم، استقلال ۽ بيداري جا انمول سبق سکن.

شاهه صاحب جي ڪلام کي جيڪڏهين غور ۽ خوض سان مطالع ڪبو ته معلوم ٿيندو ته شاهه صاحب رح جو شعر هيٺين مکيه حصن ۾ ورهايل آهي:-

١- مجازي ٢- عاشقاڻو ٣- ناصحاڻو ٤- طبيعي ٥- رزمي ٦- تمثيلي.

اسانجو لاڳاپو آخرين قسم سان آهي جنهن ۾ شاهه صاحب جي قصن جا قالب پلٽيل آهن. هن ڏس ۾ اسانکي هر هڪ قصي کي پنهنجي خاصي خيال جي مرڪز ۾ آڻڻو آهي ۽ منجهانس شاهه صاحب

Marfat.com

جو شاھاڻو مفھوم ڪيڏو آھي. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ سچ فرمايو آھي ته:-

”ھنن قصن ۾ ڪھاڻين کي خالي آڪاڻيون ۾ ڏند ڪٿائون ڪري نه سمجھڻ گھرجي. منجھن وڏيون تمثيلون رکيل آھن جنھن الاھي اسرار ٻڌل آھن، جنھن گوڙھي روح رھاڻ رچيل آھي ۽ جنجي ذريعي انسان جو من وڃيو رب سان ملي-

جي تو بيت ڀانئيا، سي آيتون آھين،
نيون من لائين، پريان سندي پار ڏي.“

شاه جي رسالي ۾ ڏھ قصا آيل آھن. اھي سروار ھنطرح آھن:-

(١) سر سھڻيءَ ۾ سھڻيءَ ۽ ميھار جو من موھيندڙ قصو.

(٢) آبري، معذوري، ديسي، ڪوھياري ۽ حسينيءَ ۾ سسئيءَ ۽ پنھونءَ جو پوسرائيندڙ قصو.

(٣) سر سورٺ ۾ سورٺ ۽ راءِ ڏياچ جو ڏيچ ڏيندڙ قصو.

(٤) سر مومل راڻي ۾ مومل ۽ راڻي جو رنجائيندڙ قصو.

(٥) سر ليلا چنيسر ۾ ليلا ۽ چنيسر جو چلائيندڙ قصو.

(٦) سر گھاتوءَ ۾ مورڙي مير بحر بانڪي جي بھادريءَ جو قصو.

(٧) سر ڪيڏاري ۾ ڪربلا جي قضئي جو دل ڏاريندڙ قصو.

(٨) سر مارئيءَ ۾ عمر مارئيءَ جو مٺيادار قصو.

(٩) سر ڪاموڏ ۾ ڄام تماچيءَ ۽ نوريءَ جي نياز جي رازوارو قصو.

(١٠) سر ڏهر ۾ لاکي ۽ اوڏڻ جو آراپيندڙ قصو.

هنن قصن جا روحاني راز مرحوم مولوي غلام محمد خانزئي مصنف "منهاج العاشقين"، ڊاڪٽر گربخشاڻي مصنف "مقدمه لطيفي"، پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي مصنف "شاهه"، آنجهاني چيتمل پرسرام مصنف "شاهه جون آکاڻيون" پنهنجن ڌار ڌار ڪتابن ۾ رچيا آهن.

هر هڪ قصي ۾ "فاذ کرواني اذکر کم" جي تنوار تنبيل آهي. سالڪ حق جي جستجو ڌار ڌار اوپن ۾ ٿو ڪري. ڪٿي مومل آهي ته ڪٿي ليلا، ڪٿي سهڻي آهي ته ڪٿي سسئي. حق به ڪٿي راڻو آهي ته ڪٿي چنيسر، ڪٿي ميهار آهي ته ڪٿي پنهون.

اهي آکاڻيون ته عام آهن پر اسان کي هت هنن جي روحاني رازن جي ماپ پرجهڻي ۽ پروڙڻي آهي. سر سهڻي ۽ ميهار جي قصي ۾ هيٺيان مکيه اداڪار آهن: سهڻي، ساهڙ، سائر، ڏم ۽ دلو. سهڻي سالڪ، ساهڙ سو پياوان محبوب، جنهن جي جمال جو جلوو سهڻيءَ سالڪ جي دل تي اهڙو ته منقش ٿي ويو جو پاڪاري چوي ٿي:- ته

"جيڪي ڏٺو مون، سو جي ڏٺو جيڏيون،
گهرو رنيءَ سان، هوند گهٽين گهوري ڇڏيا"

سائر ۽ سندس درندن ۽ "لڙ لهريون لس ليت" مان مراد آهي هي جهان ۽ ان جا جهورينڌڙ لاڳاپا. ڏم مان مراد آهي نفساني خطرا ۽ وسوسا. سالڪ کي اندروني ڏم وسوسن جي صورت ۾ روڪين ٿا ۽ سائر ۽ ان جا تعلقات ٻاهريون

رندڪون ٿي ان جي سامهون اچن ٿيون. محبوب ٻئي پار آهي. ان سان وصال لاءِ سالڪ کي ڪونهِ ڪو ذريعو ڪنڌارڪي دلي جهڙو ڳولڻو ٿو پوي ڇو ته مطلوب جي ڇڙن جي چونگار طالب جو من مستانو ڪري ڇڏيو آهي. ملاحظه ڪريو:-

هن ٻر سيم هوءِ، سٽي سنيارن جي،
چت چڙن چوريو، ذوق ٿيڙم جوءِ،
محبت ۽ مجاز جي، بالله ٻيم ٻوءِ،
وڃي روبروءِ، ڏيکيان دوست ميهار کي.

ٻئي طرف شاه صاحب دنيا وارن کي هيئين طرح هن سر معرفت قرباني، پاڻ نه ڪڍڻ ۽ همت جون هدايتون ٿو ڏئي:-

(١) ساهڙ سند وتن، سر سهائي گهڙن جي

(٢) پاڻ م ڪڍج پاڻ سين، ريءَ وسيلي وڏ،
لا ان تنين لڏ، عشق جنهن جي اڳ ۾.

(٣) گهڙيا سي چڙهيا، اُنين اُنڊي
مٿي متي مهراڻ ۾، پوءَ ٿپو ڏيڻي،
ته ميهار ملئي، سنيوڙ و سيڻاه مين.

سسئيءَ ۽ پنهونءَ جو قصو پنجن سرن ۾

مشتمل آهي. حساب ڪبو ته سڄي رسالي جي هڪ پا ڳي ٽئين حصي کان وڏيڪ حصو هن قصي جي بلي آهي. هن ۾ ته سر سهڻيءَ جهڙي تمثيل رکيل آهي. تفاوت فقط هي آهي ته سالڪ جا بيروني خطرا سر سهڻيءَ ۾ ساڳر جي صورت ۾ آيل آهن پر سر سسئي ۾ "ڏاگهن، ڏيرن ۽ ڏونگرن" جي ڏک ۾

ڏيکاريل آهن . سسئيءَ مان مراد آهي اهو سالڪ جو پنهون حقيقي محبوب جي محبت ۾ سرشار آهي .

ڀِٽي ٻِٽي اچ ۽ پيئي وڌيس :—

" ان تڙ منجهان تڪ، ڏني پاڻ اچ ٿئي ."

هت اچ ڪي اچ سان ٿو لا هجي :—

محبت جن جي من ۾، تن تشنگي تـــا،
پي پيالـــو اچ جو، اچ سين اچ اتـــيار،
پنهون پاڻ پيار، ته اچ سين اچ اجهائيان .

پنهور ۽ انجا پاڻ دنيا ۽ دنيا جا لاڳاپا آهن . ڪيچ محبوب جو مڪان آهي جتي پهچڻ لاءِ پهريائين ڏاگهن، ڏيرن ۽ ڏونگرن جا ڏم ڏسڻا آهن ۽ پوءِ منزل بمنزل محبوب جي منزل تائين پهچڻو آهي . پر سالڪ سسئي جڏهين هن سنائي سفر لاءِ سنڀري نڪري ٿي ته هوءَ پرانءَ پنهونءَ جي پريت سان پر آهي ۽ جيڏانهن ڪيڏانهن انجي پريت جو پرو معلوم ٿئيس ٿو :-

ووڙيم سڀ وٿاڻ، يار ڪارڻ جت جي،
"والله بکل شيءِ محيط"، اي آريائي اهڃاڻ،
سڀ ۾ پنهون پاڻ، پئو ناهه پروچ ري .

اهل دنيا لاءِ حياتي جون لاهيون چاڙهيون هن صورت ۾ ڏيکاري ٿو :—

ڪڏهن ايئن هياس، جڏهن پنهونءَ ڏوتم ڪپڙا،
هاڻي ايئن ٿـــياس، جو جت نـــه نيئم ڀـــاڻ سين .

Marfat.com

همت جي سندري پڌڻ ۽ غفلت جي ننڊ ڇڏڻ لاءِ پنهنجي ڏيس واسين کي شاه صاحب هن سر ۾ ايئن للڪاريو آهي :-

(١) وهي ۽ ويلا ڪري، اي نہ اکنڊ آه،
سي لا ڳاہا لاھہ، اوريان اوپيارين جي •

(٢) ليل نہ جاڳئين لڪسين، ڪلي نوم ڪياءِ،
تہ تي پهچ قريب کي، اجلس تو نہ جڳاءِ•

سورٺ ۽ راءِ ڏياچ جي قصي ۾ هن معتقد مريد جو ذڪر ڪيل آهي جو رباني راه ۾ پنهن جي ٻاڻ، کي پري ڪري پير جي هڪ اشاري تي نہ فقط پنهنجو تن، من، ۽ ڌن قربان ٿو ڪري پرَ پنهن جو پيارو سر بہ حاضر خدمت ڪري ابدي حياتي حاصل ڪري ٿو :-

”سوسرن پاڻي، جي تند برابر توريان،
اٿل اوڏاھم ٿئي، جيڏاه پيچل پرانسي،
سڪٿو هڏ آهي، سر ۾ سيجھ ناه ڪن“

طالب مرشد ڪامل جي ”واچو ولا تي“ جي وڪڙ ۾ اچي اهڙو تہ محو ٿي ٿو وڃي جو طالب ۽ مطلوب جو ڪو سنڌ و نٿو رهي :-

راجا راڳائي، هـــر دوئي هيڪ ٿيا•

قصي موهل راڻي جي اپٽار الٽي آهي• موسل مان مراد اهو انسان آهي جو ڏٺيءَ ڪان منهن موڙي پنهن جي ناهيل طلسم ۾ لڪو ويٺو آهي• راٺو ٿيو حق ”فاذ کروني اذ کرکم“ جي اصول مطابق رب پنهنجي پانهي کي ڪونہ ٿو ڇڏي ۽ پنهنجي قرب جي دائري ۾ قريب ڪريس ٿو• پر اهو پانهو جو عارضي

Marfat.com

فراق وقت منڊس بوءِ پڻيان متوالو ٿي، صحيح ڪامل روح ڪي وساري ٿو وڃي، سو رب جي ديدار کان تيستائين محروم ٿو رهي جيستائين غير گمان ڪڍي حق کي نٿو پاڻائي ۽ بيت ۾ صاحب کي نٿو پسي جٿين :-

١- مون سارينديءَ ولها، اڃين جي هڪوار،
ته پيرين ڏريانءِ پنبڻيون، هنڌ وڇايانءِ وار.

٢- ڪيڏانهن ڪاهيان ڪرهو، جو ڏس چڱائون،
منجهين ڪاڪ ڪڪوري، منجهين لنڊائون،
راڻو ۽ راڻون، ريءَ راڻي پيو لاهه ڪو.

ليلا ۽ چنيسر جي قصي ۾ به غيرت الاهيءَ جو مظهر نمايان آهي. ڇاڪاڻ ته ليلا جنهن کي پنهن جي پياري چنيسر جو وصال نصيب ٿيو، دنيا جي هڪڙي وٿ مٺي تي موهجي ڏهاڳ جو ڏنڀ حاصل ڪيائين. پوءِ جڏهن ليلا ٿي وري ليلا ياڻين ۽ پنهن جو پاڻ فدا ڪيائين ته محبوب جو ميثاقي ميلاپ نصيب ٿيس.

چنيسر جي چوڳ جو احوال ملاحظه ڪريو :-

چنيسر ۾ ين چاهه، متان ڪا منڌ ڪري،
ڪانڌ ڪنهن جو نه ٿي، گيرب ۽ گاهه،
جي ٽڙي ٿو رڙ ياءِ، دوس دسائي دامڙو
گمراهه پانهي جو ليلا ٿڻ به ته پڌ و :-

مڪر ڏولڻ ڏلو، ناتو نماڻيءَ مين
ڪو نهي ڪمينيءَ جـو بگر تو بلو،
تنهن جو ناڻءَ ٿلو، و يٺو وڃي آهيان.

Marfat.com

هورڙي ميرَ بحر جي قصي ۾ نفس کي تابع ڪرڻ لاءِ حڪم آيو آهي. جيئن سمنڊ جي مانگر مڇ کي مارڻ لاءِ رواجي چار يون ۽ ڪنڍيون ڪم جون نہ آهن تيئن نفس جهڙي ندوري کي بہ ناس ڪرڻ لاءِ وڏيون رياضتون ۽ ڳرا مجاهدا گهرجن. جو انسان سورڙي وانگر آهاءِ وٺي نفس کي نهوڙي ٿو، سو ابدي سک ماڻي ٿو. ڏسو تہ شاهہ صاحب نفس کي ڪيئن نہ خطاب ٿو ڪري :-

”متو آهين مڇ، ٿلها ٿو ٿونا هڻين،
جو تو پائين اڄ، تنهن پاڻيءَ پنا ڏينهڙا“

امام حسين جي ياد هر سال سڪ وارين دلين کي تڙ ڦائيندي آهي. پاڻ حق خاطر هڪ جبري بادشاهہ جو مٿ جيتري ساٿين سان مقابلو ڪيائون. تنهن ڪري شاهہ صاحب ڪربلا جي قضئي کي هيئين اکرن سان تعبير ڪيو آهي :-

ڪرهہ هئي ڪانہ، هو نظارو نينهن جو،

الا هي نينهن جي ناوڪ جو ئي اثر هو جو رسول اڪرم صلعم جي لخت جگر ڪربلا جي گرم ۽ هلاڪ ڪندڙ واريءَ ۾ تشنگيءَ جي تار سان پنهنجي من جانثيا ۽ قرب جا ڪٽا بارگاهہ ايزديءَ ۾ نذر ڪيا. مرحوم جوهر صاحب هن ڳالهہ جو اشارو صحيح طور هيٺين نمولي ڪيو آهي :-

اسلام زنده هوتا هے هر ڪربلا کے بعد

مارئيءَ جو قصو ست سيل ۽ وطن جي محبت جي انمول مٿين سان مملو آهي. اندروني طرح اصلوڪي وطن جي اپٽار ڪيل آهي. جنهن لاءِ هڪ نادم روح پڪاري چوي ٿو :-

جهڙو قيد الماء، تهڙو بند نہ ڪو پيو،
اي۽ قضا ڪم ڪيو، جيئن ٿر مارو آئون ماڙئين "

الست بر بکم وارو قصو هنطرح بيان ڪيو ويو آهي تہ :-

" الست بر بکم،" جڏهين ڪن پيوم،
" قالو بلى " قلب سين، تڏهين تت چيوم،
تنهين وير ڪيوم، وچن ويڙ هيچن سين.

چام تماچي ۽ نوري۽ جي قصي ۾ لياز جو ڪمال آهي. هن ۾ روحاني رمز بہ مومل جهڙي ڏيندي. مومل وانگر نوري۽ کي حسب نسب ۽ ظاهري ٺاٺ نہ آهي، پر هو۽ نياز جي پتلي آهي. اهو ئي نياز آهي، جو رب جي بارگاه ۾ پسند آهي. جڏهين نوري۽ کي چام تماچي۽ نوازيو، تہ اِن نوازش جي نظر جو احساس انجي قلب جي گهراين تائين ويو ۽ هن نياز جي نماڻي۽ نار هن کي هر هر پٺي مخاطب ٿي چيو :-

تون سمون آئون گندري، مون ۾ عيبن جو۽،
پسي رائين رو۽، متان مانگر مٽئين.

لاکي ۽ اوڏڻ جو قصو بہ چام تماچي۽ سان وچيو ويجهي نسبت رکي، هو جيڪڏهين نياز جي ڪتاب جو ديباچو آهي، تہ موجوده قصو انجو مقدمہ آهي. ٻئي نياز جي محور جي چوڌاري ڦرن ٿا ۽ پنهي قصن مان ڪميا جي خوشبو۽ اچي ٿي. لاکو ڦلاڻي ڪڇ ڌڻي هڪ جوڌو بادشاه ٿي گذريو آهي، ۽ اوڏڻ بيلي اوڏ جي ڌي۽. جڏهين لاکي ناز پري اينگر کي نوازيو ۽ پنهنجي پٽ راڻي ڪري رکيو، تڏهين هن

اسمجھ، اوڏڻ ڪي ٻه ايتري سمجھ، آئي جو لاڪي ڪي ليلا ئي چيائين :—

لاڪي لڄ ڪنئي، ڀاسان اوڏڙ يــن جي،
ڪندو ڪان ٻي، اڳ وسوڙي آهيان.

—

لاڪا لڄ سند يـــاءِ، آئون اگلي آهيان،
پڪا سي ٻرتاءِ، جي اڇهي تنهنجي اڌ يا.

مطلب ته هر هڪ قصو روحاني راز ۽ منصوري پيام سان پرپور پيو آهي. پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻيءَ هن حقيقت کي هيٺينءَ طرح قلمبند ڪيو آهي :- "مطلب ته شاه جنهن به چيز يا قصي جي اپٽار ڪئي آهي، تنهن کي تمثيلي زيب ۽ معنيٰ سان سينگاريو اٿس. هر هڪ سر ۾ تمثيل جي جهلڪ ائين سمائي پئي آهي جيئن سج ۾ تجلو، چنڊ ۾ چانڊاڻ ۽ گل ۾ سرهاڻ."

Marfat.com

محمد هرس سمون

شاهرحہ جون ٹپيون

وهڻ وانڙين تي، ڪيچين ڪاڻ ڪهو؟

——:٭:——

آءٌ هتي مٿينءَ سٽ جو صرف تت ۾ مراد ڪندس.

وانن جا چار قسم آهن.

(١) وانڙيون :- سنهيون وانون، سنها پيچرا.

هنن تان فقط سنهون مال ۽ ماڻهو اچي وڃي سگهن ٿا، پر مهري يا لاڏو اٺ اچي وڃيءَ نٿا سگهن، خاص ڪري جابلو علائقن ۾.

(٢) وانون :- وڏيون وانون.

(٣) گس :- اهي وڏيون وانون، جن تان ماڻهو ۽ مال، مهري ۽ لاڏو اٺ آسانيءَ سان اچي وڃي سگهن.

(٤) گهاڙو :- شهراه، گهڙيل رستا، يعني اهي رستا جي گهڙي ٺاهي ڪيا ويا هجن. ملڪ ۾ اهڙا رستا سرڪاري بيلدار ٺاهيندا آهن، جن تان ماڻهو، مال، اٺ، گهوڙا ۽ گاڏيون اچي وڃي سگهن.

١- ڪاڻ- لاءِ، واسطي.

٢- ڪهو- ڪهڙو، ڪير. (لاڙي زبان)

سٽ جي ظاهري معنيٰ ته پڌري پٽ پئي آهي، تنهن
ڪري ان جي معنيٰ يا مطلب ڪرڻ جي ڪا خاص ضرورت ڏسڻ
۾ ڪانه ٿي اچي. اسان کي هت صرف اهو ڏسڻو آهي، ته پلاري
پٽ ٿي، سنڌ جي سونهاري، سهرل ۽ سهيرل شاه رحه جي مراد ڇا
آهي ۽ هن کهڙي ڀاسي نهي هٺي، اسان کي اشارتاً اشارو ڏيئي
ڇڏيو آهي.

اسان جي روح روان شاعر جن واٽڙين ڏانهن اشارو ڏنو
آهي، سي سلوڪ جي راه و رسم ۾ هيٺيون آهن.

(۱) شريعت (۲) طريقت (۳) حقيقت (۴) معرفت.

انهن چئن واٽن کان سواءِ پيون به ٻه واٽون آهن، جن مان
هڪ آهي هاهوت ۽ ٻي آهي باهوت؛ جن جو مفصل بيان هيٺ
ڏنو ويو آهي.

شاه صاحب رحه، جسن مٿينءَ ڏنل سٽ ۾ فرمائين ٿا ته
جيڪي طالب واٽ ۾ وهن ٿا، سي ڪوڙا ۽ ڪوڙا آهن؛ اهڙن لاءِ
شاه صاحب جن ٻئي بيت ۾ هيئن فرمائين ٿا ته:-

هلندي هوت پنهونءَ ڏي، کهجن کي کونئيون،
پهاڙ تنين پٽ ٿئي، جي الله لالڻ لوئيون،
سي سهيليون سڪ کي، چنجون ۽ چوئيون.
اهڙي طرح ٻيءَ جاءِ تي فرمايو اٿن ته:-

"ڪافر ٿي ته آبهين، باب شرع جا ڇڏ"

آبهين - پيرن پر بيهين، بلند ٿئين، ارتقاء منزل کي پهچين،
واصل باالله ٿئين.

Marfat.com

باب - در، دريون.

رب تعاليٰ عزازيل کي حڪم ڪيو ته حضرت آدم جي پتلي کي سجدو ڪر، پتلي يا بت کي سجدي ڪرڻ سان انسان يا فرشتو الله جي اطاعت ۾ ڪافرائي ۾ ٻاري ان جي تجلي آڏو سر جهڪائي ٿو. (وڌيڪ آڳنار لاءِ ڏسو ڪتاب قبله نما)

باريتعاليٰ آدم جي بت کي سجدي ڪرڻ لاءِ سڀني فرشتن کي حڪم ڪيو هو، جو ٻين سڀني فرشتن قبول ڪيو، پر عزازيل ان کي ڪفر سمجهي الله تعاليٰ جي حڪم نه مڃيو. جيڪڏهن شرع جا پنڌن ٽوڙي حڪم مڃي ها، ته هوند "آبهين" واصل باالله ٿي وڃي ها.

"من مشرڪن سين گڏ، ويجهو ٿين وصال کي"

(٢)

ڪافرن بت پوڄيا، انهيءَ ارادي تي ته سيئي چڱايون ڪين انهن کان حاصل ٿيند يون. سنڌي زبان ۾ ماڻهوءَ جي بدن کي بت چوندا آهن، پوءِ جيئن هنن پوڄارين بتن جي نگاه اڪين ۾ اندر جي هنن بتن ۾ آهي، تيئن تون به اکيون ظاهر ۾ باطن جون پنهنجي بت واري قلب "دل اندر ۾" تي رک، جنهن منجهان ديدار انهي محبوب حقيقيءَ جو حاصل ٿئي، جنهن جي توکي طلب آهي. (ايءَ تعليم جناب شاه صاحب رحه جي طالب مبتديءَ کي ۽ منتهي عارف يا واصل باالله تعاليٰ کي آهي.) پوءِ جڏهن مشاهدو جمال الله تعاليٰ جو توکي حاصل ٿئي، تڏهن جيڪي هنن بتن مان هنن کي حاصل ٿو ٿئي، يعني گمراهي، تنهن کان جيڪڏهن بلنديءَ جو درجو چاهين ٿو، ته پوءِ باب شرع جا ڇڏ، يعني در دريچه.

Marfat.com

(پنڌن) شريعت جي حويليءَ جا چڙ، جن ۾ نہ معرفت نہ وصال، اهي درجا معرفت ۽ وصال جا مٿي آهن. جڏهن معرفت ۽ وصال جا درجا مٿي ٿيا، تڏهن شريعت کان لنگهي طريقت، حقيقت ۽ معرفت ڏانهن مٿي وڃڻ گهرجي.

جيئن معرفت کان پوءِ درجو تربيت ۽ وصال جو آهي. وصال جو درجو سڀني منزلن کان مٿي آهي ۽ وصال کان مٿي ٻي ڪا بہ منزل ڪانہ آهي، ڇاڪاڻ تہ سڀ منزلون وصال لاءِ ٿيون وڃن (طئي ڪجن). جيڪڏهن ڪو بہ طالب شريعت جي دروازي تي ٻيهي عمر وڃائي، طريقت، حقيقت ۽ معرفت ڏانهن وک نہ وڌائي تہ پوءِ انهن جو سير حاصل نہ ٿيندو ۽ وصال بہ حاصل نہ ٿيندو؛ پر پهرئين درجي شريعت جي کان سواءِ مٿين منزلن تي پهچڻ نہ ٿيندو.

شريعت، طريقت ۽ معرفت جو مثال هيءَ آهي :-

جيئن تہ هڪ حويليءَ جا هڪ ٻئي کان مٿي چار طبقا هجن، جن مان هيٺئين طبقي جو نالو شريعت، ان کان مٿين جو نالو حقيقت ۽ ان کان مٿين چوٿين طبقي جو نالو معرفت آهي.

مطلب تہ درجي بدرجي منزلن کان لنگهڻ ۾ وصال محبوب حقيقيءَ جو حاصل ٿئي ٿو. معرفت کان پوءِ بہ وصال سچائيءَ سان آهي، جهڙي سچائي ۽ ادب، تهڙي ويجهڙائي وصال جي.

”ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور بہ اوڏا سپرين.“

پر اهي چاڙهيون هن دنيا جي حويلين مثل نہ آهن، انهن طبقن يعني منزلن مان لنگهڻ ۽ سڀڪنهن منزل جي سڀڪنهن مڪان جو سير تمام مشڪل آهي.

Marfat.com

ڪن ڪَي هر هڪ چاڙهي ۾ سڄي عمر گذريو وڃي، ڪن ڪَي گهڻون وقت، ڪن ڪَي ٿورو وقت، ڪن ڪَي ته طرفة العين ۾ الله تعاليٰ پهچائي ٿو.

"اکهي ته پاڻ، نه ته مڻ به موٽيا وڃن."

انهن چاڙهين تان چڙهڻ جو، رهڻ ۽ هلڻ منزلن مان ظاهر ۾ پير (مرشد ڪامل) جي همٿ سان ٿئي ٿو. جن جو پير مرشد نه آهي، تن جو پير شيطان آهي.

"من لاشيخ له، فشيخه الشيطان"

آهو آسونهون پير آهه، جو طالب قوت، دولت ۽ عزت جو آهي.

سونهان چائين، سڌ نه پئين، سسئي پڇ ۾ سي
متان توهي ڪَي ۽ منجهائين مارڪ ۾.

مٿين منزلن جون چاڙهيون ۽ حڪم احڪام، امر ۽ نهي الله تعاليٰ جا سيکنهن منزل جي لائق بجا آڻنا آهن. انهن چاڙهين جي چڙهڻ ۾ ڪمربند حيا ۽ ادب، نابودي ۽ اخلاص سين پيش ڪرڻا آهن.

پهرئين درجي شريعت ۾ علم ظاهري ۽ ظاهر جا عمل موچارا حاصل ڪرڻا آهن، ان درجي ۾ ڪرڻ ريا جي سبب ڪري ٿئي ٿو. ۽ مٿي درجي بدرجي صفائي قلب جي ۽ علم باطني عطا الاهيءَ سان حاصل ٿين ٿا، انهن مٿين درجن ۾ اڪثر هيٺين درجن جون نيڪيون ۽ ڏوهه نظر ۾ ايندا.

الهيءَ بيان ۾ هزارها ڪتاب صوفين ۽ سالڪن، عارفن ۽

Marfat.com

موحدن ۽ واصلن جا آهن؛ پر واصلن بعد وصال بي مثال جي گجهه گجهو رکيو آهي؛ انهن چاڙهين تان چڙهڻ جي ڪيترائي منع ڪندا آهن. جهڙي حب دنيا جي ۽ دوستي خلق جي؛ انهن چاڙهين تان به ڪيترائي ڪيرائيندڙ آهن.

ٻيو نفس ۽ ٻيو شيطان؛ جي ٻئي خدا تعالیٰ جي رضا جي خلاف آهن، دنيا جا سبز ۽ بي بقا باغ ڏيکاري چڱاين کان ڪيرائين ٿا.

دنيا ۽ خلق ٻئي دل لڳيندڙ شڪاري آهن، شڪار پنهنجي قبضي ۾ قيد ۾ رکي لالچائين، ۽ چاڙهي تان چڙهڻ نه ڏين، انهن مان دنيا مثل حاڪمن جي آهي، جي ڪجور جي لالچ تي ٻانهان خريدي قيد ڪري پوءِ انهن کي ٻاولو رکن يا بکيو رکن، سخت مزدوريءَ ۾ رکن يا وڪڻن، اختيار وارا آهن. ٻانهون قيدين مثل محڪوم حڪم ۾ رهي، ۽ خلق مثل بلبل ڦاسائيندڙ جي آهي، جو ڦڙڪ جي منهن تي گل يا ميوو رکي، جنهن جي سڌ ۽ لالچ تي بلبل بلبلستان جي هوا ۾ اڏامندي اچي پنهنجا ٻئي پير ڦڙڪ ۾ ڦاسايو وجهي؛ پوءِ پيٽ ۾ ڏاڍو پڌائي انهن وٽ بوليون ڪري ۽ چتيون ٽپندي رهي ۽ پنهنجو ولر ۽ وطن وساريو ڇڏي.

نفس ۽ شيطان ٻئي سنگتي ساٿيا ۽ گاڙڙيا شڪاري آهن؛ نفس سونهي سستيءَ جي سان نيڪين کان يعني چاڙهين جي چڙهڻ کان رهائي ٿو، ۽ چاڙهيءَ تي چڙهندڙ کي سڌ ڪرڻ ئي نه ڏئي، يعني نيڪيءَ کان بديءَ ڏي مائل ٿو ڪري.

شيطان وسوسي جي تير سان ۽ ٻين بچڙن ڪمن، جن ۾ الله تعالیٰ راضي نه هجي، تن ۾ چڙهندڙ چاڙهين نيڪيءَ وارن کي

Marfat.com

نشان ڪري ڏوهن ۽ گناهن ۾ ڪيري ٿو.

دنيا جي حب وڃائڻ لاءِ هيءَ هڪڙي ئي ڳالهه ضروري سمجهڻ گهرجي، جا هڪڙي ئي بس آهي.

حب دنيا جي حب خدا تعاليٰ جيءَ کان روڪي ٿي، جا حب دنيا جي پاڻ سان مشغول رکي، ۽ الله تعاليٰ کان رهائي اهڙي حب حرام آهي. خلق جي دوستي وڃائڻ لاءِ بي وفائي خلق جي ڏسڻ گهرجي، اها هڪڙي نصيحت ڪافي آهي.

جيڪڏهن ڪو وفادار ٿئي ٿو، ته پڻ موت انهن جي وچ ۾ جدائي وجهي ٿو.

نفس جي سستيءَ وڃائڻ لاءِ وچڙو ڪائڻ پيئڻ ۽ نيڪ ماڻهن جي صحبت حاصل ڪرڻ تمام لازمي آهن.

فقير چئجي ان ڪي، جنهن جي سڀ ري سري،
پراوا گهر ته نه بني، ۽ پنهنجي گهران به نه گهري،
جو ٽڪرلءِ مري، سو سامي سڏجي ڪينڪي.

شيطان جي ترڻ لاءِ يعني ان جي وسوسي وڃائڻ لاءِ خدا تعاليٰ کان مدد گهرڻ، جا سيڪنهن ڪم ۾ مدد گهرڻ گهرجي.

"لاحول ولا قوة إلا با لله العلي العظيم" پڙهڻ گهرج.

وات خدا تعاليٰ جي سيني کان ڏکي ۽ اٿانگي آهي:-

ان باري ۾ جناب شاه صاحب رح فرمايو آهي ته:-

اهکي راه الله جي، اهکي اهکيءَ پت
هوءَ جي ڏهاڙو ڏيه جا، تن پڻ منجهي مت
آچاڙا آيت، گهڙج گهاٽي نينهن سين.

Marfat.com

پر انئين ٻه نه هٿ ڳهرجي، جو مشڪل ڪم ڏسي ڪمر همت ڇوڙي ويهي رهجي. جناب شاه صاحب رح فرمايو آهي ته:-

ويئين ڪونهي وراڪو؛ سٿين ڪونهي سڱ
هوت هلندين ڪٿيو؛ جن انگهن چاڙهيو انگ

(٢)

(١) ڏورينديون ڪان ڏور، پر ٻن پراهون ڪيڪي
(٢) ڏورينـــديون ڏسن؛ اڳـــڻ عجيبـــن جـــا

سونهين (ڪامل مرشد) جي صلاح وٺ؛ ته هن دنيا جي وير لنگهي وڃين؛ جن شخصن (طالبن) کي وڻڪار جو واقف (ڪامل مرشد) يا سونهون نظر ۾ نه اچي؛ ته الله تعاليٰ کي واحد شاهد ڄاڻن؛ مٿن مائٽن کان وڌيڪ ۽ پاڪ سمجهن؛ ۽ رسالت جناب محمد ڪريم صلعم جي قبول ڪري، ان سڳوري جي اولاد پاڪ ۽ اصحاب سڳورن جي عزت احترام جي نگاه سان ڏسن.

جن سڳورن کي الله تعاليٰ پاڪ فرمايو، انهن سڳورن جي دوستن کي دوست سمجهن ۽ دشمنن کي دشمن. الله تعاليٰ جي امر ۽ نهيءَ ۾ فرمان بردار رهن، پوءِ اهڙن شخصن لاءِ الله تعاليٰ پنهنجي لطف سين رهنما موڪلي انهن کي چاڙهيون چڙهائي منزلن جو سير ڪرائي وصال پاڪ سين مشرف ڪري ڇڏيندو. شريعت کي منزل ناسوت جي چون، طريقت کي منزل ملڪوت جي، حقيقت کي منزل جبروت جي، ۽ معرفت کي منزل لاهوت جي چون؛ انهن منزلن کان مٿي ٻه ٻه منزلون آهن، هڪ هاهوت جي ۽ ٻي ياهوت.

هاهوت مڪان قربيت جي کي چون، ۽ ياهوت وصال؛ جت وصال حاصل ٿيو، تت منزلون وات خدا تعاليٰ جون پوريون ٿين ٿيون.

Marfat.com

پوءِ پهريائين بني آدم قانون ديني ۽ دنيوي سکي ۽ دين تي عمل ڪري، تڏهن طالب شريعت ۾ يعني ناسوت ۾ اچي ٿو، پر دنيا به آهي جيڪا دين سان لاڳاپو رکي، جا دنيا خود دين آهي؛ نه اوءِ دنيا جا پاڻ سين مشغول رکي ۽ محبت الاهيءَ کان غافل رکي، پوءِ جڏهن گناهن کان توبه ڪري ۽ سڀني ارڪانن اسلام جي تي پورو رهي مسلمان مومن ٿي هميشه خوف ۽ عبادت ۾ مثل ملائڪن جي رهي، تڏهن طريقت ۾ داخل ٿو ٿئي، يعني ملڪوت ۾. ان کان پوءِ جڏهن عبادت ۾ زيادتي الهي شوق الاهي حاصل ڪري رات ڏينهن محبت ۽ عشق الله جي ۾ محو رهي ان وقت حقيقت يعني جبروت ۾ اچي ٿو.

پوءِ جڏهن ان عشق ۾ زيادتي حاصل ڪري؛ جنهن ڪري الله تعاليٰ ان کي پنهنجيءَ محبت سين ياد ڪري، تڏهن طالب ڪامل ٿئي ٿو، جنهن جي شان ۾ آهي "الانسان سري وانا سره" انهيءَ منزل اندر طالب معرفت يعني لاهوت ۾ داخل ٿئي ٿو، ان کان پوءِ به هاهوت ۽ ياهوت يعني قربيت ۽ وصال ۾ جن کي گهري تن کي گهرائي.

"منهن آئينائي اجرو، قلب ۾ ڪارو
باهر زيب زبان تي، اندر هچارو
ان پر ويچارو؛ ويجهو ناه وصال کي."

هيئين درجن ۾ اميد وصال جي رهي، ۽ مٿين ۾ خوف غالب، ڇاڪاڻ ته بعد وصال جي اميد جي منزل پوري ٿئي ٿي؛ تجلي جلال فراق جو خوف غالب ٿئي، جن شخصن (طالبن) کي الله تعاليٰ ايءَ سعادت حاصل ڪري، تن کي پهريائين لائقي انهن منزلن جي سان مشرف ڪري پوءِ ڪوٺائي، ۽ اول کان آخر تائين اڻ ڪونيو ڪونه وڃي. "واصل"

علي محمد مجروح

شاهه جي ڪلام ۾ تغزل

سنڌ جي سدا جيئري شاعر ۽ روحاني رهبر شاه عبداللطيف ڀٽائي عليه الرحم تي گهڻائي مضمون ۽ مقالا لکيا ويا آهن، جن ۾ گهڻو ڪري شاه جي لافاني شخصيت ۽ تصوف جي روحاني رمزن جو ذڪر ڪيل ٿو ڏسجي. ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته شاه صاحب جو ڪلام پاڪيزگي ۽ روحانيت جو هڪ موجون ماريندڙ دريا آهي، جنهن مان هزارين روحاني فيض جا اڃايل پنهنجي اُڃ اُجهائيندا رهن ٿا. سندس ڪلام رشد و هدايت جي هڪ اهڙي مشعل آهي جا ڀٽڪندڙ مسافرن کي منزل جي راه ڏيکاريندي رهي ٿي. پر ان سان گڏ سندس شاعرانه عظمت به بي مثال ۽ بي نظير آهي. اسانجي بلند پايه نقادن ۽ انشا پردازن شاه جي ڪلام مان تصوف ۽ معرفت جا نقطا ته نروار ڪيا آهن پر شاه جي شاعرانه حسن ۽ ڪمال تي گهڻو گهٽ ڌيان ڏنو اٿن.

”ملٽن“ جي راءِ ۾ شعر جي خوبي اها آهي ته آهو ساده، جوش سان ڀريل ۽ اصليت تي ٻڌل هجي. جيڪڏهن شاه جي ڪلام کي ملٽن جي انهي ڪسوٽيءَ تي پرکجي ته آهو نه فقط هن معيار تي پورو آهي پر منجهس تغزل جو اهو حسن ۽ امتزاج به موجود آهي جو شعر کي روح جي گهرائين تائين اتاريندڙ بڻائيندڙ ڪي هڪ دلي حظ ۽ راحت بخشي ٿو.

تغزل مان مراد آهي هر خيال کي حسن ۽ محبت جي وڻندڙ ۽ دلگداز انداز ۾ بيان ڪرڻ. شاه جي ڪلام جي مطالعي سان

هن حقيقت کي تسليم ڪرڻو پوندو ته شاهه جو ڪلام تغزل جي حسن ۽ لطافت جو هڪ اهڃ و نمونو آهي، جنهن ۾ هڪ طرف محبت جا لطيف جذبا موجود آهن ته ٻئي طرف حسن جون شوخيون ۽ انجمن آرائيون. سنجهس وصل جون اُمنگون ۽ ارمان به آهن ته جدائي جا داغ ۽ درد به. مثلاً:-

اڄ پڻ اچائي، چوڏهين ماهه چنڊ جي،
مون گهر مون پرين جي اچڻ جي وائي،
مون گهر واڌائي، ٻئي ڪام ڪرڻ ۾.

جيڪر اچي هاڻ، ته ڪريان روح رچنديون
آيل ڏولئي ساڻ، هوند ڳر لڳي ڳالهيون ڪريان

چمڪيون چوڏار، ڏچُون ڏاڙ ڀچن جيون
ماءُ سامونڊي آئيا، سهسين ڪري سينگار
آئين جي پچار، ڪالهونڪر ڪانگ ڪري.

فراق جون آهون

موٽ مران تي ميندرا، راڻا ڪارڻ رب
تنهنجي تات طلب، ڪانگ اُڏايم ڪاڪ جا.

سڪي جان ستياس تان، سڪ سمهڻ نه ڏئي
جاڳي ستيس جن لءِ، سي آيا تان نه آئياس
پيئر آءٌ پلياس، نت سڪ سمهڻ ڇا لڳي!

Marfat.com

ڏٺي ڏينهن ٽئام کهه، چاڻان کهڙا پر ڏين
سهسين سج آلهي، واجهائيندي وئام
تنين سال ٽئام، جنين ساعت نه سهان.

اِهو درست آهي ته شاه جي دور ۾ سنڌي غزل جو رواج نه هو، گهڻو ڪري بيت، ڏوهيڙا، ڪافيون ۽ وائيون چيون وينديون هيون، تنهنڪري شاه به انهن ئي صنفن کي اختيار ڪيو، پر جيئن ته تغزل جو تعلق بيان جي انداز ۽ سخن جي موضوع سان آهي نه بحر وزن جي قيد ۽ رديف قافيه جي پابندي سان، تنهنڪري ائين چئي سگهجي ٿو ته شاه وٽ تغزل پنهنجي اصلي هيئت ۾ موجود آهي، پر جيئن ته شاه صاحب صوفي منش ۽ هڪ پاڪيزه شاعر هو، تنهنڪري سندس تغزل عجمي تغزل جي انداز کان بلڪل مختلف آهي.

شاه وٽ فطري حيا ۽ سنجيدگي جو عنصر بدرجہ اتم موجود آهي، تنهنڪري هو بجاءِ پنهنجي عشق جي اظهار، محبوب جي حسن جي تعريف ۽ جدائي جي تڪليف ۽ بيچيني کي بيان ڪرڻ جي؛ سسئي، مارئي، مومل، نوري ۽ ليلا جي واتان سورن جا سوز پريا بيت چوارائي ٿو. شاه جو اهو انداز بيان وڌيڪ دلڪش ۽ فطرتي آهي جيئن ته وڻجاري جي ڏار ٿيڻ وقت وڻجارڻ جون اهي دلسوز دانهون :-

اڄ پڻ وايون ڪن وڻجارا وڃڻ جون
هلڻ هارا سپرين، رهڻ تان نه رهن
آءٌ جهليندي ڪيترو آيل سامونڊين
پڳهه ڇوڙي جن، وڏا پيڙا پار ۾.

يارائي جي جدائي ۾ مومل جو اهو ماتم :-

رائي رڻ ڪئُو، جيڏيون منهنجي جيءَ سين
سن مينڌري وڌئو، ڏيي ڏڙ پئو
ٻجهان ٻهروئو، هنيون هنڌ نه هيڪڙي

ڪتن ڪر سوڙتا، ڏيڙو آياتيئي
رائو رات نه آئيو، ويل ٽري ويئي
ڪوءَ سا ڪائي رانڙي، جا پرين ري پيئي
مونکي ڏنءَ ڏيئي، وڃي ڏولو ڏيت قرارئو.
يا سهڻي ۾ سسئي جا اهي پر سوز نغما :-
تران تان سران، وران تان وه وترو
هيڙي ۾ هوتن جا، اچن گهور گهٽان
پسئو پاڙي واريون، ڏسئو ڏوه ڏران
وجان ڪيئن وران، ڪنڌي منهنجو ڪارڻي.

سسي :-

ڏونگر ڏوراپو ٻهريون چوندس پرينءَ ڪ
ته ٻهڻ ٻير پٽون ڪيا، تريون چنيون تو،
رحم نه پيئي روح ۾، قدر منهنجو ڪو
واڪو ڪندس وو، مونسين جبل ٿو جاڙون ڪري.

ڪافيون بيت ۽ ڏوهيڙا اج سوڊو گهڻن ئي شاعرن لکيا آهن، پر سندن ڪلام ڪنهن کي ياد به ڪونهي. انجي برعڪس شاه جو ڪلام ٻه سو سال گذرڻ کان پوءِ به بلڪل تازه ۽ شگفته پيو لڳي. انجو رکو اهو هڪڙو ڪارڻ آهي ته شاه جي شعر

Marfat.com

۾ تغزل جو اهڃاڻ و لطف ۽ ترنم جي اهڙي هم آهنگي موجود آهي جو پڙهڻ سان روح جي گهرائين ۾ اتري ٿو، هميشه لاءِ محفوظ ٿيو وڃي. شاه جو رسالو هڪ اهڙو باغ آهي، جنهن ۾ مختلف رنگن ۽ خوشبوئن وارا گل غنچا پنهنجون بهارون ڏيکاري رهيا آهن.

شاه جي ڪلام ۾ لفظن جي جيڪا هم آهنگي ۽ سادگي آهي تنهن سندس ڪلام کي وڌيڪ دلڪش ۽ دلسوز بنائي ڇڏيو آهي. مثلا

راڻي رڻ ڪيو جيڏيون سنهنجي جيءَ سين.

اها ست تغزل جي بهترين مصرع هجڻ سان گڏ لفظن جي سادگي ۽ محاوري جي ادائگي جو هڪ بي مثال نمونو سڏي سگهجي ٿي، جنهنکي تجنيس لفظي وڌيڪ بلند ڪيو آهي.

”رڻڪرڻ“ سنڌي زبان جو هڪ عام محاورو آهي، جنهن جي معني آهي، ڪنهن سان ظلم يا بي انصافي ڪرڻ، پر شاه صاحب جڏهن هن عام محاوري کي ”راڻي رڻ ڪيو“ جي تجنيس حرفي سان پيش ڪري ٿو ته ان ۾ هڪ عجيب لطف ۽ تغزل پيدا ٿيو پوي.

مرحوم غلام محمد شاهواڻي پنهنجي ڇپايل شاه واري رسالي ۾ سر ڪنيات جي تشريح ڪندي لکيو آهي ته ” هن سر جا بيت شاه شايد جوانيءَ ۾ تڏهين چيا ٿا ڏسجن جڏهين ڪيس مجازي عشق جي چيڀٽ لڳي هئي، انهي ڪري قمر ۽ ڪرهي کي عتاب ۽ خطاب ۽ يار تائين سنيهن پهچائڻ ۽ خبرن رسائڻ لاءِ تاڪيد ڪيل آهي.“

ائين ڪٿي هجي به ته شاه اهو سر جواني جي سرشارين ۾ مست ٿي چيو هجي پر ان حقيقت کان به انڪار ڪري نٿو سگهجي

Marfat.com

تہ اھو سر شاہ جي شاعرانہ شوخي ۽ تغزل جو شاھڪار آھي، جنھن ۾ چنڊ سان جدا جدا انداز ۾ تخاطب آھي. ڪڏھن تہ ان کي ھدايت ڪئي ٿي وڃي تہ ھو محبوب جي حضور ۾ ادب ۽ نوڙت سان پيش اچي ۽ ڪڏھن سندس سونھن جي محبوب جي حسن سان ڀيٽ ڪئي ٿي وڃي تہ ڪڏھن مٿس ڏمرجي کيس ھٿ ھاراتو ڏنو ٿو وڃي.

چنڊ تنھنجي ذات، ھاڙ ڀان تان نہ ڀرين سان
تون اڇو ۾ رات، سڄڻ نت سوجھرا.

چنڊ چئين سچ، جي مٿي نہ پائين
ڪڏھن آھرين سنھڙو، ڪڏھن آھرين ڳچ
منھن ۾ ٻريئي مچ، تہ ۾ ناہ پيشاني ڀرين جي

اوندا ھي اڌ رات ۾ ڀرين پسايو ڀاڻ
چنڊ ڪتن ساڻ، ھيھي ويو ڀاتال ۾.

چڱا چنڊ چئيج سنيھا کي سڄڻين
مٿان اڱڻ آھري ڀرين جي ھئيج
جھيڻو ڳالائيج، ڀيرين وجھي ھتڙا.

ناسيندي نھار ھرين ڪج ڀرين ذي
آءٌ جي ڏيئن سنيھا، چئج چنڊ اھار
ما جن سي چمار، اکيون اوھانجي آسري.

چنڊ کان محبوب ڏانھن پيغام موڪلڻ اڄ جيتوڻيڪ عام

شاعرانہ روايت ڀڃي چڪي آهي، پر زماني ۾ شاھ اهو انداز بيان ورتو، سو اڄ کان ٻہ سو سال اڳ جو زمانو هو ۽ اهو ٻہ سوسالن جو طويل زمانو بہ شاھ جي ڪلام جي ندرت ۽ جدت کي جهڪو ڪري نہ سگهيو آهي. لاثاني لطيف جي لافاني ڪلام جي شيريني اڄ بہ اهڙا ساڳي آهي جا ٻہ سو سال اڳ هئي ۽ اڄ بہ سنڌي عوام جڏهن عظيم المرتبت شاھ جو اهو ڪلام ٻڌن ٿا تہ کين ائين محسوس ٿو ٿئي تہ شاھ سندن ئي دور جو شاعر آهي ۽ جيئرو جاڳندو منجهن موجود آهي.

شاھ جو اهو انداز بيان رڳو سسئي، مارئي، مومل ۽ ليلا جي عشق جي پرسوز آهن ۽ درد انگيز داستانن تائين محدود ڪونهي پر معرفت ۽ تصوف جي عميق ۽ دقيق موضوعن ۾ بہ سندس اسلوب بيان تغزل کان ڌار نٿو ٿئي. هو تصوف ۽ ويدانت جي وڏن وڏن مسئلن کي عشق ۽ محبت جي حسين پيرايہ ۾ اهڙي تہ لطافت سان پيش ڪري ٿو جو ٻڌندڙن جي دلين تي نقش ٿيو وڃن.

ڪئو مطالعو مون، هو جو ورق وصال جو
تنهہ ۾ تنهين تون، ٻي لات نہ لحظي جيتري

آڇارا عميق جا ڳڏ ٿا غواص،
جهڙيون جهاڳي آئيا، ڪارونيار ڪئن
سمنڊ سوجهي جن، آئي امل اولٿا.

سرڳواسي ڀيرومل آڏواڻي

شاهه جي سنڌي

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ پنهنجي شاهه جي رسالي جي منڍ ۾ جيڪو "مقدمه" (مهاڳ) ١٩٢٣ع ۾ لکيو هو، سو يونيورسٽي شاگردن لاءِ هر ڪنهن سال درسي ڪتاب طور مقرر ڪندي پئي آئي آهي. ڊاڪٽر موصوف اهو مضمون پوءِ سڌاري ۽ وڌائي ١٩٣٦ع ۾ ڌار ڪتاب ڇپايو، جنهنجو نالو "مقدمه لطيفي" آهي. ڪتاب نهايت ڪارائتو آهي. ڇاڪاڻ ته شاهه جي رسالي ۽ سنڌيءَ ٻوليءَ بابت انهيءَ ڪيترين ئي اهڙيون ڳالهيون آهن، جن جي شاگردن کي ضرور سڌ هئڻ گهرجي؛ پر هر هڪ ڳالهه لاءِ ڪتاب ۾ مثال به هئڻ گهرجن، جي ڪيترن هنڌ ڏنل ئي ڪينهن. مثلا ڏسو باب اٺون، جو "شاهه جي سنڌي" بنسبت آهي. انهيءَ باب جي منڍ ۾ هيءَ لفظ لکيا اٿس:-

"شاهه جي سنڌي هاڻوڪي سنڌيءَ کان البت ٻئي ڍؤل جي آهي. اهو ئي سبب آهي، جو ماڻهن کي شاهه جي شعر پڙهڻ ۽ انجي معني سمجهڻ ۾ قدري مشڪلات ٿئي ٿي. هڪڙو ته شاهه جا لفظ ۽ محاورا نج سنڌي آهن؛ ٻيو ته ڪيترا لفظ ۽ نحوي بناوتون اهڙيون آهن، جي هاڻوڪي سنڌي ۾ رواجي طور استعمال ۾ نٿيون اچن؛ ٽيون ته کي اهڙا لفظ ڪتب آيل آهن، جن جون معنائون يا ته متروڪ ٿي ويون آهن، يا ته منجهن ڪجهه تبديل ٿي ويئي آهي؛ ۽ چوٿون ته شاهه جي تلفظ ۽ هاڻوڪي تلفظ ۾ البت تفاوت آهي".

Marfat.com

الحمد لله رسالو شاه عبداللطيف جو لکي اتم تماما

موجب حڪم وڏيري سرڪار ڪلاڻ جا انهيءَ ارجي من سلي ٿيا

عوض لکائي جي منکي وڏا اجر جھا ڦاٽا انهن ادا

دين ومنيون قائم هوءِ جا ل مرن وارثن ۾ عمر بين سا

اجر ثواب منجا مولوڏي ايکي منجھ دنيا ۾ آخرتا

سدا ئي خوشحال هون برڪت حضرت رسول

جنکائي نصيب تين خوبي بسن خير سين هميشاما

مقصد سدن پورا تين ۾ مطلب مرئي مدعا نضيبا

آءُ دعا لي نه هيکري بيا بن سهس آهين سو هزارا

بتاريخ آٺاونجي ماه جمع الاول ثاني جي سن باره سو ستر

صحيا سڀو جڙي طيار تئي لکنا الکن ۾ جلد ول ۾ جلدا

مائي ملي نعمت جي جوڙ يل اختتامي نظم جو عڪس، جنهن ۾ رسالي مڪمل ڪرڻ جي تاريخ پڻ ڄاڻايل آهي.

Marfat.com

هتي ڏسو ته چار سبب ڇاڻايا اٿس ۽ پر مثال هڪڙو به ڪونه ڏنو اٿس، پوءِ شاگرد سمجهندا ڪئن؟ سندس لکڻ جو نمونو به شايد ڪن کي منجهائي. مثلا ڀريون ئي ڀريون سبب هي ڏنو اٿس :-

”هڪڙو ته شاهه جا لفظ ۽ محاورا نج سنڌي آهن.“

سندس هي لفظ پڙهي شاگرد توڙي ٻيا سنجهندا ۽ چوندا ته اسين پاڻ نج سنڌي، اسانجي مادري زبان سنڌي، پوءِ شاهه جي سنڌي نه سمجهڻ لاءِ سبب ڪهڙو؟ مطلب ته ڊاڪٽر گربخشاڻي۽ هي ۽ جيڪو ڀريون سبب لکيو آهي، تنهن سبب لاءِ به سبب کپي! بي. اي ڪلاس جي شاگردن کي مان اهڙيون ڳالهيون مثال ڏيئي سمجهائيندو هوس. هنوقت تائين اهڙا اٺ سبب مونکي خيال ۾ آيا آهن، جي پڙهندڙن جي معلومات لاءِ هتي مثالن سميت ڇاڻايان ٿو.

سبب پهريون

شاهه صاحب هڪ وڏو سيلاني هو. سنڌ کي ڇڳا ڇڪر هڻيان هوائين. پر سنڌ کان ٻاهر به گهڻيئي پاسا گهميو هو ۽ پوءِ شعر جي پلٽ پلٽڻ مهل ڪتان ڪتان جا لفظ ڳنڍي گهڻي ڀهاريا اٿس ۽ اهي پاڻ ۾ اهڙو ٺهڪيا ٺهڪيا بيٺا آهن، جهڙا اند لٺ جا رنگ!

”ڪڙيا کلي ڪوڏيا، راوت ڪين رهن“. (ڪيڏارو)

ڪڙيو معني پهلوان. راوت جي اصل معني راجا جو پٽ (راجپوت)، پوءِ معني سردار، جنگي جوڌو. اهي ۽ ٻيا اهڙا ڪيترا لفظ ڪاٺياواڙ، گجرات ۽ راجپوتانا طرفان جهڙي ڪم آندا

اٿس . اهي سڀ ڀاڱا اڳي سنڌ سان لاڳو هئا ۽ سنڌي ٻولي کڇ ۾ توڙي ڪاٺياواڙ جي آتر طرف ڏي اڃ به ڳالهائن ۾ اچي ٿي . اهڙا قديم ۽ نج سنڌي لفظ اڄتائين اتي چالو آهن ، پر سنڌ ۾ چالو نه آهن ، تنهنڪري ڪيترن سنڌين کي انهنجي سمجهڻ ۾ ڏکيائي ٿئي ٿي .

سبب ڀيو

رسالي ۾ جيڪي نج سنڌي لفظ ۽ اصطلاح ڪم آيل آهن ، تن مان سوين اهڙا آهن ، جي سنڌ جي هڪڙي ڀاڱي ۾ چالو آهن ته ٻئي ۾ ڪينهن ، تنهنڪري سڀڪو سنڌي ماڻهو اهي سمجهي نٿو سگهي . مثلا

موري منهن وڏا ٿيا ، وڏيا تان نه وڃن ،
اديون اڻاسن، تن ڪوجهن کي ڪه ڪريان؟ (مومل راڻو)

”منهن وڏو“ جي اکري معني آهي ، ”وڏي منهن وارو“ ، پر هجو آميز نموني (Ironically) ، ڪم آيو آهي يعني ”منهن ڪونهيس“ ، يا ”منهن ۾ نڪ ڪونهيس“ ، جنهنجو مطلب ته نرلڄو يا بيشرم آهي . هن لاءِ ٻيو پورو پورو لفظ آهي ”اڻاسو“ (جنهنکي نڪ ناس نه هجي) ، جو لفظ مٿين بيت جي ٻيءَ سٽ ۾ شاهه صاحب پاڻ ڪم آندو آهي . هيءَ لاڙڪاڻي طرف جو اصطلاح آهي ۽ اتي اڄتائين ڪم پيو اچي . ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ پنهنجي رسالي ۾ انهيءَ اصطلاح جي معني اصل ڏني ڪانهي ، جا ٻلي چاهي ۾ ڏين گهرجيس ، نه ته سڀڪو ڀاليهو سمجهي ڪين سگهندو .

ڪمندڙن خيرڪين، چڙندڙ چڱا نه ٿيا .

Marfat.com

خيرڪين معني خير سلامتي يا آنند . هيءَ مزي، جهڙو
مرڪب لفظ آهي . اڳ عربي ته پڻ سنسڪرت ! هيءُ ٽڙ مجو
لفظ آهي ، ٽري ماڻهو اچائين هڪ ٻئي کي کيڪارڻ مهل چون
ته ”ڇاڪ ، جوڙ ، سڪارو ، خيرڪين ، هوڪاري ۾ ، رؤڙا
ڀلا يعني چڱا ڀلا وغيره . ڪي ”خيرڪين“ بدران چون ”ڪين ڪر“
(ڪين خير) .

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ پنهنجي رسالي ۾ ”خيرڪين“ کي ڦيرائي
لکيو آهي ”کهرڪين“ . سند ۾ اُنهيءَ پڙهڻيءَ موجب معني
ٿيندي ته ڪمندڙن يا ڏيرج ڏاريندڙن جي کهر خير سلامتي يا
آنند آهي . معني وري به ساڳي اچي بيٺي ۽ پر شاهه صاحب جڙ
هيءَ لفظ ٽر مان جهڙي ڪتب آندو ۽ ٻين سڀني رسالن ۾ آهي ، سو
هڻ آڏائي ڇڏڻ نه گهرندو هوس . مٿين ٽ ستيءَ ڳالهه جو مطلب
هن ڀاڪي مان پڌرو آهي ته ”پارهين پارهين ڪوهين ٿي ٻولي
سي“ . انهيءَ سبب سنڌ جو سنڌ ۾ جيڪي لفظ چالو آهن ، سي ٿا
سڀڪو سنڌي سمجهي ٿو سگهي .

سبب ٽيون

رسالي ۾ ڪي اهڙا سنسڪرت ، پارسي ۽ عربي بنياد جا
لفظ آهن ، جي اڄ ڪلهه رواجي طور استعمال ۾ ٿا اچن . اهي
ٻوليءَ منجهانئي ترڪجي ويا آهن ، تنهنڪري گهڻني کي انهنجي
سمجهڻ ۾ مشڪلات ٿئي ٿي . مثلاً ٻي ، اي وارا جيڪي
سرستي آبري پڙهندا آهن تنهنجي نصل پڇين ، بيت ٦ جي
ٻولين مٽ هيءَ آهي :-

”جري منجهان چؤنهه ، ڪٿي هوت هنيج ڪيو .“

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ پنهنجي رسالي ۾ ڇاپايو آهي ته سنسڪرت

Marfat.com

لفظ "شروڻ" جي معني ران يا سٿر، تنهنجو آچار سنڌيءَ ۾ ٿري ٿيو "چوڻ" ۽ پوءِ آچار ٿري ٿيو "چوڻه". هئن لکيو اٿس ته ڪي صاحب "چؤڻه" جي معني "چاهه" يا "محبت" ڪن ٿا. اها پوئين معني ڪجهه قدر صحيح ڇٽبي. اصل لفظ "چؤش" جنهنجو آچار ٿري ٿيو "چؤهه" ۽ پوءِ نڪ جي آچار گڏڻ سان ٿيو "چؤنه" ساڳئي سر ۾ سسئيءَ بابت چيل آهي ته:-

"پيتائين پنهونءَ سين، هڏ نه پڳيس هڪ."

يعني پنهونءَ سان محبت صحبت جو پيالو پيتو هوائين ته سڪ پوري ٿتي ٿيس. اها پنهونءَ جي محبت جي چؤش آئي هيس، تنهن وچان هوت ڪٽي هنج ۾ ڪيائين. "هنج ۾ ڪرڻ" اصطلاح آهي ۽ معنى اٿس جان سان جڙڻ يا ساه ۾ سانڍڻ. ٻئي هڪ ڏٿيءَ جي عاشق چيو آهي ته:-

"هنڙيءَ ۾ ڏيانءِ توکي هنڌ،
تون دلبند، تو سان منهنجو ڳنڍ،
سهڻا منهنجي ساه ڪي يار سيبائين،
سڄانو ٿي مانءِ ساه ۾، روح منهنجي ۾ تنهنجو رند،
پري ناهي پنڌ، مٺا، منهنجي هنجين ٿو مائين."

هتي پوئيان لفظ آهن "هنجين ٿو مائين" يعني منهنجيءَ هنج ۾ مايو (سمايو) پيو آهين يعني تو دوست جو ديرو منهنجي دل ۾ آهي.

شاه صاحب انهيءَ ساڳيطرح سسئيءَ بابت چيو آهي ته هن هوت ڪٽي هنج ڪيو يعني پنهنجي ساه ۾ سمائي ڇڏيائينس. جيڪڏهن "چؤنه" جي معني "چوڻ" وٺبي، ته بيهندي

ڪين . ”چوڻ ڪٽڻ“ جي معني ٿي آهي ”هنج ۾ ڪٽڻ“ . پنهونءَ کي سسئيءَ چوڻ مان ڪٿي هنج ۾ ڪيو، تنهنجي معني ڇا ؟ مطلب ته ”چوُنهہ“ لفظ هاڻ ڪم نٿو اچي ته انجي سمجهڻ ۾ اجهو هئن ڏکيائي ٿئي ٿي .

” اساڻ آڏارا ، آٿي آونگ چاڙهياه“ (سامونڊي)

جتي پتڙلا نگهاڻو پنڌ هوندو آهي، تتي پاڻيءَ خاص ڪري مير بحرائيون، اورينءَ پر توڙي پرينءَ پر، وٽن يا ٿنڀين ٿوڻين سان ٿاهي رسي ٻڌي، انجي وسيلي، ٻيڙي هاڪاريندا يون آهن، ته ونجهہ يا اولي جو ڪم ڪونہ پوندو اٿن . اُئين رسي جهلي تڪڙو ايندا يون وينداويون آهن ، ته مسافرن کي گهٽو سيڙاپو نہ ٿيندو آهي ۽ پاڻ بہ جهٽ پٽ ٻاڙو ڪمائي وٺندا يون آهن . ”آونگ“ نج پارسي لفظ آهي ۽ معني اٿس رسي يا نوڙي جا ٽنگجي . ”آونگ چاڙهڻ“ معني ٻيڙيءَ جي مٿان رسي چاڙهڻ يا نوڙي ٽنگڻ . اڄ ڪلهہ ڪوڪو پير مرد مير بحر ”آونگ“ لفظ سمجهي ٿو ، نہ ته عام طرح هرڪو ”رسو“ ۽ ”نوڙي“ چوي . ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ”آونگ“ جي معني ديگرا ۽ باسڻ برتن ڏني آهي . ”آونگ“ جي اها بہ معني آهي ؛ پر سر سامونڊيءَ ۾ آهيئي وڻجارن (واپارين) ۽ ٻيڙيءَ وارن جي ڳالهہ ، تنهنڪري پهرين معني (ٽنگيل رسي) وڌيڪ ٺهندي .

”ڪديفي جي ڪرها ، هيدي پايانءَ حال .“ (ڪنڀات)

يعني اي آڻ، حال مان توکي ”ڪديفي“ (مثنوي انلس ، بخمل) جي ”هيدي“ يعني ”جهل“ پايان ٿو . ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ چاڙهيو آهي ته ”هيدي“ اصل ۾ فارسي لفظ ”هيدج“ آهي ۽ معني اٿس مهار، واڳ ، لغام . اها معني بيهي ڪين سگهندي،

چاڪاڻ تہ اطلس يا بخمل مان نڪي مهارون نڪي لغام جڙندا آهن . جهڪڏهن انهن جي مهار لاءِ بخمل کي وٽي نوڙيءَ جهڙو ڪبو تہ اجائي ٿلهي ٿي پوندي ۽ مرڳو آڪ هڪليندڙ لاءِ آزار ٿيندو . ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ هٿن بہ لکيو آهي تہ "عام طرح هيدي" جي معني "جهل" ڪندا آهن ، مگر انهيءَ سند ڪانهي" . حقيقتون اها معنى اول مرحوم آخوند احمديءَ هالن واري پڌائي هئي ۽ پوءِ عام ٿي . آخوند صاحب پاڻ هڪ سند هو ، پر ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ کي جنهن قسم جي سند کپي ، سا بہ ملي سگهي ٿي . "هيدي" پارسي لفظ نہ آهي ، پر عربي لفظ آهي ۽ انجو صحيح اُچار آهي "هئدي" ، جئن سنڌي ڊڪشنرين ۽ رسالي جي لغتن ۾ ڄاڻايل آهي . اهو اصل ۾ آهي عربي لفظ "هوُدج" جنهن مان ٻہ جدا جدا معنائن وارا لفظ نڪيا آهن :-

(١) هوُدو - هوُديءَ ، جا هاٿيءَ جي مٿان سوار جي وهڻ لاءِ رکندا آهن . انکي هنڌيءَ ۾ "انباري" چئبو ، پر ڪي "هنباري" بہ چون . اهو بہ اصل عربي لفظ "عماري" آهي .

(٢) عربي "هودج" جي ٻي معني "پردو يا ڍڪ" آهي ۽ انجو اُچار ٿري "هئدي" ٿيو ۽ معني ٿيس "جهل" ، جا ٻڻ وهٽ جي بدن لاءِ هڪ ڍڪ آهي . اُٺن ۽ گهوڙن لاءِ جهل ريشمي ڪپڙن مان اڄ بہ گهڻيءَ پيا جوڙائين . "هئدي" لفظ هاڻ عام نہ آهي ، تنهنڪري انجي معنى ڪرڻ ۾ هن طرح مونجهارو ٿيو آهي .

سبب چوڻون

"جاجڪ جهونا ڳڙهہ ۾ ڪو آتائي آيو" . سورٺ

Marfat.com

"اتائي" لفظ جي اصل معني هئي " رمتو فقير" يعني اهو فقير جو رلندو پنندو وتي . اهو اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ " اتاسي " ۽ انجو ڌاتو آهي " ات" معني " رلڻ" . " اتاسي" مان " س" اکر نڪري ويو آهي ته پنهنجي نشاني ء جو اچار ڇڏيو اٿس . جنهنڪري لفظ جي صورت ٿري ٿي " اتائي" . لفظ جي اڄين صورت ٿرندي آهي ته وقتي معني ۾ به ڦيرو پوندو آهي . اتائي جي اصل معني رمتو فقير ته پوءِ انجي معني ٿي آهو ماڻهو جو مفت ۾ نچي ۽ ڳائي، (ڏسو جان شيڪسپيئر واري هندستاني ڊڪشنري). اڄ به ڪيترا فقير جهمريون پائين ۽ راڳ ڳائين ، پوءِ ڪو پئسو ٽڪو ڏئين ته ڪو مفت ۾ مزو مائي . انهي ڪانپوءِ " اتائي" معني ٿي " اهو راڳيندڙ جو پاڻمرادو يعني ڪنهن استاد جي مدد کانسواءِ راڳ ڳائڻ سکيو هجي" . پاٽس صاحب واري هندستاني ڊڪشنريءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو لفظ انهيءَ پوئين معني سان هندستان جي الهندي طرف وارن ملڪن ۾ هنوقت به ڪم پيو اچي، تنهنڪري انهي لفظ جو بنياد به اهڙوئي چاٽايو اٿس . پروفيسر آپٽي واري سنسڪرت ڊڪشنري ۾ " اتاسي" لفظ بابت چاٽايل آهي ته اهو ويدڪ سنسڪرت جو لفظ آهي ، جنهنڪري چئبو ته " اتائي" لفظ نهايت قديم زماني جو آهي . ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ انجي بدران لکيو آهي " عطائي" . اميد ته رسالي جي پڙهي چاهي ۾ اها درستي ڪندو . لفظن جي صورت گهڻن طرح ڦري ٿي ۽ هر هتي هڪ خاص تبديل جو ذڪر ڌار ڪجي ٿو .

سبب پنجون

" محبت جي ميدان ۾ عاشق ٿي آچام" . (يمن ڪلياڻ)

Marfat.com

آچام معني هدف يا نشان جو چٽجي (target). اهو اصل پارسي لفظ آهي "آماج"؛ پر سنڌي ۾ انجو آچارڻي اوُنڌو! هي معني اصل آخوند احمدي سمجهائي هئي. نه ته جڳا چڱا پارسيءَ جا ڄاڻو به اهو لفظ سمجهي نٿي سگهيا. رسالي بمبئي ڇاپي واري ۾ اهو لفظ ئي ڦيرائي، انجي بدران لکيو اٿن، "اجام" ۽ رسالي جي حاشيءَ تي پارسيءَ ۾ انجي معني لکي اٿن "شينهن جو ٻچو!" هن مان ظاهر آهي ته سٽ جي معني هئن سمجهي هوائون ته "اي عاشق" محبت جي ميدان ۾ شير جو ٻچو يعني بهادر ٿي بيهه". سنڌي ۾ اها تقليب Metathesis گهڻي آهي، ۽ وقتي اجهو هئن منجهائي ٿي.

سبب ڇهون

"پيا سيٽ سڙن، ترهي ٻنهي ڪنڌئين". مارئي

ترهو معني ڪوهه. هيءَ ٿر جي آتر واري پاڱي (ڪائر جي ٿر) جو لفظ آهي ۽ سڄي ٿر ۾ عام ڪونهي. سنڌ ۾ اهو لفظ نه سمجهو اٿن، ته تعليم کاتي جي ڇپايل رسالي ۾ "ترهي" لفظ کي ڀڃي، ٻه ٽڪر ڪري، لکيو اٿن "ته رهي"! چوڻي آهي ته:- "ڏنيڏ اڳيئي سير، ويتر مينهن وسي ڪي چڪ." رسالو اڳيئي ڏکيو، ويتر هھڙا گهوٽالا گهڻو ڪري سيڪنهن نسخي ۾ آهن، تن ته هيڪاري ماڻهن کي منجهائي ماريو آهي.

سبب ستون

"ڪهه ڪريان ڪيٽان، منهنجو ساهه و يو سيٽان".

اسين چئون "ڪٽس" معني ڪيس يا هنکي ۽ انجو جمع "ڪٽن" معني ڪين يا هننکي؛ پر رسالي ۾ انجي بدران لکيل آهي

Marfat.com

"ڪيپٽان" يعني ڪئن يا ھننڪي. ساڳيطرح "ماڻس" معني ھن ساڻ. انجو جمع "ساڻن" معني ھنن ساڻ، پر رسالي ۾ لکيل آھي "سيپٽان" يعني ساڻن يا ھنن سان. اھڙ يطرح رسالي ۾ ڪم آيل لفظن جي نحوي بناوت Grammatical formation ھاڻوڪي ڪان البت ڦريل آھي، جنھنڪري ڪن ڪي سمجھڻ ۾ ڏ قدري ڏکيائي ٿئي ٿي.

سبب اٺون

اٺون سبب جو ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ چوٿون سبب ڪري ڄاڻايو آھي، سو ھي آھي ته "شاه جي تلفظ ۽ ھاڻوڪي تلفظ ۾ البت تفاوت آھي". حقيقتون اھو ڪو گرو سبب ڪونھي؛ پر وقتي ڪي منجھندا ھوندا، تنھنڪري پلي ته اھو به ھڪ ڌار سبب ڪري ليکجي. سچي پچي تفاوت جو مثال چاسر آھي. چاسر جي انگريزي ۽ ھاڻوڪي ٻوليءَ جي وچ ۾ وڏو ئي تفاوت آھي. چاسر پڙھڻ سان خبر پوي ٿي، ته ڪئن انگريزي ٻولي، سڌارو ۽ واڌارو ڪري ھاڻوڪي منزل تي اچي پھتي آھي. شاھ جي سنڌي ۽ ھاڻوڪي سنڌيءَ ۾ ايڏو تفاوت آھي ئي ڪونه.

"قادر پھنجي قدرت مين قائم آھه قديم"

اھڙ يطرح رسالي ۾ "پھجو" لفظ ڪم آيل آھي. اڄ ڪي چون ۽ لکن "پھنجو"؛ پر عام طرح ته "نون" گڏي چون ۽ لکن "پنھنجو". ساڳيطرح "مھجو" بدران "منھنجو". اھا لفظن ۾ نڪ جي اچار گڏڻ جي عادت ھاڻ گھٽي وڌيل آھي. ساڳيطرح "ھه" جو اچار بالائي گڏيون ٿا. مثلاً رسالي ۾ لکيل

آهي "ڳال" ته اسين چئون "ڳالهه".

"مون ٿي ڄيءُ ڪاند، پتي پاڙ مڪڙي"

سنسڪرت لفظ "ڪانت" جو اچار شاهه صاحب جي وقت ۾ "ڪاند" ۽ اسين هنئر عام طرح چئون "ڪانڌ" يعني "د" اکر کي "وسرگ" Aspirate ڪري (انهيءَ ه جو اچار بالا ٿي گڏي) د کي ڦيرائي ڌ ڪريون ٿا. عربي ۽ فارسي لفظن سان به ڪي ائين ڪن ٿا. مثلا همت بدران چون همت ۽ ساعت بدران ساعت. اهو رواج شاهه صاحب جيءَ رفت ڪانپوءِ گهڻو وڌيو آهي.

"هنڌهم هند مٿي، هر بڌيءَ جا پيٽا ٿيا" (سهڻي)

هنوقت اسين چئون هنڌهين يعني هين پڇاڙي گڏيون ٿا جنهنجو اچار ڏگهو آهي. اڳي ائين لنبو اچار نه ڪندا هئا تنهنڪري هم لکندا هئا. ن بدران م هنڪري لکندا هئا ته پڙهندڙ سمجهن ته لفظ ۾ نڪ جي اچار جي فقط تڻڪار Twang آهي. هنوقت هند بدران هوڌ چئون ۽ هر هنطرح لفظ جي وزن گهٽائڻ ڪري انجو اچار منو ۽ وڌيڪ رس ڀريو ٿئي ٿو. سچيءَ شاهه جي رسالي ۾ لاڙ جا اچار آهن.

عبدالعزيز جو کيل

شاهه جو ڪو هستان ·

سنڌ جي سر زمين جيڪي عظيم هستيون پيدا ڪيون، تن مڙني ۾ ديوان شاه عبداللطيف ڀٽائي گهوٽ ڪي رتيون ڪراڙو آهي. اسانجو سڳورو شاه اهڙو ته املهه هيرو آهي، جنهن جو ثاني شاعر اج تائين دنيا پيدا ڪري نه سگهي آهي. اهڙي املهه مائڪ ۽ محسن هادي ءَ جو اهل سنڌ ۽ عالمن ڪيترو قدر ڪيو آهي؛ ان تي وڌيڪ آپتار ڪرڻ منهنجو مقصد نه آهي- باقي هي ٻه چار اکر ضرور چوڻا پوندا ته اسان کي شاه رحه ۽ سندس ڪلام کي سمجهڻ لاءِ اڃان گهڻو ڪجهه ڪرڻو آهي-

شاه ۽ سندس قربائتي ڪلام تي سنڌ جي اهل علم طبقي پنهنجيءَ پر ۾ ڪافي لکيو آهي. هن شاه جي ڪلام ۾ ڪتب آندل ٻولي، تشبيهن، ورجيسن، استعارن، اصطلاحن، محاورن، ۽ هر پاسي جي لهجن تي قلم کنيو آهي.

علاوه ازين شاه جي يگاني نظر، بلند خيالي، فلسفي ۽ پاڪيزه ڪلام جي خوبين تي چوٽيءَ جي عالمن ۽ اديبن وقت بوقت پئي لکيو آهي.

اهڙن اديبن جي صحبت ۾ مون جهڙو ٿور پڙهيو، شاه جهڙي جليل القدر شاعر ۽ مفڪر تي ڪجهه لکي، سو ناممڪن آهي. ٻين سنڌ ين وانگر مونکي به شاه جي ذات ۽ سندس بيتن سان دلي

محبت ۽ قرب آهي، جنهن جي لنؤ لغار ۽ تن جي تار ان طرف هر دم تاڻيندي رهيم ٿي. جيئن ته اڄ ڪوهستان جو باشندو آهيان ۽ ڪوهستان وارا شاه جي ڪلام کي چاهه سان چانگاري، ان مان اهڙو لطف حاصل ٿا ڪن، جهڙو آسماني ادب مان تنهن ڪري آئون هن ڏس ۾ صرف ابتدا ڪريان ٿو، جيئن آئينده هن پهلوءَ تي وڏ يڪ عالمانه معيار تي اهل ادب لکن ۽ شاه جي ان شاعرانه صنعت کي پڻ سان روشناس ڪن.

هن چوڻ ۾ مبالغو نه ٿيندو ته ڪو شاه صرف سنڌ ۽ سنڌي عوام لاءِ هادي ثابت ٿيو. مگر شاه پوري عالم لاءِ الفت، حق ۽ اتحاد جو علمبردار هو. هيءَ جدا ڳالهه آهي ته شاه جو وجود مسعود ۽ سندس ڪلام نه هجي ها ته سنڌي، موجوده گرم هوائن جو داب جهلي ڪين سگهن ها. مگر اڄ اسين شاه جهڙيءَ هستيءَ تي ۽ سندس ڪلام تي بجا طور فخر ڪري سگهون ٿا. هر ڪو مڃيندو ته شاه سنڌي قوم جو محافظ، مربي ۽ ابو آهي ته وري اسان جو حقيقي هادي، راهبر ۽ مرشد، بلند پايه قومي شاعر ۽ اعليٰ مفڪر به. شاه گو چمندي چام هو پر سير و سفر ڪري به گهڻو سگهيو. سندس ڪلام مان بلڪل واضح آهي ته شاه سڄو ڪوهستان گهمي ڏٺو هو. ڪوهستان جا جبل ۽ نيون، مقام ۽ مڙهيون جهڙوڪ هنگلاج ۽ لاهوت مڪان به روبرو وڃي ڏٺائين. ڪوهستاني قومن سان روح رهاڻيون ڪري، گهڻا گڻ حاصل ڪيائين. ان ڪري شاه جو رسالو ۽ ڪلام لاڙي ۽ ڪوهستاني ٻوليءَ سان ٿمتار آهي، باقي پڻ پاڻ جي لفظن ۽ لهجن جو ان تي فقط، نقش و نگار ٿيل آهي.

جيئن تہ شاھ جو لاثاني ڪلام پڻ سون ورھن کان بہ اڳاڻو، ان وقت جي سنڌيءَ جو ھڪ نادر ۽ بھترين نمونو آھي. ساڳيءَ طرح ڪوھستان جا راڳ يعني سھرا جيڪي، شادين يا ٻين خوشيءَ جي موقعن تي زالون گڏجي چونديون آھن، سي بہ قديم وقت جا يادگار آھن. شاھ جي رسالي جي مطالع مان، مونکي اھڙا اصطلاح، لھجا، لفظ ۽ جملا نظر آيا، جي ڪوھستاني سھرن ۾ بہ موجود آھن جھڙوڪ لفظ "سچ ڪ" شاھ سرڪيڏاري ۾ فرمائي ٿو :-

(۱) "سچ ڪ ٻيہيءَ چايا، ھھڙا سوره سپرين". ڪوھستاني سھري جو ھڪ بند آھي تہ :-

"سچ ڪ ميرل آئيو، قميد چڙھي پائم آئيو". ھيءَ سھرو وڏو آھي جو ان وقت چيو وينداو آھي، جنھن وقت گھوٽ کي سرگس ڦيرائي مرد ماڻھو، سندس نئين اڏيل گھر ڏي آڻيندا آھن.

(۲) پايو پنئين ويٺيون، ڪاڪ ڏچاڻيون ڪک (مومل راڻو)

ڏچاڻيون. واحد ڏچاڻي، معنيٰ مالڪياڻي يا گھر ڌياڻي.

ھيٺ ڏنل ڪوھستاني سھري جي بناوت، نزاڪت ۽ سندس صنعت بيانيءَ تي غور فرمايو، سو سھرو لائون لھڻ کان ٿورو اڳ، جنھن وقت ڪنوار کي زالون ڳارائي، نئين اڏيل پکي ڏي وٺي وينديون آھن، ان وقت ڳائبو آھي.

چنڊي پاءِ پٽراڻي، تنھن تي سونھي مومل راڻي،
آئي گھر ڏچاڻي، ڍولو ڳائيندي رات وھاڻي.

جيئن تہ شاھ جي ڪلام جو تانچو پيٽو لاڙي ۽ ڪوھستاني

Marfat.com

لفظن ۽ لهجن تي ٻهاريل آهي ، تنهن ڪري اسان هاڻي قارئين ڪرام کي ڀٽائيءَ جي ڪلام مان ، (جن جو لاڳاپو ڪوهستان سان آهي.) ڪن ڪوهستاني لفظن ، اصطلاحن ۽ لهجن جو ملاحظ ڪرائينداسون .

ياد رهي ته رسالي جي شارحن اهڙن لفظن جون معنائون ۽ شرحون لکي سنڌي زبان وسارڻ جا اهڃاڻ ڏنا آهن ، مگر اهي لفظ ۽ لهجا اڄ به ڪوهستان ۾ رائج آهن ۽ ڳالهايا پيا وڃن .

شاه ڀٽائي ڪوهستان گهميو ، جبلن ۽ جهڏن ، جهرن ۽ جهروڪن کي جاچيائين ، ماڻهن سان رلي ملي سندن ريتن رواجن کان واقف ٿيو ، جنهن جي ساک ۽ ثابتي سندس سچي ڪلام مان ملي سگهي ٿي . مگر ڪوهياري ، ڪلياڻ ، مسئي معذوري ، ديسي ۽ حسيني سرن ۾ بلڪل نمايان آهي . هتي هن مهاساگر مان ٻه ٽي لپون ڀاڻيءَ جون پري ڪڍجن ٿيون .

١- هاڙي ڏاري هل ، وڃي ڪيچين جو ٿيون .

هن سٽ ۾ هاڙي ڏاري هاڙي، جبل جي آس پاس، هل - آواز ، ڳالهائڻ جو گوڙ بکيڙو . ڪوهستاني اصطلاح ۽ چوٽيون آهن .

٢- لڙم لاڙائو ٿيو، گهتون گوهيون چڏ .

لفظ - گهتون گوهيون ، ڪوهستان ۾ عام چوڻ ۾ پيا اچن .

٣- سيڻي ڪا تنوار ، ڪي هئون ٿي هٿ ڪٽين

سيڻي - پڏء + هئين - خوامخواه هٿ، ڪٽڻ - هٿ مٿي ڪري سڏ ۽ آچون ۽ اشارا ڪرڻ . انهن کي جبل

۾ ٻار ٻچو ڳالهائي ٿو. اهي ڪوهستان جا لهجا آهن.

٤- ويهي وڏي ڍڳ مان، ڏٺي وجهج ڏوڙ

سچي سٽ عين ڪوهستاني لهجن ۾ لفظن مان ٺهيل آهي.
ڍڳ- ڍير جا ٿي ڍڳ آهن، هاڻ انهن مان ڪو به
ڏٺي ڪڻ.

٥- ڪو گهمندي گهور، آيم ٻاروچن جو.

ڇڏيندي ينيور، هنئون هت نه ونڊري.

گهور- خيال، دل جو ڏک ڏيندڙ خيال-
فڪر جو تصور.

اڪورو مينهن پيو پوي نيون، ڍورا، ڪانٺا، جهور،
ڪنارا. وڏي ڳيڪي ســان وهندا ۽ وڻ وٽ
ڀڃيو، ڪنيو وڃن.

ماڻ جو پٽ مال سان جبلن ۾ نڪري ويو آهي اهڙي
وقت ماڻ ڪي پٽ جي ڪپت ڪندي- قسمين قسمين خيال
دل ۾ اچن ٿا. جن ڪي گهور چئجي ٿو. ادي!
مونکي ڪيترائي گهور پيا اچن، خدا ڪري پٽم مال
سميت منهن اوندا هيءَ ڪان اڳ اچي.

٦- سور به ساڳاهين، ڏين آڏما اوچتا.
ساڳا هين- سيمون ڪري گڏ ٿين.

مثال- ڳئون ٿڻن ۾ کير ساڳا هي آئي آهي-

٧- آڏما- دل جا جذبا، اڻ تڻ، بيقراري،
دل جون ڏڏڙيون.

مثال- وس پئي آهي، جهنگ جهر ڏسڻ وڻان آهي، جن
کي ڏسڻ لاءِ اندر مان آڌ ما آئندا آهن.

٧- الف- پيڙي پيڙي پنڌ، سورائتي سند روهه
کيچ آڳاهون پنڌ، متان لکن سين لڳي مرين.
ب پيڙي پڌ پهار، سورائتي سند روهه
ڏونگر توهان ڌار، ڪاڻ ڏوريندي ڏک سين.
پيڙي- ڪشي، زور سان، مضبوط.
پنڌ- پنڌو، پڌ، پنڌڻ.
سورائتي- سورن، ڏکن واري.
پهار- پهو، پيرو، وري.

ان ڪان سواءِ ڪيچ، هاڙو، لکن، ترين، مڙ يوني
جبل جا لهجا آهن.

٨- چڏيم حج هلڻ جي، چاڙ هيڪن چڙهي.

چاڙ هيڪن- واحد چاڙ هيڪيو، ڪاٻه، متاهين جڳهه يا
هنڌ مال جي نگاهه ۾ ڏسڻ لاءِ ته ڪتي آهي، وڻ، پٽ
۾ ٽڪريءَ تي چڙهي نظر ڦيرائبي آهي.

٩- چڏيم حج هلڻ جي، چاڙ هيڪا چڪيام،
آريانيءَ جي آسري، ڏونگر ڏينهن لڳام،
پچج پرين سندام، وينس وڪ نه آهڙي.

حج- حجت- ارادو.

مثال- هن چوري ڪاڻ ڪئي، مگر هو حج ڪري منهنجو
بانٺو ڪٽي ويو. علاوه ازين چڪيام، لڳام، سندام

Marfat.com

ڪوهستاني لهجا آهن - آپڙ ۽ آپڙي - جلدي ۽ تڪڙي وڪ وارڻ.

مثال ١- فلاڻي ڪم جي آپڙي ۽ سنگهار آهي ، يعني ڪم کي جلدي ڪندڙ ۽ ڪم کي دل پسند ڪندڙ آهي.

مثال ٢- جنڊ آپاڙي هاڻ ماني پچاءِ - مگر هت تڪڙي وڪ وارڻ آهي.

١٠- چڻان واري وڳ ، اوني ٿيا چلنگيون.

چلنگيون - ٽـــوليون ، پـــارٽـــيـــون.

مثال - ڪر چلنگيون چلنگيون ٿي ، تڙ (نياڻ) تي پئي آيا.

١١- ڪاٽيون لوئيون اکيون ، ڪنيون ڪين ڪڇين ، منيون مات نہ ڪجن ، هنيون رهن نہ هوت ري.

١٢- ڪاٽي ڪيرڻ هيٺ ، ويني روءِ رت ڦڙا ،
هيءَ سڀ ڪوهستاني لام جي نسواني طبقي جي بوليءَ جا نمونا آهن. يعني ڪاٽيون، لوئيون ،ڪنيون، ڪچن ، لٽيون ، هنيون ، وغيره وغيره- زنانا لهجا ۽ محاورا آهن-

١٣- پيون ڪٽن پـــــپ ڏي نظـــــر نماٽيون ،
پيون ڪٽن ۽ نماٽيون - اهي اصطلاح آهن جي ڪوهستان ۾ عام چوڻ ۾ ايندا آهن-

مگر هرو ڀرو ائين سمجهڻ نہ گهرجي تہ ڪو اهڙا لفظ ڪوهستان کان ٻاهر ڳالهائڻ ۾ اچن ئي ڪو نہ ٿا - ٻوليءَ جو رشتو آهي جو ڀين سان ٻہ ڳنڍيل آهي. مضمون جي طوالت سبب رڳو مٿين مثالن تي اڪتفا ڪجي ٿي.

محمد خان غني

پاڪيزه ڪلام

دنيا ۾ ڪيئي داستان نيڪن جي نيڪين، عاشقن جي عشق، صابر ۽ سچن پانهن جا مشهور آهن مگر آنهن کي اهڙي عمده پيرايه ۾ بيان ڪرڻ داستان گو جو حصو آهي، جو هميشه لاءِ دل نشين ٿي وڃي. اِنهيءَ ضمن ۾ نثر کان زياده طاقت شعر کي آهي ۽ هي جي هيترا سارا رزميه بزميه داستان اسين پڙون ٿا آنهن ۾ زياده تر آهي داستان شهرت حاصل ڪن ٿا جيڪي منظوم ٿيل آهن ۽ اهو شرط نه آهي ته آهي شعر جي ڪهڙي صنف ۾ منظوم ٿيل آهن. هيءَ به هڪ حقيقت آهي ته آهو شعر هميشه پاڪيزه ليکيو ويو آهي جنهن جو بنياد ڪنهن نه ڪنهن نيڪ مقصد تي رکيل هجي ۽ زمانه ثابت ڪيو آهي ته آهو شعر ڪڏهين به فنا ٿي نٿو سگهي. سنڌي زبان جي شاعريءَ بابت اسانْ کي هيستائين سنڌ س فقط چار دور معلوم ٿيا آهن. جيڪڏهن اِنهن چئني دورن جو جائزو وٺبو ته پوءِ اسان کي آنهن ۾ سنڌ جي سدا جٽري شاعر شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو ڪلام، هڪ اهڙو ڪلام نظر ايندو جو الف کان ي تائين پاڪيزه آهي. هن ۾ جي حب الوطن من الايمان جو تفسير آهي ته منجهس عشق جا داستان به آهن. مگر تفاوت هيآهي جو هن ۾ نه ته ڪنهن بندي کي خدا بنايو ويو آهي ۽ نه بتخانه کي ڪعبه تي فضيلت ڏنل آهي، برعڪس آنجي هن ۾ عشق الا هي جون پالوٽون آهن. هن ۾ آنهيءَ بحر جو بيان آهي، جنهنجون موجون سدئون سڻي تي لڳن ٿيون.

وحده جـــي وڏيـا ، الا الله سين اورين
هنيون حقيقت گـڏيـو ، طـــريقت تورين
معرفت جـي مـاڪ سين ، ڏيساور ڏورين
سڪ نـه سـتا ڪڏهن ، ويهي نه ووڙين
ڪلهنئون ڪورين ، عاشق عبداللطيف چئي ۔

سندن پاڪ ڪلام ۾ جي سجده سجود جو ذڪر آهي ته آن ۾ نه ته دروازي جي پٿر کي سجدو مقصود آهي ۽ نه آنجي ڪوچه جي مٽيءَ کي توتيا جو شرف حاصل آهي يار جي گهولا ۾ بي رهرو به پاڻ آهي ته رهبر به پاڻ آهي، جا حبيبن هنئي تنهنجي پڙ ڪ پاهر ڪيڻ به آنوت عيب آهي ۔

پر ۾ پڇيائون ، عشق جي اسباب کي
داروں هن درد جو ڏاڍو ڏسيائون
”آخر والعصر جو“ اينهن اتــــائون
تهان پوءِ آءُ ، سڪان ٿي سلام کي ۔

نينهن جو ناتو ڪڏهن ، ڪئن ، ڪنهن ٿيو آن جي اظهار ۾ نه ته ڪنهن ڪوئي جو ذڪر آهي ۽ نه ڪنهن گهٽيءَ يا گام جو، انهيءَ ذڪر ۾ هڪ ٿي هنڌ کي ٺمٽ ڪيو ويو آهي ۔

پاڻهو هي هيڪار ، مونکي ٻچيو سڄڻين
الست بربڪم ، چيائـون جڏهن وار
سندي سور ڪنار ، تن تڏا هڪون نه لهي ۔

انهيءَ باره ۾ هڪ ٻئي هنڌ به فرمائين ٿا ته ۔

١ :- ”الست بربڪم“ جڏهن ڪن پيو م

"قالوابلیٰ" قلب سين تڏهن چست چيوم
تنهين ويـر ڪيوم، وچن وڙهيچن سين.

٢ :- چئي "ڪن فيڪون" جڏهن خلقيا روح خداءِ
ڳڏ جت ڳڏ ران هو، جڙ لڳي تنهن جاءِ
سون توهين سين آءِ، آها ساڃاءِ سپرين.

"الست بربڪم" هڪ سوال هو جنهنجو جواب هو "قالوابلیٰ"
پرت جو پيمان پختو ٿيو، عشق جو اقرار زبان تي آيو، هاڻ معشوق
لڳو عاشقن کي آزمائڻ.

"قدرناه في ڪتاب مبين" حڪم اڳ هياس
"قلنا اهبطو" جي ڪهڻ سان مالڪ هت مڪياس.

عاشق پنهنجي عشق جو اظهار نه به ڪري، پر هنکي
پنهنجي سڄڻ جي سونهن ۽ پرين جا پيار عام جي آڏو آڻڻان
ٿي آهن، پکو ڏهنايون ڏين.

نه ودي نه وڪٽي ڪٽي نه ڪارو
نور ٿين چنڊ چمڪيو، تماچي تـارو
ڏريو جنڍارو، تن جهولي ۽ چنڊ جهلي پيو.

مومل جي مذڪور ۾ اجهو پنهنجي راڻي کي سيد هن
طرح ساري ٿو.

١ :- روءِ راڻي جي ناه ڪو سوڍو سيني سونهن
لا ٿـائين لطيف چئي، مٿان ديـن دونهن
ڪانهي بي ورونهن، ٿيو مڙوئي مينڌرو.

٢ :- روءِ راڻي جي ناه ڪو سوڍا پيا به سڃاڻ

Marfat.com

نسو ريائي نينهن جي ، ڪشائين ڪمان
چڏي ويا چوه ۾ ، دعوائون ديوان
پي رهيائي ڪانء تيو مڙوئي مينڌ رو .

سسئيءَ جا سور پنهنجي سر تي واري وڏائين ، هنگي تہ
هلي حقيقت بيان ڪرڻي پوءِ راڻي جي روءِ سان روح ريجهائي يا
پنهل جا پار پڌرا ڪندي چوي تہ :-

ڪيچان آيو قافلو چاسن سندو چام
پسند پئي پنهونءَ کي اکين ڪيو آرام
ناتر چايان نام جي مون نيو پاڻ سين .

عشق جون آزمائشون بہ عجيب آهن .

دوست کهائي دادلا محب مارائي
خاص خليلن کي تو سختيون سهائي
الله الصمد بي نياز ، ما ڪري جا چاهي
انهيءَ منجهہ آهي، ڪا اونهي ڳالهہ اسرار جي

معشوق جي ماڻي عاشق تي آهي سڀ سختيون آند يون جن
جي نازل ٿيڻ کان اڳ شايد ڪو انسان سڻڻ بہ پسند نہ ڪري
تن ۾ آها ئي تار .

لنئون لنئون منجهہ لغار آهي آها ئي آن کي .
درد ۾ دانهن کوڙو ئي نہ لڳي .

۱ :- جي تو سڪڻ سکيو ، تہ ڪاتيءَ هئي م ڪنجهہ
سپيريان جي سور جو ماڻهن ڏجي نہ منجهہ
اندر ايءَ اهنج ، سانڍج سڪانڊون ڪري

٢ :- اڇيو اڇيو اوڏڙو پاڙ پڇيون ٿا پڇن ؟
ڪتان لڳيئي ڪان ڙي کھڙي پيئي ڪن ؟

عاشق ته اقرار ڪري چڪو هو ته :-

اڪر چئي هيڪڙي ، ڀون جي نه ڀڄن
ڪوه ڪيو ڪي تن ، سڄي سٽائي ڳالھڙي

پر جڏهن ڀاڪي سهڻيءَ جي صورت ۾ آئي ٿو ته پوءِ ته سيد پنهنجي ساهڙ کي اڇهو هن طرح ساراهي ٿو .

١ :- جيڏيون ڏٺيان جي صورت ساهڙ ڄام جي
سڪ ٿي ستيون ڪينڪي ڪانڊن پاسي ڪي
منهائـــي اڳـــي گھڙو سڀ گھڙا ڪـــٽي

٢ :- ڏٺي جن هيڪار صورت ساهڙ ڄـــام جي
سڪ ٿي ستيون ڪينڪي پـــري ساڻ پيتار
گھڙيون گھڙنئا ڌار ڪاهي پيئون ڪن ۾

مطلب ته — "درد مڙيئي دل جو آهي اشارن ۾" پوءِ پنهل جا پار پڌرا ڪري يا ساهڙ کي ساراهي هن جو اشارو هڪ ئي آهي .

ڪيو مطالع مون هو جو ورق وصال جو
تنهن ۾ تونهين تون ٻي لات نه لحظي جيتري

پنهنجي سڄڻ کي ساراهيندي عام اعلان ٿو ڪري ته -

لـوچان ٿي لاحد ۾ هاديءَ لهان نه حد
سريـــان جي سونهن جو نڪو قد نـــا مد
هت سڪڻ ٻي عدد، هت ٻرين پرواه ناه ڪا.

Marfat.com

اِنهن ڏهناين ۾ جي سچڻ جي سونهن جو بي مثال بيان
آهي ته ڪجهه حقيقت پنهنجي حال جي به چٽي ويو. جا گهڙي
هرين ڪان پري پيئي ته آتي، مارئي کي مثال ۾ آندائون.

١- قسمت قيد قوي نه ته ڪير اچي هن ڪوٽ ۾
لکئي آئي لوح جي هنڌ ڏيکاريس هي
پرچي ڪين پنوهار ري جان جسو ۽ جي
راجا راضي ٿي ته مارن ملي مارئي

٢- قسمت قيد ڪياس نه ته ڪير اچي هن ڪوٽ ۾
ونحن اقرب اليه من حبل الوريد وطن آهي ويندياس
مارن کي ملند ياس، ڪوٺيون چڏي ڪڏهين

عام طرح انسان موت ڪان ڊڄن ٿا مگر هي الله جو عاشق
آنکي وصال جي وات سمجهي ته ۽ فقط وصال جو وات سمجهي ٿو
پر آنکي گهڙي نه عمده پيرايه ۾ بيان ٿو ڪري.

آتان اوتي آئيو خبر انتي ڪري
وسارج م ور کي پنج م منڌ مري
ويندئن آت وري، ڪو ڏينهن آهين ڪوٽ ۾

مطلب ته هن پاڪيزه ڪلام جو هر لفظ هڪ آهو پيغام
آهي جنهن مان انسان ذات صحيح معنيٰ ۾ مستفيد ٿي سگهي ٿي.

پلا انهيءَ ڪلام لاءِ هن ڪان زياده پيو ڇا چٽي سگهجي
ٿو جنهن لاءِ خود مصنف ڪان چوايو ويو آهي ته -

بيت نه پاڻيو ماڙها هي آيتون آهن
نيو من لائين پريان سندي پار ڏي

Marfat.com

شفيع احمد علوي

شاهہ موحد ۽ سندس فلسفهٔ توحيد

ملکا ذکر تو گويم کہ تو پاکي خدائي،
همہ توحيد تو گويم کہ بہ توحيد سزائي.
(سنائي)

شاه صاحب پهريون ئي سبق توحيدَ جو پڙهيو. جڏهن سندس استاد آخوند نورمحمد هالائيءَ کيس الف بي تي پڙهايو تہ صرف الف جو حرف اچاري ۽ بي پڙهڻ کان صاف نابري واريائين ۽ چيائين تہ بي آهي ئي ڪين. سندس والد حبيب شاه سمجهي ويو تہ پٽ ۾ کهڙي ذات ۽ سٽيا آهي. وڌيڪ ظاهري تعليم وٺڻ بند ڪري، عقلي ۽ نقلي علومن کي ٻن وجهي، رياضتون ۽ مجاهدا ڪري تفريد ۽ توحيد جي اسرارن جو محرم بڻيو. ائين سچ آهي تہ:—

بي کتاب و بي حساب و بي اديب
اوليا را حــق کند علمي نصيب

هو خدائي يادگيري ۾ اهڙو تہ محو ۽ مستغرق رهندو هو جو کيس ڏينهن تائين پنهنجي سڌ ۽ سماءُ نہ رهندو هو ۽ مٿس واريءَ جا لٽ چڙهي ويندا هئا ۽ پٽس گولا لاءِ نڪرندو هو تہ کيس ڪنهن پٽ يا چار هيٺان الاهي استغراق ۾ نظر ايندو هو.

لڳي لڳي واءُ ويا انگڙا لنجي،
پيئي ڪٿي پساءَ پسڻ ڪارڻ پرين جي.

اھا ھئي لطيف جي ٻاراڻي ۽ ڇوڪراڻي وھي. جواني ۾ شادي ڪيائين ۽ مجاز جي ڇپت چکيائين پر سندس حقيقي معشوق سان عشق اڳي کان وڌيو ۽ اڳرو ۽ اھائي توحيد جي جستجو جاري رھي:-

١- جان جان پسين پاڻکي تان تان ناہ نماز
سي وڃائي ساز ٿھانيوءُ تڪبير ڇڏ

٢- جان جان پسي پاڻکي تان تان ناہ سجود
وڃائي وجود ٿھانيوءُ تڪبير ڇڏ.
(يمن ڪلياڻ)

تن تسبيح من منڙيو دل طنبورو جن
تندون جي طلب جون وحدت سر وڄن
وحده لا شريڪ له اھو راڳ رڳن
سي ستائي سنھن ننڊ عبادت جنجي
(يمن ڪلياڻ)

ھندو سناسين ۽ جوڳين جي صحبت ۾ لاھوت، ناني ، اس ٻاني ۽ گنجي ٽڪر جا تيرٿ ۽ ياترائون ڪيائين پر مجال جو سندس عقيدن ۾ ذري ماتر بہ ڦير اچي، پنھنجي عقيدن ۽ اصولن تي اٽل ھو. جيئن جيئن اونڌيون رسمون ۽ گمراھيون ڏسندو ٿي ويو تيئن تيئن پنھنجي سچي دين تي قائم ٿيندو ٿي ويو ۽ الله ۾ پڪو يقين ۽

ڀروسو ڇمندو ٿي ويس. الله‌ندو پاڻ وحدت جي تبليغ منجهن ڪندو ۽ اسلامي توحيد منجهن جاري ڪندو پئي رهيو.

جي ڀائين ته جوڳي ٿيان سڱ سيڙي ڇڏ
اوڏو ٿي ۽ الف سين من سيم سين ڳڏ
هتان لاهوتي لڏ ته ڳرڪي ڳڏجين ڪاپڙي
(رامڪلي)

جي ڀائين ته جوڳي ٿيان سڱ سيڙي ڇوڙ
جي ڇايا نه ڇاپندا جئي تنهين سين جوڙ
ته تون ڀڃين توڙ محبت جي ميدان ۾
(رامڪلي)

سندس قناعت به عجيب هئي ڪل ڪم قادر جي حوالي ڪيائين ۽ بس ٿي محض توڪل ۽ رضا هئي. نورمحمد ڪلهوڙي کيس مست گهوڙو ڏنو جنهنجو لغام ڪڍي سواري ڪري واپس آيو. چيائين ته جڏهين اسانجي واڳ ڌڻي ءَجي هٿ آهي ته ڪا پنهنجي وهت جي واڳ به ڪا پئي ڪي ڏيڻ جڳائي! اها مر مالڪ جي هٿ ۾ هجي.

پڇيائونس ته سني آهين ڪ شيعو؟ جواب ڏنائين ته آءٌ ٻنهي جي وچ ۾ آهيان. چيائونس ته ٻنهي جي وچ ۾ ڪي ڪين آهي چيائين ته آءٌ آهيان به ڪي ڪين. ڪهڙو نه سهڻو حقيقت مطابق جواب ڏنائين. سچ پچ صوفي آهي به ڪي ڪين. هن ڪي ڪا هستي ڪانهِ آهي ۽ نفي آهي ۽ صرف واحد ڪي ئي اثبات يا هستي آهي، جنهن جي توحيد جو هو طالب آهي ۽ تمام سندس عبادتون، حيات

۽ مماتِ ان لاشريڪ حق تعاليٰ لاءِ آهن جيئن قرآن مجيد ۾ چيل آهي.

”قل ان صلاتي و نسکي و محيي و مماتي لله رب العالمين لاشريک له“

مٿين آيت شريف ئي تصوف ۽ توحيد جو سرچشمو آهي.

توحيد تو يه هے کہ خدا حشر ميں کهہ دے
يه بندہ دو عالم ميں محض ميرے لئے هے
(جوهر)

رسالو سنڌس زنده جاويد شاهڪار ”رسالو“ توحيد جو هڪ بيش بها خزانو آهي. سنڌس شعر وحدت، ذوق ۽ حقيقت سان سرشار آهي جو عرفان جي اسائلين جي اڄ لاهي ڪين روحاني پارسان ڏيائي ٿو. مثنوي رومي بابت ملا جامي جو هي چيل بيت شاه جي رسالي سان به لاڳو آهي:-

مثنوي ما دکـان وحـد تست
وحدت اندر وحدت اندر وحد تست

هيٺ توحيد جا مکيه اصول سمجهائي تنهن متعلق شاه جا بيت پيش ڪجن ٿا.

(١) فقط الله جي ذات قديم ۽ واجب الوجود آهي جنهنکي ئي صرف بقا آهي ٻيا سڀ ممڪنات حادث ۽ فاني آهن. رسالي جي پهرين بيت ۾ چيو اٿس.

اول الله عليم اعليٰ عالم جو ڌڻي
قادر پنهنجي قدرت سين قائم آه قديم

(٢) الله تعاليٰ جي ذات واحد آهي. هڪ کان بلڪل

Marfat.com

مٿي نہ آهي ۽ هو بي نياز آهي.

شاه انلاءِ کهڙي نہ سهڻي ۽ رولي ڏني آهي:-

نکو ڄائو ڄام کي نکو ڄام ڄياءِ نديي وڏي گنڌري سيني آءِ
لم يلد ولم يولد نجابت نياءِ ڪبريا تخت تماڇي ڄام جو
يا وري پيو چوي:-

الف الــک من ۾ ڪيو ڪاپڙ ڏين
سي حرف ڏاران هيڪڙي پيو ڪين پڄهن
فرض فنا في الله جو عين عبادت ان
قل هو الله احد الله منجهان پرت پڙهن
سعادت سپرين گر کي مليا ڪاپڙي

(٣) زمين آسمان جو ڪجهہ تــن ۾ آهي انهن جو واحد خالق آهي جو محض عبادت لائق آهي "**ڪري پاڻ ڪريم جوڙون جوڙ جهان جون.**"

انا عبد معبود تون ات شرڪ نہ شڪ
سو سيونئي حق جنهن ۾ پسين پرين کي

(٤) ڪامو جو اسلامي توحيد جو اهم جزو آهي تنهنجو کهڙي نہ دلڪش پيرايہ ۾ جامع تفسير ڪيو اٿس.

وحده لاشريڪ لہ جانئو چئين ايئن
تامج محمد ڪارڻي نرتون منجهان نينهن

(ڪلياڻ)

Marfat.com

(٥) اسلامي تبليغ جنهن وسيلي دنيا ۾ توحيد جو پيغام پکڙيو تنهن بابت چوڻو :-

اڻين پهر اپي ويا جوڳي جاءِ بجاءِ
سا پر سامي سکيا جا پر جوڳ جڳاءِ
وير وتار وجود ۾ اڻکي رهيو آءِ
ڪنهن جنهن ڪمائي لاءِ لڪا پڻ لوڪ ۾

توحيد جو ڪمال آهي "انساني صفات وڃائي ذات کي اوڏو ٿيڻ (كمال التوحيد نفي الصفات)." شاه جي اصطلاحن موجب "قلب تانڪس ڪوري، وجود وڃائي، پاڻان پاڻ ڪڍي، پيائي کي پڻ وجهي هيڪڙائيءَ سان هيڪاند ٿيي حبيب حاصل ڪجي. "هيڪڙائيءَ وٽ هار هنجون هڻن جون."

شاه وري وري توحيد جي توه ۽ طلب ورجائي ٿو :-

"وحدت کي وجود ۾ نانگا ڪر نمود"

ساري رسالي ۾ توحيد جي تنوار آهي. ڪٿي تيز ته ڪٿي آهسته. پر سر ڪلياڻ، سر يمن ڪلياڻ، سر رامڪلي، سر آسا ۽ سر کاهوڙي ۾ توحيد جي موڪان موڪ ۽ پلٽان پلٽ آهي. "ويچارا واڍوڙ سدا شاڪر مورسين." سندس سامهڙا ۽ جوڳيڙا تن کي تسئا ڏيئي، ڪشت ڪشالا ڪڍي، خودي وڃائي، نفس کي نابود ڪري، نات خاطر نڪتا هئا. سندن منهن مان ڪنهوڙي نه ڏيا ۽ جوت ٿي بکي!

شاه جي قصن ۽ رومانن جا سورما ۽ سورميون به وحدت جي وادي جا طالب، سالڪ ۽ راهرو آهن جي پنهنجي پنهنجي وٽ آهر منزل

مقصود ڏانهن گامزن آهن. "تائين متي توڙ اوري ڪن نہ آسرو" توحيد جو گفتگو مختلف لفظن ۾ ڪانئن ٻولائي ٿو. آخر ۾ ڪين ساڳي منزل تي ٿو رسائي. شاه جي رومانن يا قصن جي تمثيل ۾ بہ توحيد جو راز سمايل آهي. مثلاً راءِ ڏياچ مان مراد آهي هڪ صالح مريد، جو وصال لاءِ ڪنڌ ڪوري ڏئي ٿو. مارئيءَ مان مطلب آهي هڪ پاڪ روح جنهن عالم الست ۾ "قالو بليٰ" جو قول ڪري الستي عشق جواقرار ڪيو هو، سا پلاڪيڻ عمر ڪان انديشو ڪندي! سوسل ۽ ليلا مان مراد آهي، اهي سالڪ جي لحظي ڪاتر "غير" پرين سان شريڪ ڪن ٿا جو ڪين قوڙائو ڏئي ٿو. بيشڪ الله هن ڳالهہ ڪي نٿو بخشي تہ سائس ڪو شريڪ ڪيو وڃي ۽ انڪانسواءِ جيڪي گناهہ آهن سي بخشي ٿو.

اکيون سيئي ڏار جنهين پسڻ پرين ڪي
ٻي ڏي ڪين نهار سنجھ ريسارا گهڻا
اکين ۾ تي ويا تہ آءٌ واري ڍڪيان
توکي ڏسي نہ ڏيهہ آءٌ نہ ڏسان ڪي پيو

سالڪن ۽ پانديڙن کي وحدت جي وادي طي ڪندي منزل تي مختلف مشڪلاتون ۽ ڏکيا "مقام" در پيش اچن ٿا جتي ڪين همت سان هلڻ گهرجي ۽ انهن تڪليفن کان گريز ڪرڻ نہ گهرجي. اتي حق جو ذڪر ۽ رياضتون ڪرڻ گهرجين ۽ سندس توفيق ۽ فضل منگڻ گهرجي جو سندن منزل مقصود تي پهچائيندو.

شاه ابن عربي ۽ رومي وانگر فلسفہ وحدت الوجود جو قائل هو جنهن مطابق هي عالم "واحد" جي نور جو جنسار ۽ مظهر

آهي جنهن سان سندس چاڻ پڻ سگهي ٿي. انسان به ان الاهي انوار جو هڪ جزو ۽ قطرو آهي ۽ ان ڪل ۾ گم ٿيڻ گهرجي. هو دل آئيني وانگر صفا ڪري ۽ دوئي جا داغ ڌوئي واحد سان وصال جو ورق واري ٿو جنهنکي صوفيانه اصطلاح ۾ عروج ۽ انساني فراق واري حالت کي نزول چئبو آهي.

١- سو سانڍڻ سا سهڻي، سائر پڻ سوئي
آهي نجو ئي گجهه، گجهاندڙ ڳالهڙي

٢- پاڻهي پسي پاڻکي، پاڻهي هو محبوب
پاڻهي پسي خوب پاڻهي طالب تنجو

ان ڦوڙائي بابت به سانگي روسي واري لات لنوي ٿو:-

وڏيل ٿي وايون ڪري ڪنل ڪوڪاري
هن نڻ پنهنجا ساريا هو عجيب عذ هاري

هو ڪثرت ۾ وحدت جو قائل هو جيئن چوي ٿو.

ڳل ڦل پسي ڳودڙيا ڳهڻا م پائيج
سوني سڻائيج هي هو آهي هيڪڙو

۽ سانگي انداز ۾ وري ٿو چوي :-

وحدتان ڪثرت ٿي ڪثرت وحدت ڪل
حق حقيقت هيڪڙو وائي ني م ڀل
هو هلاچو هل، بالله سندو سڄڻين

سندس شعر تي قرآن مجيد، مثنوي مولانا روم ۽ شاه ڪريم جي رسالي جو گهرو اثر آهي جي ڪتاب شاه سان هميشه گڏ هوندا هئا

۽ سندن بار بار مطالع ڪندو رهندو هو.

شاه صاحب جي وحدت جو عقيد و صاف اسلامي توحيد هو. کيس معلوم هو ته الله تعاليٰ جي هيڪڙائي دين جو بنياد ۽ وڏو رڪن آهي، چاڪاڻ ته پالڻهار جي اڳيان نياز ۽ نورت ۽ سندس نيڪ صفتن جي حاصل ڪرڻ جو اهوئي رستو آهي. جيڪڏهن توحيد صحيح هوندي ته سڀ ڪم صحيح ۽ درست ٿيندا ۽ جيڪڏهن اها غلط ته سڀ ڪم خراب. ان ۾ احتياط ڪان ڪم وٺي اجاين ۽ پيچيده استعارن، ڪناين ۽ رمزن ڪان ڪنارو ۽ پاسو ڪري هن صاف سليس ۽ چٽي طرح وحدت جو فلسفو سمجهايو آهي ته هر عام ماڻهو انکي سمجهي ۽ پروڙي گمراه نه ٿين. سندس توحيد جو نظريه عين اسلامي ۽ سادگي وارو آهي ۽ بعد جي موشگافين کان پاڪ آهي. جيتوڻيڪ هو هڪ صوفي لاڪوفي هو ۽ وحود جا ورق ڏوئي واحد جو وصال ماڻيو هئائين تڏهن به هو ظاهري شرع سان پورو هو روزن ۽ نمازن جو پڪو پابند هو ۽ ٻين کي به شريعت تي هلڻ جي تلقين ڪندو ۽ چوندو هو ته انهي ۾ سندن فلاح و بهبودي آهي. خود نما ۽ دين فروش مڪارن لاءِ حقارت هيس ”دنيا ڪارڻ دين وڃائي ولها ٿيا.“

ڪڏهين به جذبي ۽ سڪر جي حالت ۾ خدائي دعوىٰ يا ”اناالحق“ جو ڪوڙو دم نه هنيائين. انڪساري ۽ بندگي جو پتلو هو ۽ انلاءِ آسائتو هو ته ”شل پرين ڪريئم پنهنجو“ تحقيق جنهن الله کي سڃاتو تنهنجي زبان گونگي هوندي آهه.

”من عرف الله کل لسانہ“ــ ”ناطقہ حيران ماند عقل لال“

اهڙو هو "لاثاني لطيف" جنهن جي نوري نظر واحد کان سوءِ ٻئي ڪنهن ڏي ڪين وري ۽ جيڪي ڏٺائين سو انهن کان ٿي ڏٺائين ۽ ٻنهي جهانن ۾ ڪانئس سواءِ ڪو ڏسڻ لائق نه ٿي سمجهيائين.

دوئي از خود بدر کردم يکي ديدم دو عالم را
يکي جويم يکي دانم يکي بينم يکي خوانم

(رومي)

(بشڪريه ريڊيو پاڪستان ڪراچي)

مولوي عبدالڪريم چشتي

ڀٽائي صاحب جون ٻه چار دلچسپ ڳالهيون

اسان جي سنڌ جي شاعرن جو سرتاج، نامور درويش، صاحبدل صوفي بزرگ ڀٽائي گهوٽ سيد عبداللطيف جون عجيب عجيب ڳالهيون جن کي ٻڌڻ ۽ مٿن غور ڪرڻ سان دل تي ڏاڍو اثر ٿو پوي، اڄ پڙهندڙن اڳيان پيش ڪرڻ جي سعادت حاصل ڪري رهيو آهيان. قادر جي قدرت ڏسو ته الله وارن جو هر وقت ڌڻي پاڪ ڏي توجهه ٿو رهي. سندن دل ۾ سدائين انهي حقيقي محبوب جي سڪ ۽ اڪير ٿي رهي هنن کي هميشه ان تي ئي ڀروسو ۽ آسرو ٿو رهي. هنن جو يقين ڪيڏو نه محڪم ۽ مضبوط ٿو رهي؟ هي هر وقت سچائي ۽ نصيحت جو سبق حاصل ڪندا ٿا رهن. هنن جي هرهڪ ڳالهه هرهڪ ٻول اسان لاءِ هدايت جو درس آهي.

(١) روايت آهي ته حضرت ڀٽائي گهوٽ هڪ جهنگل ۾ الله سائين جي عبادت ۾ مشغول هوندو هو. دنيا جي ڌنڌن کان آجو ٿي اڪيلائي ۾ رياضتون ۽ مجاهدا ڪندو هو. هڪ ڀيرو روزانه کيس ڏسندو هو. پريان پريان سندس درشن ڪندي کيس سلام ڪندو هو. هڪڙي ڏينهن ڀيرو آيو ڏٺائين ته ڪو ماڻهو اڄ جهنگ کي باهه ڏئي ويو آهي، جهنگ پيو ٻري. هن درد مان دانهون ڪيون ۽ روئڻ لڳو ته هاءِ هاءِ سيد فقير الله جو عابد ۽ عاشق عبداللطيف سڙي ويو هوندو. شاه صاحب جو سندس چيخن ۽ چلائڻ، دانهون ۽ آهون ٻڌيون

تنهن اندرون ئي آواز ڏنو، جهنگ وچان ئي وراڻي ڏني:-

ڪڪ سڙن پڻ سڙن سڙي ساڻيه گاه

پر جن ريجهايو الله تون ته اچي تن ڪي

(٢) روايت آهي ته هڪڙي پيري هڪ مجلس ۾ ڀٽائي صاحب به ويٺل هو. ماڻهن ڀٽي پاڻ ۾ ڳالهيون ٻولهيون ڪيون. اوچتو شاعر والا جاه دانهن ڪندي دردناڪ آواز ۾ فرمايو ته مٺا سچ ٿو فرمائين! بيشڪ اها حقيقت آهي!! ماڻهو وائڙا ٿي پڇڻ لڳا ته ڪنهن کي ٿا اهي اکر چئو؟ ڪهڙ آهي جنهن سچ چيو ۽ جنهن حقيقت بيان ڪئي؟ حضرت فرمايو ته هڪ ماڻهو لانگهائو ٿيو جنهن پئي چيو ته "مٺا ٻڪ چڪيا" ماڻهن عرض ڪيو قبلا هي ته هڪ گهوڙو هو جنهن پئي چيو ته مونا ڀالڪ چوڪو. حضرت فرمايو جنهن هئين ٻڌو تنهن ٿئين ٻڌو هر ڪنهن جو پنهنجو ڪن آهي.

(٣) روايت آهي ته حضرت ڀٽائي صاحب سير ڪندي ڪندي ڪهڙن جي شهر ۾ آيا ۽ اچڻ فقير ميان سچيڏنه صاحب جي کوه وٽ اچي منزل انداز ٿيا. ان وقت ڪهڙن جي مشهور بزرگ عالم وقت جي قاضيءَ مخدوم محمدي صاحب جو وڏو اثر ۽ رسوخ هو جنهن شاه صاحب ڏي دعوت لاءِ پنهنجو خاص ماڻهو موڪليو ته مهرباني ڪري دعوت قبول ڪري مونوٽ اچو. شاه صاحب مخدوم صاحب کي هي بيت لکي موڪليو ته :-

اج نه ايندس آئون صبح ايندس سپرين،

توتي جنهن جو ناڻو ڪٺندو بار ڪمين جا.

Marfat.com

ٻي ڏينهن حضرت شاهه جناب مخدوم صاحب وٽ تشريف فرما ٿيا ۽ تمام گهڻو وقت ٻنهين بزرگن پاڻ ۾ روح رهاڻ ڪئي.

(٤) روايت آهي ته شاهه صاحب هڪڙي ڀيري سير و سياحت جي خيال کان لاهوت وڃڻ جو ارادو ڪيو. لاهوت اٽڪل ستر اسي ميل ڪراچيءَ کان پري آهي. حب ندي جي ڪپ تي هڪ پهاڙ جي پيٽ ۾ هڪ وڏو ڪلبل صفو آهي. ڏاڍو عجيب ۽ انوکو انداز نظارو آهي. لاهوت ڏي ويندڙ رستو ڏاڍو ڏکيو ۽ هيبت ناڪ آهي. عام مشهور ائين آهي ته اتي ڀوتن ۽ جنن جو به آستانو آهي. شاهه جي والد ماجد شاهه حبيب جو ٻڌو ته تنهن چيس ته بابا عبداللطيف انهي طرف نه وڃ چو ته اتي ڇون ٿا ته ڀوت ۽ بلايون، جن ۽ پريون جام آهن؟ سائين ورائي ۾ وڏي حضرت کي چيو ته :—

نڪو جن جهان ۾ نه ڪو سجهي نانگ
سڀڪا ڇڏيو سانگ ته ڇپر مڙئي ڇاڙڪي

جنهن جو مطلب آهه ته توڪل ڪانپوءِ ڪا مشڪل نه آهي، جن ۽ نانگ ڇا ڪندا؟ ماڻهو پنهنجو مددگار ۽ حافظ خدا تعاليٰ کي ڄاڻي، سندس امان بنده لاءِ ڪافي آهي.

(٥) روايت آهي ته هڪ ڏينهن سائين ڀٽائي گهوٽ شاه عبداللطيف سير ڪندي ۽ شهر گهمندي ان وقت جي مشهور صوفي فقير عارف عاشق سيد عنايت الله شاهه جهوڪ واري بزرگ سان وڃي ملاقي ٿيو. شاه کي ڏسي صوفي صاحب فرمايو ته :—

Marfat.com

ڏسيم ڏونگر ڏار، متان ھلڻ ھيري ٿئين
ڪي مجازڙيون موٽيون سٽي پنڌ پچار
پويون پانئج پرين کي حقيقي ھار
سگھين لھندي سار آريچا عنايت چئي

جناب شاھ صاحب ان وقت سلوڪ جي معاملي ۾ قبض ۽ بسط جي چڪتاڻ ۽ ڪشمڪش ۾ گرفتار ھو ۽ پريشان رھندو ھو.

صوفي صاحب کيس مٿين بيت ۾ سمجھايو تہ طريقت جي منزلن طئي ڪندي جيڪي مشڪلاتون اچن تہ انھن ڪري ماڻھو پوئتي نہ ھٽي مرد ٿي منھن ڏي. تڏھن ئي طالب ڪامياب ٿيندو. صوفي صاحب جي نوجوان شاھ ارشاد بدي کيس جواب ۾ چيو تہ بيشڪ صاحب سچ ٿا چئو!! پوءِ شاھ صاحب بہ عتراضي طور ھي بيت عرض ڪيو.

پسي ڏونگر ڏار متان ھلڻ ۾ ھيري ٿئين
پچي پورج سسئي مھندا بلوچاڻي ٻاه
ان وڙانئي ور جي آسرو ھڏ ملاءِ
اکين اوڏو آه پرين، پراھون مچو ئين.

(٦) روايت آھي تہ سائين عبداللطيف گھمندي گھمندي جدا جدا درويشن ۽ ولين، عالمن ۽ بزرگن سان ملاقاتون ڪندي ھڪ ڏينھن لواري شريف جي بزرگ نقشبندي طريقہ جي شيخ مشھور ولي خواجہ محمد زمان صاحب وٽ اچي نڪتو. خواجہ صاحب موصوف حضرت صديق اڪبر سيدنا ابا بڪر جي اولاد مان ھو. شاھ صاحب کيس ڏسي ھي بيت پڙھيو:—

سامهين سفر هليا ڪو پرروڙي پنڌ
جن هيئيان ڪنڌ آئون نه جيئندس ان ريءَ.

خواجه صاحب فرمايس ته :—

ڪين آهين، ڪين ٿئين، وڃي ڪين ڪماءِ!
لا ڳاهيا لوڪ جا، لاسين سڀ لهراءِ
سامهين پوءِ سلنداءِ، ڳالهه پريان جي ڳجهه جي.

شاهه صاحب ان جي جواب ۾ چيو ته :—

قلم وهي ويو ڪانهه - سرتيون ڪنهن سهاڳ لئه
انگ اڳيئي لکيو، ات نه پهچي پانهه
ڪنهن ڪي ڏيان دانهه، ته پرين مان سين هيئن ڪيو؟

وري خواجه صاحب فرمايو ته :—

ويهه وڃي وٽ تن، قلم جنين جي هٿ ۾
ميٽيو انگ اڳيون، واري پيو لکن
پنو سو پاڙهين، جنهن مان پسن پرين کي.

(۷) مخدوم ولهاري صابر صاحب پنهنجي وقت جو هڪ وڏو عالم، عامل، عارف ۽ پير طريقت هو. شاهه صاحب وٽس آيو. شاهه صاحب وڏي بزرگ ۽ معزز خاندان جو ماڻهو هو. پر ڪيس پوشاڪ ٿلهي ڪتي جي پيل هئي ۽ حالت فقيرائي هيس. هڪ تارڪ دنيا ۽ دنيا جي معاملات ۽ مزن کان يڪسر پالهو. جنهن تي مخدوم صاحب جي هڪ شاگرد شاهه صاحب کي عرض ڪيو ته بادشاهه هي ڇا ڪيو ٿي؟ ڇو اهڙا حال اٿي؟ ڏٿي جي نعمتن کان محروم ڇو ٿو رهين؟

Marfat.com

شاهه صاحب فرمايس ٿا :-

پنوهارڪي پاهي، جي هوند ڇڪيائين
تہ ميهارڪي مهي سـاجهر ڇڏيائين.

پاهي ڇنبو آهي ڇڏي لسي ۽ پتري جهڻ ڪي ۽ مهي گهاٽو ڏڌ. مطلب تہ سادگي ۽ درويشي اختيار ڪرڻ الله لاءِ عيش ڇڏڻ عجب ڳالهہ آهي. پنوهارڻ جي ٻڪرين جي ڇڏي لسي ميهارڪيءَ جي گهاٽي مهي کان وڌيڪ لذيذ آهي. جنهن کي فقيري جو مزو آيو اهو اميري ويس وڳا ڇا ڪندو؟ ان لاءِ عيش عشرت ۾ ڇا رکيو آهي؟

Marfat.com

رشيد احمد لاشاري

شاه جو سارنگ ۽ اسلامي فتوحات

ڪنهن به برپٽ يا واريائي ملڪ ۾ جڏهن مينهن نه پوندو آهي، گرمي پنهنجو پورو پورو زور ڏيکاريندي آهي، جهنگن ۽ پوٽن ۾ ڪک ۽ پن سڪي ويندا آهن، وڻن ٽڻن جون ٽاريون به بالڪل ٺوٺ ڏسڻ ۾ اينديون آهن ۽ هرجاءِ تي ڏڪر اچي منهن ڪڍيندو آهي، تڏهن نه رڳو ماڻهو پر هرڻ، ڍور ڍڳا ۽ آڙيون ٻڪريون به مينهن جي انتظار ۾ بيقرار نظر اينديون آهن. شاه صاحب انهن سڀني حقيقتن جو مشاهدو ڪري، اسلام کان اڳ ۽ پوءِ جي حالت کي "سر سارنگ" سان ڀيٽيو آهي، ڇاڪاڻ ته جهڙيءَ طرح مندائتو مينهن سڄي ملڪ لاءِ رحمت ۽ برڪت جو سبب هوندو آهي، تهڙيءَ طرح ٻنهي جهانن جو سردار حضور صلي الله عليه وسلم به سڀني جهانن لاءِ رحمت ۽ شفاعت جو ڪارڻ آهي.

حضور جن جي تشريف آوريءَ کان پوءِ نه رڳو عربستان مگر سڄي دنيا جون حالتون هڪدم تبديل ٿي ويون. هر هنڌ امن، آزادي، صلح ۽ خوشيءَ جو پيغام پهچي چڪو. حضور جي رحمت ۽ عنايت جا ڪڪر مشرق کان مغرب تائين وسڻ شروع ٿي ويا ۽ اسلام جي مبلغن ۽ فاتحن الله جي دين، عالمگير دوستي ۽ انسانيت جو پيغام، مڪي ۽ مديني مان کڻي، ساري دنيا ۾ پکيڙڻ شروع ڪري ڏنو، جنهن لاءِ شاه صاحب فرمائي ٿو :—

Marfat.com

مکي متان موٽيون، آئيون تي عرفات
روضي پاڪ رسول جي رنگ ڪيائون رات
وچڙ يون پريات، موٽي مصر آئيون.

اهڙيءَ طرح اسلامي مبلغ سلسليوار دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ جن جن هنڌن تائين پهتا هئا، تن سڀنيءَ جو ذڪر شاه صاحب پنهنجي "سر سارنگ" ۾ نهايت چٽائيءَ سان پيش ڪيو آهي، جنهن جو مختصر بيان هن هيٺ ڏجي ٿو :—

حضور جن جي ولادت جا ڏينهن جڏهن ويجها ٿين ٿا، ۽ هر طرف سندن تشريف آوريءَ جا آثار نظر اچن ٿا ۽ تڏهن ڪن بزرگن کي الله تعاليٰ وٽان خاص خوشخبري پهچي ٿي ته عنقريب مڪي ۾ ٻنهيءَ جهانن جو سردار اچڻ وارو آهي جو پنهنجي وڏ ڦڙي يعني "خلق عظيم" جي شان سان سڄي دنيا کي سرسبز ڪري ڇڏيندو. تنهن ڪري توهان پنهنجن يارن دوستن ۽ مٽن مائٽن جا ٽولا، اوڏانهن وٺي هلو. الله سان آسرو لاهي، ڪڏهن به نه ويهو، چاڪاڻ ته اهو الله جو محبوب، توهان سڀني جي ڏکن ڏولاون دور ڪرڻ لاءِ اچهو آيو ڪي آيو :—

آگميو آهي، لڳه پس: لطيف چئي
آئو ميهن وڏ ڦڙو، ڪيو ڏڻ ڪاهي
چـن چـڏي پٽ پئو، سمر سنباهي
وهوم لا هي، آسرو الله سان.

جيئن ته عربستان جو ملڪ دنيا جي ايشيا کنڊ ۾ او پرندي طرف آهي، تنهن ڪري شاه صاحب به حضور جن جي تشريف

آوري ۽ سنڌ ن رحمت ڪي اوپر جي مينهن سان پيٽيو آهــــي ، جنهن جو ظاهري طرح هن ملڪ جي چئوماسي سان ٻه ڪافي تعلق آهي .

اهڙيءَ طرح پاڻ سڳورن جي هن دنيا ۾ تشريف آوريءَ ڏان پوءِ غريبن ۽ مظلومن جي جيڪا حالت درست ٿي آهي ۽ آهي ڪفر ۽ جهالت سان ڀريل ملڪ ۽ فتنہ ۽ فساد وارا شهر جيڪي الله جي ياد کان سواءِ برباد ۽ سڃا نظر ٿي آيا، تن سڀنيءَ تي حضور جن جي رحمت جو وڏڙو مينهن وسڻ لڳو ۽ الله جو نالو وٺندڙ نيڪ بندا اوچتوئي اوچتو ائين ظاهر ٿي پيا، جيئن پٽن تي گاه ڦٽندا آهن. ڇڻ تہ حضور جن جو وجود مسعود ٻلرجي پالوٽ وانگر خدا جي نور ۽ رحمت جي پالوٽ هو، سو نہ رڳو عربستان جي بيابانن ۾ وڏڙي وانگر وسڻ لڳو، مگر خود الله جي توحيد جا اهي گس ۽ پيچرا، جن سان اڳين نبين هن دنيا لاءِ امن ۽ آزاديءَ جو پيغام آندو هو ۽ ڪيتري وقت کان وٺي غير آباد ۽ بند پيا هئا، تن کي بہ وري آباد ڪري ڇڏيائين ۽ حضور جن جا اصحاب سڳورا آهي ساڳيا گس وٺي، اسلام جي مبلغن جي حيثيت ۾ سڄي دنيا ۾ پکڙجي پيا ۽ سيڪنهن غريب غربي تي الله جي رحمت ۽ برڪت حد کان وڌيڪ وسڻ لڳي، جنهن جو ذڪر شاه صاحب هنن لفظن ۾ ٿو ڪري :-

آگم ڪيا الله، لڳه پس، لطيف چئي،
ٻلر جي پالوٽ ٻسن پٽن جهليا پاه،
واحد وڏائي ڪيا، مٿي گسن گاه،
سانگين وريا ساه، آئن آب آگوندرو.

صوفين جي عقيدي موجب حضور جن جو نور عرش الاهيءَ

تان منزلون ڪندو، مقرر وقت ۽ مقرر هنڌن تي نازل ٿيندو، آخر ۾ مڪي شريف مان اچي ظاهر ٿيو. سڄي دنيا وارن جا غم دور ڪري ڇڏيائين ۽ سڀني سڪايلن کي خوشي ۽ شفاعت جو جام پيارڻ لڳو. انهيءَ حقيقت کي بيان ڪندي، اسان جي شاهه سڳوري، عرش الاهيءَ کي آتر جي بلندي يا مٿاهينءَ سان ڀيٽيو آهي. يعني اهو عرش تي پرواز ڪندڙ نور هڪ مٿاهين تان زمين تي لهي آيو ۽ دنيا جي آڏو محمد جي نالي سان اظهار ٿيو ۽ ڪائنات کي منور ڪري ڇڏيائين :-

آهون ڪڪر ڪيڙ يون، آتر ڏي آهين،
ڪري آگم آئيون، مند نه مٿائين،
مٿان لوڪ لطيف چئي، گوندر گنوائين،
پلر پيارين، آڇين آب آگوندرو.

حضور صلي الله عليه وسلم جي ولادت کان اڳ ۾ حضرت عيسيٰ عليه السلام ۽ ان کان پوءِ وقت جي وڏن وڏن عالمن حضور جن جي هن دنيا ۾ ظهور فرمائڻ متعلق اڳيئي بشارت ڏيئي ڇڏي هئي، جنهن کي شاهه صاحب ” تاڙي جي تنوار“ سان تشبيهه ڏيئي، رحمة للعالمين جي ولادت جو ذڪر ڪري ٿو، ۽ هڪ خاص موقعي ڏانهن، اشارو ڪندي فرمائي ٿو ته اڄ ۾ انسان ذات جي همدرد حضرت عيسيٰ عليه السلام ۽ دنيا وارن کي حضور جن جي آمد جي خوشخبريءَ ڏيڻ شروع ڪئي آهي ۽ هڪ بلند جڳهه تي ويهي سندن صداقت ۽ نبوت جو اعلان ڪري رهيا آهن، جنهن کي ٻڌندي ئي حضرت سليمان فارسي ۽ بلال جهڙا شيدائي ٻنهنجا هر، يعني ايمان جا هٿيار منوارڻ لڳا آهن ۽ سڀ خدا جا نيڪ ٻندا سنگهارن وانگر سرها ڏسڻ ۾ ٿا اچن،

چاڪاڻ ته انهيءَ موچاري محبوب ۽ الله جي رحمت جي ڪڪر، حضرت محمد مصطفيٰ هن دنيا تي رحمت جي مينهن وسائڻ جا ويس ڏيکڻ شروع ڪري ڏنا آهن ۽ بس اجهو ٿا ظهور فرمائين :-

آج پڻ آتر پار ڏي، تاڙي ڪئي تنوار
هارين هر سنباهيا، سرها ٿيا سنگهار
آج پڻ سنهنجي يار، وسڻ جا ويس ڪيا.

شاه صاحب اڳتي هلي، مڪي جي فتح ڏانهن اشارو ڪري ٿو جا ۱۰ رمضان سنه ۸ هجري، مطابق ۱ جنوري سنه ۶۳۰ع ۾ ٿي، ۽ حضور جن پنهنجن ڏهن هزارن صحابين سان گڏ مڪي ۾ داخل ٿيا. اهي مومن مسلمان ۽ نيڪ دل انسان، جيڪي ڪفار جي ظلم ڪان مديني هليا ويا هئا يا اتي مڪي ۾ ئي پريشان حالت ۾ ٿي رهيا، سي تمام گهڻو سرها ٿيا ۽ خوشي وچان ٻهڪڻ لڳا. حضور جن نه رڳو مسلمانن کي بلڪ دين جي دشمنن کي به پنهنجي احسان ۽ رحمت سان نوازيو ۽ فرمايائون ته :- ”وڃو، توهان تي ڪو به الزام ڪونهي ۽ توهين سڀ آزاد آهيو.“ اهڙيءَ طرح مڪي جا اصلي رهاڪو، جي مجبوراً مديني ڏانهن هجرت ڪري ويا هئا، سي رحمت للعالمين جي رحمت جي مينهن ۾ پچندا وري پنهنجن وٿاڻن تي مڪي معظم ۾ موٽي آيا. جنهن جو ذڪر شاه صاحب ڪنايه جي وسيلي هيٺين بيت ۾ ٿو ڪري :-

آج پڻ آتر پار ڏي، ڪڪريون ڪاريون
وسي ٿو وڏ ڦڙو، ٿهڪن ٿيون ٿاريون
لٽين لڪ لطيف چئي، ڏايون تاساريون
پچنديون پٽاريون، وري وٿاڻ آئيون.

سنڌ جي شاعرن جي سرتاج شاه عبداللطيف ڀٽائي مڪي

جي مظلوم ۽ مديني وارن کان وڇڙيل مسلمانن جي دل جي ترجماني به دل کولي فرمائي آهي ۽ بيان ڏنو ڪري ته اج مڪي جي فتح ٿي ۽ آهو رحمت جو ڪکر حضور صلي الله عليه و سلم پنهنجي بي انتها فياضين سان فاتحانه انداز ۾ مڪي ۾ داخل ٿيا ۽ پنهنجي فياضانه سلوڪ جو دنيا جي تاريخ ۾ هڪ نادر نمونو پيش ڪري ڏيکاريائون. يعني مديني جي هجرت کان پوءِ مڪي جا مشرڪ، مهاجرن جي جائداد تي قبضو ڪري چڪا هئا ۽ مسلمانن جو جائز حق هو ته هو پنهنجون جائدادون واپس وٺن. مگر حضور جن جي فرمان مطابق مسلمان فاتحن انهن تان به هٿ کڻي ڇڏيو ۽ اهي مجاهد مسلمان جن جا ڪپڙا شهادت جي خون سان رڱيا ڳاڙها ٿيا پيا هئا، سي به وڃن وانگر پنهنجي سهڻي سخاوت جو مينهن وسائڻ لڳا ۽ جنهن وقت مڪي جا وڇڙيل مسلمان، مديني جي وڇڙيل سائٽن سان مليا تنهن وقت خوش ٿي چوڻ لڳا ته "هيءُ حضور صلي الله عليه وسلم جي رحمت جو ٿي مينهن آهي، جنهن اسان سان پنهنجا وڇڙيل پرديسي پرين ملايا آهن ! ":-

آج پڻ آتر پار ڏي، ڪارا ڪڪر ڪيس
وڇون وسڻ آئيون، ڪري لعل لبيس
پرين جي پرديس، مون مينهن ميڙيا.

حضور جن جي ولادت ۽ نبوت جي ڪارنامن بيان ڪرڻ کان پوءِ، شاه صاحب، پاڻ سڳورن جي وفات يعني "خطبة الوداع" ڏانهن به اشارو ڪري ٿو.

جڏهين ته ٩ ذوالحج سنه ١٠ هجريءَ ۾ حضور جن عرفات

جي ميدان ۾، هڪ ڏاچيءَ تي سوار ٿي ۽ سڀ کان مٿاهين جڳهه تي بيهي، سڄي دنيا جي مسلمانن کي فرمائڻ لڳا ته ”اي انسانو، بيشڪ توهان جو رب هڪڙو آهي ۽ توهان جو پيءُ به هڪڙو آهي. (توهان سڀ آدم جو اولاد آهيو) عربيءَ کي عجميءَ تي، عجميءَ کي عربيءَ تي. ڳاڙهي کي ڪاري تي ۽ ڪاري کي ڳاڙهي تي ڪا به فضيلت ڪانهي. فضيلت رڳو پرهيزگاريءَ جي سبب آهي ۽ هر مسلمان ٻئي مسلمان جو ڀاءُ آهي. غلامن سان پورو پورو برتاءُ ڪريو، جيڪي پاڻ کائو، سو انهن کي کارايو ۽ جيڪي پاڻ ڍڪيو، سو انهن کي ڍڪايو.“

شاه صاحب انهيءَ واقعي ڏانهن اشارو ڪندي فرمائي ٿو ته اڄ وري اهو نور هڪ بلند جڳهه تان چمڪڻ شروع ٿيو آهي ۽ انهيءَ نه رڳو الله جي ٻانهن کي سڌيءَ واٽ ڏيکاري آهي، پر دنيا جي ڪيترن ملڪن کي اسلام جي بي بها نعمت سان مالا مال ڪري ڇڏيو اٿس. شل اهو نور مبارڪ اسان دنيا وارن وٽ هميشه موجود هجي ۽ اهو محبوب اسان کي جدائيءَ جو داغ ڏيئي، هميشه لاءِ پرديس يعني آخرت جي سفر تي نه هليو وڃي:-

اڄ پڻ اتر پار ڏي ڪکر ٿو ڪري
وسايو واڙن تي، ٿو خالق ڪنهن پري
ٻاماريان پري، سانگ م وڃن سپرين.

اهڙيءَ طرح شاه جي ”سر سارنگ“ جي هر هڪ بيت ۾ قديم سنڌ جي جاگرافيءَ سان گڏ اسلامي فتوحات جي باري ۾ به ڪو نه ڪو تاريخي واقعو ضرور سمايل آهي ۽ ان تي تاريخي نڪته نگاه کان ڪافي تحقيق ۽ تدقيق جي ضرورت آهي. شاه صاحب هر هڪ شهر جو منظر ڪڪرن جي ڪناري ۾ اهڙيءَ ته

Marfat.com

خوبيءَ سان بيان ٿو ڪري جو جڻ ته ماڻهو ڪڪرن سان گڏ هوا ۾ اڏامندو ۽ انهن سڀني شهرن جو سير ڪندو ٿو اچي: جيئن ته اسلامي فتوحات ڪي عربي سمنڊ جي چوماسي سان ڀيٽيندي فرمائي ٿو :—

سونهي ماندائن جي واري ڪيائين وار
وڄون وسڻ آئيون چوڏس ٿي چوڌار
ڪي آئي هليون استنبول ڏي، ڪن مٿيا مغرب پار
ڪي چمڪن چين تي، ڪي لهن سمرقندين سار
ڪي رمي ويون روم تي، ڪي ڪابل ڪي قندار
ڪي دلي ڪي دکن تي، ڪي گڙن مٿي گرنار
ڪي جنبي جيسرمير تان ڪيا بيڪا نير بڪار
ڪنهن ڀڄ ڀڄائيو، ڪنهن ڍٽ مٿي ڍار
ڪنهن اچي عمرڪوٽ تان، وسايا ولهار
سائينم سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

نيٺ اهو اسلام، جيڪو عربستان مان شروع ٿيو هو، سو برسات وانگر خوشيءَ منجهان وسندو ڀٽ شاهه ۽ ان جي قريب هالا ۾ اچي حاضر ٿيو، جتان مخدوم نوح رحمة الله عليه جهڙا اسلامي مبلغ پيدا ٿيا ۽ اهڙيءَ طرح ٻيا به ڪيترا بزرگ ۽ درويش جيڪي اتر جي طرف يعني بخارا ۽ هرات کان اچي، سنڌ ۾ ساڻي ٿيا ۽ ڪنڌهار جي گل وانگر خدا جي وحدانيت جي خوشبوءِ پکيڙڻ شروع ڪيائون ۽ ڪيترين مثل دلين جي اندر صداقت جا سلا اهڙي طرح پيدا ٿيا، جيئن واريءَسان پوڻن ۽ ٻڻن تي دامڻ جو گاهه ڦٽندو آهي. شاهه صاحب مخدوم نوح رحمة الله

عليءَ جي خاندان سان گڏ اهو اشارو پنهنجن بزرگن ۽ متعلوي ساداتن ڏانهن بہ ڪري ٿو ۽ فرمائي ٿو :—

پري پٽ تي آئيو، سارنگ سهج منجها
ڪڙيون ڪنڌار جيئن، وچون اتريا
سرهـــا سبزا ٿيا، ڍامڻ ڍڍ ڪيا
ڀري ڀٽيا، پر ڀائين ڪن ڪراڙ جا.

اهڙيءَ طرح اڳتي هلي، شاه صاحب سنڌ جي ٻين شهرن لاءِ ڪنايا پيش ڪندي فرمائي ٿو تہ اهو رحمة للعالمين جو ئي فيض هو، جنهن جي ڪري ڪراڙ جا ڪن ڀرجي ويا يعني آهيءَ هنڌ علم ۽ معرفت جا پر ٻور وهڪرا وهڻ لڳا ۽ سنڌ جي ريگستان واري حصي ۾ بہ انهيءَ دور جا وڏا وڏا عالم ۽ ولي الله پيدا ٿيا، جن جي فيض ۽ برڪت منڌ تي وسندڙ ڪنوڻ وانگر، معرفت جي منڌائتي مينهن جو چڱو وسڪارو ڪيو ۽ انهن بزرگن جي شاگردن ۽ فيض يافتہ انسانن ”ڀٽ جبل“ جي آس پاس ”ماڪائيءَ“ جي مڪان کان پلٽو کائي، وري سنڌ ڏانهن رخ رکڻ شروع ڪيو. يعني شاه صاحب جي چوڻ مطابق انهيءَ ڀٽ ۽ ڪير ٿر واري حصي ۾ خدا جي ڪيترن پيارن ۽ برگزيده انسانن جو نالو نشان ملي ٿو، جهڙين تہ لڪيءَ جـــا بزرگ. مخدوم محمد بلاول ۽ قلندر شهباز وغيره. اهڙيءَ طرح چڪي ڍنڍ ۽ ان جي آس پاس وارن ڪيترن عالمن ۽ بزرگن ڏانهن بہ اشارو آهي. جيئن تہ فرمائي ٿو :-

پر پائين ڪن ڪراڙ جا وڻ واريا سو
ڪٽيتي ڪنوڻ ڪيو، ڇگو ڇوماسو
ماڪائيءَ تان موٽيو، ڏيئي . پپ پاسو
خالق ڪيو خاصو، جيهو چڪي ڪنديـن.

اهڙيءَ طرح شاهه جي "سر سارنگ" جي هر هڪ بيت ۾ ڪم آندل ڪناين ڪي تاريخ جي روشنيءَ سان پيٽڻ جي ڪري نه رڳو اسلام، مگر سنڌ جي قديم بزرگن ۽ عالمن جي به هڪ مڪمل تاريخ مرتب ٿي سگهي ٿي، مگر ان لاءِ اچا ڪافي تحقيق ۽ محنت جي ضرورت آهي.

Marfat.com

مولائي رحيمداد خان شيدائي

شاهہ جو پيغام

ڪوهيارو ڪام هٿي چوري چت ويو،
جنهين جت نيو، تن آئن گهوري آهيان.
(شاهہ)

شاعر جادو بيان

سياڳي سنڌ جي عالم باعمل ۽ ڪامل ولي درويش، سدا جيئري انقلابي شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رحہ رسالي ۾ جيڪي رومان آفرين آکاڻيون بيان ڪيون آهن، تن جي پڙهڻ سان، سنڌي ٻوليءَ جي تونگري، همہ گيري، فصاحت ۽ بلاغت کان سواءِ سنڌ جي طبعي حالت ۽ مهراڻ جي موجن ۽ مستين جي خبر پوي ٿي. سنڌ تي نالو سنڌو (مهراڻ) ڪري پيو، جنهن جي وجود تي هن صوبي جي رهاڪن جو جياپو منحصر آهي. علاوه ان جي سنڌين جي تمدن، ثقافت، زراعت، صنعت ۽ حرفت، وڻج ۽ واپار، شهرن ۽ ڳوٺن، بندرن ۽ بازارين، حسن ۽ اخلاق، سادگي، آسودگي ۽ مهمانوازي ۽ بهادريءَ جا اهڃاڻ اکين آڏو اچن ٿا. وطن دوست شاهہ سائين رسالي جي بيتن کي اهڙي سوز ۽ گداز، چاهہ ۽ چوج سان توحيد جي تند تنواري ٿو، جو ٻڌڻ ۽ پڙهڻ سان اهل- نظر جي دلين ۾ سائيهہ جي سڪ اجاگر ٿئي ٿي. حقيقت ۾ اهي روماني افسانا سنڌي ساهت جو روح آهن ۽ انهن آکاڻين جي آڌار تي سنڌ جي جهوني اتهاس کي

Marfat.com

ٺٽين سر جنم ڏيئي جاويد زندگي بخشي ٿو. وطن عزيز جي اتهاس ۾ شاهه جي ڀنڀور کي جيڪا اهميت حاصل آهي، تنهن جو بيان هن صحبت ۾ قارئين ڪرام جي خدمت ۾ پيش ڪريان ٿو.

ڀنڀور

ڀنڀور سنڌ جو جهونو شهر تاريخي نقطه نگاهه کان ڪنهن زماني ۾ بين المملڪت ۽ بين الاقوامي شهرت رکندڙ هو. شاهه سائين هن جو بيان "سر سسئي" (آبري) ۾ ڏنو آهي. هي شهر راجا ڀنڀوراءِ تعمير ڪرايو هو ان ڪري سندس نالي تي "ڀنڀور" سڏبو هو. (١) الور؛ بهمن آباد، سدوماڻيا (سيوهڻ)، پٽالا (نيرن ڪوٽ)، هالڪنڊي (هالا)، سمانگر (قديم ساموئي)، اسڪلنده (اُچ)، ڪسايا پورا (ملتان)، اجوڏن (پاڪپٽن)، سڪالا (سيالڪوٽ)، تڪشلا (ٽئڪسلا)، پشڪاوتي (پشاور)، ياونا نگرا (جهونا ڳڙه)، سوپارڪا (سورت)، برڪي (دوارڪا)، بروص (پڙوچ)، ڪيز (ڪيچ)، سنڌ و ماڙي جي جهونن شهرن جو همعصر هو.

ڀنڀور هاڻوڪي تعلقي ميرپور ساڪره ۾ سنڌو ندي جي الهندي شاخ گهارو ۽ گهارو ڪاڙيءَ جي آترين ڪپ تي وسندڙ شهر هو. هاڻوڪي گهاري ڳوٺ کان جو دابيجي سٽيشن کان ستن ميلن تي آهي، ان کان ٽن ميلن جي فاصلي تي، حيدرآباد کان ڪراچي ويندڙ رستي جي ڪاٻي پاسي کان سڌ پنڌ تي هو. شاهه سائين جي زباني معلوم ٿئي ٿو ته ڀنڀور مردم خيز، دولتمند تجارتي شهر هو. منجهس بازاريون، بنگلا، باغ ۽ ماڙيون

---

(١) مير عليشير قانع ٺٽوي: تحفة الڪرام ج ٣ ص ٢٣- بمبئي.

هيون ۔ شهر جا رهاڪو سڪيا ستابا هئا ۔ سسئي ۽ هن شهر ۾ سڪن سان ساماٽي هئي ۔ ڀنڀور "انڊو - مسلم" تهذيب کي ياد ڏياري ٿو ۔ سسئي ۽ پنهون سنسڪرت نالا آهن ۔ (١)

ڀنڀور جو سامونڊي واپار ۔

ڀنڀور مهراڻ جي ڊيلٽا جي الهندي ڪنڌ تي مهراڻ جي ساڳري ۽ جو وڏو بندرگاه هو، جتي ٻيڙيون (دنگيون) ڏيساورن ڏانهن ويندڙ مال پهچائينديون هيون ۽ هتان اهو مال سامونڊي غورابن ۾ چڙهندو هو ۔ واپارين کي ڪسٽم ڊيوٽي (گمرگ) ڏيڻي پوندي هئي ۔ ايراني نار، سوراشٽر، ڪوڪن، ملبار، سلون ۽ ڪارومنڊل، مشرقي ٻيٽن ۽ چين، حضرالموت، يمن جا سامونڊي غوراب هتي لنگر انداز ٿيندا هئا ۔ ايري ٿروئن Erythroensea (هنديءَ وڏن سمنڊ) جو وڏو بندر هو۔ اهڙي بين المملڪت واپار ڪري ڀنڀور مشهور هو۔ هتان مهراڻ جي ساڳري ۽ پرِ وارن ملڪن جون پيدا واريون جهڙوڪ مشڪ، بيد، لاک، نير، سوٽي سنهين تار واريون ململيون، ريشمي ۽ اوني ڪپڙا ۽ سنڌ جا گهوڙا مغربي ۽ مشرقي ملڪن ڏانهن برآمد ٿيندا هئا ۔ نير، لاک ۽ ململن جي مصرين کي بيحد ضرورت هئي ۔ اهي شيون مصري لوڪ لاشن کي ممين ٺاهڻ

---

(١) سسئي (شاشين) معنيٰ چنڊ، پنهون (پـنون) معنيٰ سج ڏسو :—

The Journal of the Sind Historical Society, Vol. I. "Studies in Indo-Muslim History" PP. 2-3 Janaury 1941, Karachi.

Marfat.com

لاءِ ڪتب آڻيندا هئا. (١) سوٽي ململن جي هنڌ بن ساڳين هاڪ هئي ۽ سنڌ جي نالي تي "سنڌان" Sindon سڏبيون هيون. (٢) سنڌ جا قيمتي گهوڙا وڏيءَ قيمت تي وڪامندا هئا. ١٣ صدي جو سياح مارڪو پولو چاڻائيٿو ته دکن ۾ في گهوڙي جي قيمت پنج سؤ اشرفيون هئي. (٣) عربن جي ڪاهه وقت سنڌ ۾ جيڪو طاطري سڪو رائج هو، سو سوماترا کان ايندو هو. مٿين واپار ۽ دولت ڪري يوناني جاگيرافيدانن کي پنهور جي خبر هئي. بطليموس جنهن سڀ کان اڳ دنيا جو نقشو تيار ڪيو هو ۽ پنهور کي "بار بريڪ ايمپوريوم" يعني واپار جو وڏو مارڪيٽ Barbarik Emporium جو نالو ڏنيٿو. ايرين Arrian عيسوي ٢ صدي جو جاگرافيدان پنهور کي "بار باريڪي" Barbarike نالي سان سڏي ٿو. (٤) سنڌي برهمڻ واپاري ڏيتي ليتي ۽ شين جي مٽا سٽا ايمانداري سان ڪندا هئا. (٥) اهڙي ساک

١- Cousens. H: Antiquities of Sind, PP. 80-81, 1929.

٢- Rawlinson. H.G. Intercourse Between India & Western World "Sindhu".

٣- Yule. H; Morcopolo, Book II. London 1871-P. 285.

٤- Schoff, W. H: The Periplus of the Erythroen Sea, translatiou, P. 37. New York. 1912.

(٥) عيسوي ٧ صدي ۾ هوئن تسانگ، ١١ صدي ۾ شريف ادريسي، ١٣ صدي ۾ مارڪو پولو، ١٥ صدي ۾ ڪمال الدين عبدالرزاق سمرقندي هندو واپارين جي ايمانداري جي تعريف ڪئي آ.
Max Muller. F: India what can it teach us? P.P. 56-57. Oxford.

ڪري هن واپاري شهر ۾ فنيقيا، يهودي، عرب، ايراني ۽ مصري سوداگرن جون ڪوٺيون هيون، جن اصطخر، حيره، بابل، انطاڪيه، تدمر، پيٽرا، صور، سيدان ۽ هلياپالس (مصر) ۾ ٻيڙن ۽ واپار لاءِ ڪوٺيون کوليون هيون. (۱)

۳۲۵ ق - م اسڪندر مقدوني ديبل پهتو. ڪي گهوڙا سمنڊ جي ڪپ تي قرباني ڪري پنهنجي سپه سالار نيرڪوس کي جهازن جي دستي سان مڪران ڏانهن روانو ڪيائين. حقيقت ۾ اسڪندر مقدوني مشرق ۽ مغرب جي واپار تي قبضي ڪرڻ لاءِ سنڌ تي ڪاهه ڪئي هئي. (۲) ديبل منصوره کان پنجن منزلن ۽ پٽالا کان ڇهن منزلن جي پنڌ تي هو. يونانين ديبل کان وٺي حب ندي تائين علائقي تي "اربتائي" Arabitae ۽ حب کان هنگلاز تائين علائقي (لس ٻيلي) تي "اورتي" Oritae ۽ سونمياڻي تي "رهمبيڪيا" Rhambacia نالا رکيا هئا.

ديبل جي خشڪي جو واپار.

ديبل جو خشڪي جو واپار ڪيچ Kiz جي هوت بلوچن جي قافلن وسيلي قلات سيوا، قندار، سيستان، خراسان، ڪرمان ۽ فارس سان هلندو هو. حجاج جي ڏينهن ۾ مڪران جو والي محمد بن هارون نمري هو. ڪانئس پوءِ سندس فرزند مير جلال خان مڪران جو حاڪم هو. مير جلال خان کي پنج زالون هيون. پهرين مرزا جهان بيگ جي ڌيءَ جنهن مان ڪيس

۱- Frozer. R.W: British India, Cities of Mediterranean P. 11, London, 1911.

۲- The Cambridge History of India, Vol. I. Aexander the Great, P. 379, 1922.

Marfat.com

ٽي پٽ رند، لاشار، قرائي ۽ هڪ ڌيءَ جتو، ٻي هوت خاندان مان عجو ٻه هئي جنهن جي بطن مان ڪيس هڪ پٽ هوت ڦالي هو جنهن ابيءَ جي مرڻ وقت ڪيچ جي گادي تي قبضو ڪيو هو ۽ آري ۽ ڄام هوتن جا لقب هئا. حڪمراني ڪرڻ کانسواءِ واپار به ڪندا هئا. سندن قافلا جن سان پنهنجون پنهور پهتو هو ۽ ڪتوري ۽ شيراز جو عطر ۽ شراب، کجور، جابلو جڙيون ٻوٽيون، سيستان جو اطلس، قلات جون ڪلا ٻتون، سچا موتي، خراسان جا خشڪ ۽ تازا ميوا، يزد ۽ ڪرمان جا ريشمي ڪپڙا، روسي سمور، وونگا جو چمڙي جو سامان وغيره پنهور، ديبول ۽ سمانگر جي شهرن ۾ وڪڻي هتان شيون جهڙوڪ سوٽي، ريشمي ڪپڙو، ايلائچون، خوشبودار مصالحا وغيره خريد ڪري ويندا هئا. اهو سامان يمن کان حجاز جا قريش پهترا ۽ مصر تائين پهچائيندا هئا. قريش قافلي وارن کي ماليانو ٻه ڪروڙ روپيا آمدني ٿيندي هئي. (١) بلوچ پنهور جو مال اصطخر، ايڪباتانا (همدان)، مدائن تائين پهچائيندا هئا. انهن ڏينهن ۾ مڪران جو کجور ۽ حلوه مذب جنهن کي عرب فانيذ چوندا هئا ڏيساورن ۾ مشهور هو. عباسي دور ۾ مڪراني بلوچ بغداد جي دربار کي ماليانو ڍل ۾ کجور به ڀريندا هوا. (٢) اڄ به مڪران ۾ هڪ سو هڪ قسمن جي

---

(١) سي - پي، اسمٿ: تاريخ اندلس ج ١، اسلام کان اڳ قريشن جو واپار، اردو ترجمو لاهور.

(٢) شبلي نعماني شمس العلماء: المامون ص ١٣٦- ڪرمان ويه هزار رطل، سيستان ويه رطل فانيذ حلوه ۽ کجور حڪومت کي ڀريندا هئا.

Marfat.com

کجور وکاٺي ٿي ۔ ازان سواءِ مڪران اسلامي دنيا کي ڪچي کنڊ بر آمد ڪندو هو۔ (١) قلات جون ڇهڪندڙ ڪلا ٻتون وڏيءَ قيمت تي وڪامنديون هيون۔ خاص ڪري ايشيائي قومن کي تمدني زندگي جي تڪميل لاءِ عطرن سان خاص رغبت آهي۔ مسلمانن ۾ خوشبودار شين جي رومن کي وڏيڪ ضرورت هئي۔ سنه ٩٧٤ ۾ روضة الڪبريٰ ڏانهن ويندڙ قافلن جي مال جي قيمت ٢٠،٠٠٠،٠٠٠ پائونڊ هئي۔ (٢) مڪران وانگر اڄ سيستان به ويران آهي مگر انهن ڏينهن ۾ زرخيزي ۾ زراعت ڪري ايشيا جو باغ سڏبو هو۔ (٣) جڏهن هوتن جا قافلا ڀنڀور پهچندا هئا ته سڄي شهر ۾ عطر ۾ عنبر جي سرهاڻ پکڙجي ويندي هئي۔ آريچن جي اچڻ جون خبرون شهر وارن کي سات جي سرهاڻ مان پونديون هيون۔ جيئن شاهه سائين فرمائيو آهي:-

١- آئي بوءِ ڀنڀور کيءَ سرهي منجهان سات،
پيئـــا بــازارن ۾ لا هـــي جت جـبات
سندي هـوت حمات، ڪيچ پهتو قـــافلو۔

٢- جڏهن پيئي بانس، ڇپر هوت پنهونءَ جي،
اديون آريچن جا وٺـــن مـــڪا واس،
آيل پـنـي آس، پنهون آيـــو ڪيچ ۾۔

---

(١) محمد جميل الرحمان: مسلمانن جي صنعت، حرفت، زراعت، تجارت ص ٧٢ الله آباد ١٩٣٤ع۔

٢- Frazer.R. W: British India, Cities of Mediterranean, P. 11.

٣- Holdich T.H: The Gates of India Sistan, London. 1910

Marfat.com

٣- ٻر مڙوئي ٻــوءِ، ڇپر ڇاڻون مڪيون،
ٻہ ٻہ ٿي ڀنڀور ۾، هنڌ مڙيئي هوءِ؛
راڻين وري روءِ، گوندر لــٿا گولئين.

هوتن جا مهري ۽ لاڏو آڻ "ليڙا" مڪران جي اُٺن جو بهترين قسم آهي، جيڪي ٽرن، ٻرن، لڪن ۽ ٻيچرن کي لتاڙڻ ۾ مضبوطي ڪري مشهور آهن. (١) ڪيچي اُٺن متعلق شاهہ چوي ٿو :—

١- ڪرڙا ڏونگر، ڪہ گهٽيون، جت جبل گونا گون،
ليڙن جون لطيف چئي، تنگ تنوارون ٻــون.

٢- ڪيچان آيو قــافــلو طرح سوچاريءَ تــوڏ،
سينگاريــاءِ سيد چئي، ڪـــر منجهان ڪوڏ،
لــڪ لهي ٿي لــوڏ، جيجان تـــن جتن جي.

ڀنڀور جو هندوستان تي اثر.

هندوستان ۾ پڙهڻ جو رواج هو ۽ لکڻ جو اڃا رواج ڪونہ پيو هو. تڪشلا ۽ نالندا ۾ يونيورسٽيون هيون جن ۾ زباني تعليم ڏني ويندي هئي. ميگسٿنيز جو سيليوڪس پاران چندر گپت جي دربار پتاليپترا (پاٽنا) ۾ سفير هو، سو چاڻائيٿو تہ حڪومت جي ڪاتن جو ڪاروبار سمورو زباني هلندو هو.

---

(١) بلوچستان جي اُٺن جا گهڻائي قسم آهن: ليڙو، دستل، سعيد، لوڙي، خرو انهن مان ليڙو مسافري، بار کڻڻ ۽ مضبوطي ڪري مشهور آهي. (ليکڪ)

[illegible] جهڙي [illegible] ۽ [illegible] ٻڌايو [illegible]

[illegible] هندن جي [illegible] جي [illegible]

[illegible] هندستان جي [illegible]

[illegible] هندستان ۾ [illegible]

[illegible] هو. [illegible] ۽ [illegible]

[illegible] سنڌي [illegible] سڪندر جي [illegible] ڪپڙي تي

[illegible] ڪاغذ [illegible] هو. [illegible] آرامي

[illegible] معرفت هندستان ۾ آيو [illegible]

[illegible] هو. هڪڙو "[illegible]" [illegible] سوسچي ڪري

[illegible] ۽ هندي [illegible] آهن [illegible]

[illegible] جو "هندي [illegible]" يا برهمي [illegible]

---

(١) ذڪاءُ الله شمس العلماء: تاريخ هندوستان ج ١ ۾ لکيو آهي ته ججن بن سيلائج جي چارئي ويد ياد هئا. علي ڳڙهه انسٽيٽيوٽ ١٩٠١ع.

(٢) سامي آرامي (ARAMEANSEMETIC) خط مصر جي هيرو غليفي خط مان نڪتل آهي. انهيءَ آرامي خط تان يوناني خط نڪتل آهي. ڪاغذ فقط چين ۽ مصر ۾ جڙندو هو. چيناني [illegible] مان تيار ڪندا هئا، مصري فافير (PAPYROS) ٻوٽي مان تيار ڪندا هئا اهو گهڻو مهانگو هو. (ليکڪ).

Marfat.com

هو. آسوڪا جا ڪتبا گهڻو ڪري پوئين خط ۾ لکيل آهن. (۱)

ڀنڀور جي ويراني

سنڌ جا جيڪي به جهونا ڳوٺ يا شهر هئا، سي گهڻو ڪري زلزلن يا مهراڻ جي آبڪلاني ڪري ويران ٿي ويا. ڀنڀور جو عيسوي ۲ صدي ۾ اوج تي هو ۽ سنڌ ۾ واپار، تهذيب ۽ ثقافت جو مرڪز هو، جنهن ۾ غازي محمد بن قاسم ڇانوڻي وڌي هئي، سو ۱۷۱ هه مطابق ۷۸۷ع ۾ هارون الرشيد جي ڏينهن ۾ زلزلي ڪري ويران ٿي ويو، جڏهن مهراڻ جي الهندي واري شاخ گهارو سڪي وئي. اڄ دڙي جي صورت ۾ بيٺل آهي. دڙي جا آثر طرف هيڪڙي بند جا آثار نظر اچن ٿا، جو شايد پاڻيءَ جي روڪڻ لاءِ هو. ڊنل قلعي مان پاڪستان آثار قديم جي کاتي وارن کي جهونا سڪا ۽ مرون هٿ لڳيون آهن. (۲) اڃان ڀنڀور جي کوٽائي جاري آهي ۽ ڏسجي ته سنڌ سيني مان ماضي جا ڪهڙا داستان افشا ٿا ٿين!

1- Max Muller. F India What Can teach us? PP.204-207.

پروفيسر بهلر جو رايو آهي ته ۸ صديون ق-م فنيقيا جي جهاز ران سامي قوم هندوستاني واپارين کي اکر ۽ حساب لاءِ انگ سيکاريا هئا- ڏسو سيد سليمان ندوي جو ڪتاب ”عرب و هند کے تعلقات“ ص ۹-۱۰، الله آباد.

(۲) سنڌ ۾ وقت بوقت زلزلا پون ٿا مثلا ۹۵۰ع ۾ برهمن آباد، ۹۲۶ع ۾ الور، ۷۸۷ع ۾ ڀنڀور، ۲۸۰هه ۾ ديبل، ۱۰۲۵ع ۾ منصوره، ۱۵۰۲ع ۾ لاهري بندر، ۱۸۱۹ع ۾ ڪڇ جو رڻ صفا سڪي ويو. ۱۸۲۹ع ۾ سنڌ جي آڳاٽي طبعي حالت بدلجي وئي، ديبل واري زلزلي ۾ ڏيڍ لک شهري دبجي مري ويا. ۱۲۰۸ع ۾ مهراڻ جي رخ بدلجڻ ڪري نصرپور جو اوج منجهي ويو. شهر جناني جنهن جو ابن بطوطه بيان ڏنو آهي، سو به مهراڻ جي موجن جي نذر ٿي ويو. (ليکڪ)-

Marfat.com

احمد ٻٽي واري قلمي نسخي، شاھ جي رسالي جي پهرئين صفحي جو عڪس. هيءُ نسخو مولوي دين محمد سانوڻيءَ، حافظ محمد عمر کان ١٣٢٢ هجري ڌاري خريد ڪيو.

مرحوم محمد واصل "واصل" ٺٽوي.

(متوفي۔ ۱۹۲ع)

ذکر لطيف

۱- ڪريان ڳالهہ شہ عارفن جي سندي
جنهنجي بحر توحيد جـــي ۾ ٽٻي.

۲- وڏو شاهہ شاهن سندو سو شـــريف
ڀٽـــائـــي ڀلـــو پير عبداللطيف.

۳- عشـاقـــن سندي سونهہ پڻ عارفن
نڪو سنڌ عـاشق مثل تنهـن لکن.

۴- ســـو سيد ســـونهارو خدا ۾ فنـــاءِ
فنا مـان لڌي تنهن ڀلاري بقاءِ.

۵- وڏا وصف ۾ تنهن سندي اوليـــا
ولي پڻ هزارين تنهين کان ٿيا.

۶- هزاريـن ولـــي پڻ هزارين فقير
ڪڙيا بحر عرفان جي ۾ سڌ ير.

۷- مونکي پڻ ڏنـو فيض فياض هي
سبب جنهن کلي ڇپ اشعار جـــي.

۸- وڏو وجد سيد سندوئـــي ڪلام
سنڌي ۾ مثل جنهن نہ ڪوئي ڪلام.

Marfat.com

٩- رسيا فيض سهسين هزارين جهجها
جنين لفظ تورا رسالي پڌا.

١٠- آهي جو سجو خاص لئہ ذوق ذوق
۽ پڻ عام لئہ سو نجو شوق شوق

١١- نجو خاص لئہ رهنما راڳ آهہ
دلين درد سين عام جونہ روز ڳاءِ.

١٢- دلين درد آتش وٺن ۾ لڳي
جبل بحر پون ۾ جهڙي ٿي آڳي.

١٣- سڀڻ سين فناڪي فنا ڪان حيات
ويچارا پڌي ڪيء ويا ٿي ممات.

١٤- اٿيو سنڌ سڀ منجهہ آواز شوق
دلين منجهہ دردن سندا ذوق ذوق.

١٥- سوا درد دل جي دري بند آهہ
اهو عارفن ڪاملن رند آهہ.

١٦- جيو تنهن سونهاري سڳوري سچي
پاسي رهنما رهہ هدايت سندي.

١٧- سهڪي ڪين سڪ سڀ شهادت ٿئي
نظر ناز پرين عبادت ٿئي.

(مثنوي گلزار واصلي)
تصنيف ١٢٩٩هہ.

Marfat.com

میر عبدالحسین خان ٽالپر
"سانگي" مرحوم

مرشد ڀٽائي

هز هائنيس مير عبدالحسين خان "سانگي" (۱۸۵۰-۱۹۲۴ع)
سنڌ جي آخري ٽالپر حڪمران مير نصير خان جو پوٽو هو. جيتوڻيڪ
کيس ظاهري عزو جاه حاصل هو پر تنهن هوندي به درويشانه
عالمانه ۽ شاعرانه زندگي بسر ڪيائين. شاه ڀٽائي جو روحاني
مريد هو ۽ ساڻس والهانه عقيدت هيس. پاڻ به بلند پايه شاعر هو
۽ سندس قديم رنگ جي شعر تي شاه جو گهرو اثر پيل آهي.
نهايت محنت ۽ ڪوشش سان شاه جي مفصل ۽ معتبر سوانح حيات
"لطائف لطيفي" (تصنيف ۱۸۸۸ع) لکيائين جا بعد جي مصنفن
لاءِ هن سلسلي ۾ اهم ماخذ رهي آهي. شاه جي رسالي جا
ڪيترائي قديم نسخا جمع ڪيائين ۽ خوشخط نسخا لکارايائين جن
مان ڪي اڄ به مختلف هنڌن تي ڏسڻ ۾ اچن ٿا. سندس لاش
وصيعت مطابق ڀٽ شاه تي دفنايو ويو.

سندس ديوان مان شاه ڀٽائي سان عقيدت متعلق انتخاب
ڏجي ٿو. (اوج).

لطف لطيف شامل حالم اگر نه هو.
تو شاهراه عشق مين ميرا گذر نه هو.

قرب درگاهه لطيفي ٿئي نصيب عبدالحسين
هي سوال آهي سدائين حيدر ڪرار کي.

Marfat.com

موٽڪي مرشد ڪـــان ٿيو خـدا حاصل
گـُـل ســـان بلبل ڪيو آشنا مـوٽـڪي .

ڪين مڪفني مٿ ساڻ پايان ڪڏنهن د نيا ڪي آءُ
ڪين مستي سان مٿايان شوڪتِ د نيا ڪيآءُ .

موٽڪي اعليٰ سان تعلق نا هه نيِ ادنيٰ سان ڪار
يڪ نظر سان ٿو ڏسان اعليٰ ڪي ۽ ادنيٰ ڪيآءُ
هادي ءَ راهه هديٰ آهي "يڪتائي" پر جهلو
ياد ٿو هر دم ڪريان تنهن مرشد ومولا ڪي آءُ
جنهن سان ٿئي واحد وجودي جنهن سان ٿئي يڪتادلي
هي رموز عشقبازي ڪئن چوان جهلا ڪي آءُ .

(د يوان سانگي ج ١ .)

میر حسن علي خان ٽالپر
"حسن" مرحوم

رومي سنڌ

هز هائنيس مير حاجي حسن علي خان المتخلص بہ حسن (ولادت ۲۶- ذوالعقد سنہ ۱۲۳۰ هجري ۽ وفات ۱۰- ذوالحج سنہ ۱۳۲۳ هجري) سال ۱۲۵۹ هہ ۾ قيد ٿي ڪلڪتي ويو، ۽ سال ۱۲۷۹ هہ ۾ موٽي سنڌ آيو. مير صاحب مرحوم سال ۱۳۱۸ هہ ۾ مثنوي "حملہ حيدري" ٻن چلدن ۾ لکي آهي جنهن ۾ مير صاحب فقط سنڌ جي ٻن شاعرن سيد ثابت علي شاهہ (ولادت ۱۱۵۳ هہ وفات ۲۷ جمادالثاني ۱۲۲۰) ۽ شاهہ عبداللطيف جي تعريف ڪئي آهي.
انهن مان هڪ آهي سنڌي جديد شاعري جو باني ۽ بلند پايہ شاعر ۽ ٻيو هو سنڌي قديم شاعري جو بهترين شاعر. مير موصوف جي مثنوي مان انتخاب ڏجي ٿو. (احسن ڪربلائي)

ثابت

چئي جيڪي ثابت علي شاهہ ويو
ٻيو سنڌي ۾ ڪنهن شعر اهڙو نہ چيو
ڪلام انجو مون غور سان جڏ ڏٺو
ڏٺم چٽ ڪنهن قالب مان پلٽي ڪيو
هو هـــن فن ۾ سيد اوستاد ڪـــار
خدا جون مٿس رحمتون بـــي شمار
نہ هو شعر هوئي تازگي روح جي
سخن اهڙو ٻيو چاڪو سگهندو چئي

،، تنهنکي غلط جو پڙهن ٿا مدام
سو پڙهندڙ جو نقص نئي صاحب ڪلام.

شاه

پيو جيڪي ويو چئي شاه عبداللطيف
ڪري وصف انجي هي ڪهڙي نحيف.
ڪلام انجو هو گوهر شاهوار
هو هن فن ۾ شاه بحر ذخار.
سراسر مگر رمز هوئي مختفي
نه سگهندو پيو انطرح سان ڪو چئي.
چوان آنکي سنڌ جي تو مثنوي
مشابه ڪلام آهي با مولوي.
جزا خير جي ڏي پنهين کي الله
چئي دلچسپ ويا شعر بي اشتباه.
(حملہ حيدري)

Marfat.com

آخوند محمد بچل مرحوم متعلوي

سخي شاه عبداللطيف

آخوند محمد بچل مرحوم مير محمد نصير خان آخري سلطان سنڌ(ولادت ۱۴- محرم سنه ۱۲۱۹ هه وفات سنه ۱۲۶۱ هه) جو نه رڳو مالي وزير هو بلڪ استاد به هو. آخوند مرحوم جو فارسي ۾ انور تخلص هو ۽ سنڌي ۾ بچل سندس هٿ جو لکيل بياض مون وٽ آهي جنهمان شاه صاحب جو منقبت ڏجي ٿو.

(احسن ڪربلائي)

هي مداح به ٻين سنڌي مداحن جهڙو ڪ سرفراز ڪلهوڙه ، جمن چارڻ ، عنايت چوڙي وغيره جي مداحن وانگر چيل آهي ۽ ڪن هنڌن تي مٿس غلو ۽ اغراق جو پهلو غالب آهي. پر جيئن ته اها هڪ صدي جهوني سنڌي شعر جو نمونو آهي ۽ وطن جي هڪ مشهور اديب ۽ شاعر جي چيل آهي تنهن ڪري ڏني وڃي ٿي .

(اوج علوي)

آيا شاهه شايان شان شريف
تون آل نبي ضامن هر ضعيف
تون حيدر جو همراز همدم حريف
آهه تو در تي آيس نزار و نحيف
ڪرم ڪر سخي شاه عبداللطيف

Marfat.com

تـــون شمس الضحيٰ شاه بدرالدجيٰ
تون نجم العلا ۽ تـون نور الهديٰ

توهين قطب ڪامل تون ڪهف الوريٰ
تـون مـــرشد مڪمل مئـــو مقتدا

ڪرم ڪر سخي شاه عبداللطيف

سپهر ڪرامت جـــو تـــون آفتاب
تون بـــرج ولايت سندو ماهتاب

تون ڪامل ڪريم النسب ڪامياب
پنائـــي پـــلا پـــيـــر عالـي جناب

ڪرم ڪر سخي شاه عبداللطيف

تون خيرالبشر جـــو گرامي گوهر
شهه اوليا جو تـــون پيارو پسر

حسين و حسن جو تون جاني جگر
تون خاتون جنت جـو نـور البصر

ڪرم ڪر سخي شاه عبداللطيف

توهين ذره پرور تـون مهر منير
تون ماهه منور تون مولا تون مير

تون سڀ جو ڌڻي بادشهه بي نظير
تون داروي درماندگـان دستگير

ڪرم ڪر سخي شاهه عبداللطيف

Marfat.com

فلڪ تي ملڪ ٿيا سنڌ ۾ مدح خوان
ڪرين ڪورنشون ڪوڙين ڪرو بيان
بهشت بــرين ميـر تنهنجو مڪان
جي آيا اگهيا ٿيو مريدن جو مان
ڪرم ڪر سخي شاه عبداللطيف

تـون بـــزم ـ شريعت جـو شمع ـ ضيا
طريقت جو تـــون مهدي و مقتدا
حقيقت ڪي حق توکي الحق عطا
سبي معرفت جــــي سنڌ ۾ قد قبا
ڪرم ڪر سخي شاه عبداللطيف

ڪرامت ڪرامت ڪي توکي ڪريم
عنايت عنايت ڪئي ايـــزد عليم
رکي حڪم ۾ تنهنجي حڪمت حڪيم
جـي تنهنجا سلامي سي سقمون سليم
ڪرم ڪر سخي شاه عبداللطيف

تـون بـيوارثـن جـو وسيلو اي ويـر
سخي پـير ڏي دل کي سيد سڌيـر
۽ غمگين جـو دست وٺ دستگيـر
متان تون ڇڏين مونکي اي منهنجا مير
ڪرم ڪر سخي شاه عبداللطيف

خدا جو ولي ۽ نبي جو تـون نور
علي جي تـون سيني جو سيد سرور

Marfat.com

جي آيا تو وٽ تن کي حاصل حضور
ڪرين مدعي منهنجو ضايع ضرور
ڪرم ڪر سخي شاهه عبداللطيف

ارادت سين جو تنهنجي در تي اچي
سو تو لال لائق جي رنگ مون رچي
توري غفلتي غرق ڪرتين ڪجي
ڀلا تنهنجي برڪت بدن کون پڇي
ڪرم ڪر سخي شاهه عبداللطيف

اي ڀالين ڀلا ڪر ڀلائي جو ڀال
مٿئي سڀ ڪين معلوم حال ۽ حوال
آءٌ وسائل سندءِ تونهين لج پال لال
خدا لڳ مڇج منهنجو ميڊ سوال
ڪرم ڪر سخي شاهه عبداللطيف

ڪرين منهنجي حاصل مڙيئي مدعا
الله لڳ سڄ منهنجي هي التجا
آءٌ ڀينار تنهنجو تون صاحب سخا
نه خالي ڇڏين ڪو به پنهنجو گدا
ڪرم ڪر سخي شاهه عبداللطيف

حبيباڻي ٿيو هوت حاجب روا
ڪرين درد منهنجي جه هردم دوا

ويلو نه کو پيو سجهي تو سوا
تونهين بادشهه آهه سندءِ بينوا

کرم کر سخي شاهه عبداللطيف

خدا لڳ سندم خانو آباد کر
۽ ابنا و اولاد امداد کر
خوشون بخشي دل کي شها شاد کر
غم و درد اندوه کون آزاد کر

کرم کر سخي شاهه عبداللطيف

سندءِ درجو سائل آهيان سدا
نبي لڳ سڄ ننگ پرور ندا
عيان آهي منهنجي مڙئي ماجرا
مريدن جو تون مير مشکل کشا

کرم کر سخي شاهه عبداللطيف

آهه تو در تي آيس ٿي اميدوار
م ڪج خلق جي نزد مونکي خوار
زياده ڪرين عزت و اعتبار
سندءِ فضل جو ناه شاها شمار

کرم کر سخي شاهه عبداللطيف

زمانو زبون ٿيو رکين شرم شاه
پرم ڪر پڌائي پلا بادشاه

Marfat.com

ڪرين ستر جي نور نافع نگاه
رهج پير پاجي جو پشت و پناه
ڪرم ڪر سخي شاه عبداللطيف

ڪرين امن دوران جي دور کون
نگهبان ٿيو شر ۽ شور کون

ڇڏائين ڇھي جبر ۽ جور کون
رکين حفظ ۾ ظلم ۽ زور کون
ڪرم ڪر سخي شاهہ عبداللطيف

شهاديـن ايمان جو بخش دان
سنڌ ۽ درکون مشڪل ڪشائي کي مان

خدا تهنجو اعليٰ ڪيو عزو شان
بچل چا ڪري سگهندو آن جو بيان
ڪرم ڪر سخي شاهہ عبداللطيف

Marfat.com

غلام احمد نظامي مرحوم.

سنڌ جي شاعرن جو سرتاج.

سنڌ ساريءَ جو حقيقي شان شهہ عبداللطيف
۽ طريقت جو گل- عرفان شهہ عبداللطيف
معرفت جو خاص جسم و جان شهہ عبداللطيف
پڻ شريعت تان رهيو قربان شهہ عبداللطيف
شاعران- سنڌ جو سلطان شهہ عبداللطيف

جنهن رياضت سان ڪيو راضي سدا رحمان کي
پنهنجو رهبر جنهن بنايو فخر سان فرقان کي
۽ وساريو ڪين عربي ڄام جي فرمان کي
ٿي تصوف جي ڏني، تعليم هر انسان کي
سو سچو هو عاشق- سبحان شهہ عبداللطيف

هيج مان سڀ حق جو پڌ ندي سبق ٿي ويا حبيب
هند و مسلم قرب سان ٿيندا ويا بلڪل قريب
وحده جي ورد سان هڪ ٿي ويا سڀ خوش نصيب
بيت جن کي ٿا چئون سي آيتون آهن عجيب
پيش سنڌي ۾ ڪيو قرآن شهہ عبداللطيف

Marfat.com

خوب پيارو ۽ نيارو آهي نالو شاهہ جو
ٿيو سخن سنڌي مگر بلڪل نرالو شاهہ جو
مئي محبت جو ٿيو گويا پيالو شاهہ جو
روح لئي راحت ٿيو سارو رسالو شاهہ جو
هو حقيقي صاحب - ايمان شهہ عبداللطيف

ڪي شريعت جي فروعي مسئلن ۾ ويا ڳري
ڪن طريقت کي سدا سمجهيو فقط جلوه گري
معرفت جي منزلن تي ڪئي مسافر پيا مري
۽ حقيقي بحر مان مشڪل سان نڪتو ڪو تري
سر نظامي ويو ڪري ميدان شهہ عبداللطيف

Marfat.com

رشيد احمد لاشاري

لطف پرين لاڏيون

١- لک ٽيون لهن لطف پرين، لاتيون ڀٽائيءَ گهوٽ جون
ڪن ٻره وارن ڪان پڇو ٻاتيون ڀٽائيءَ گهوٽ جون .

٢- جڏن تون رسالي کي پڙهين، تڏن عشق جي چاڙهي چڙهين
تو سان ٿين هر دم ملاقاتون ڀٽائيءَ گهوٽ جون .

٣- وڄ ماڻ ۾ آن جي مري، هڪدم کلي دل جي دري
هر هر ڏسين جهاتين پٺيان جهاتيون ڀٽائيءَ گهوٽ جون .

٤- پٽ تي اچي من ٿو ٺري، دنيا سلامي تي پري
وه وابيابانن ۾ برساتيون ڀٽائيءَ گهوٽ جون .

٥- دک درد ۾ ديرو ڪري، پٽ ڏانهن وڃ پيرو ڪري
پل قرب مان توکي ڪهن ڪاتيون ڀٽائي گهوٽ جون .

٦- دل سڙي اٿائي ديس ۾، پڌرو ٿيو پرديس ۾
الفت ۾ اکڙيون ٿي چڪيون آتيون ڀٽائيءَ گهوٽ جون .

٧- آقا ٿيو ايمان جو، سونهون ٿيو سبحان جو
گذري ويون سڀ راز ۾ راتيون ڀٽائيءَ گهوٽ جون .

٨- منزل ويون اکتي مٽي، ڏونگر ڏري، لڪڙا لٽي
سڪ مان انڌيون، ٻوڙيون، گنگيون ٻاتيون ڀٽائيءَ گهوٽ جون .

Marfat.com

عبدالله "خواب"

نذر عقيدت شاهہ ڀٽائي.

هن ڏيهہ جي ڪارن ڪڪرن مان هڪ ماهہ مبين جو ظهور ٿيو،
ظلمت جي پردي کي چيري چنڊ ان مان پيدا نور ٿيو،
جنهن عارف جو دنيائي ادب ۾ اهڃاڻو سبق منشور ٿيو،
جو سنڌ جي علم و ادب جو نالو ملڪن ۾ مشهور ٿيو،
ٿي سنڌي ٻاجهاري ٻولي ٻي جنهن جي واتان وائي آهہ،
استاد ادب سرتاج سخن او سنڌ ۾ شاهہ ڀٽائي آهہ.

(٢)

جو آل نبي اولاد علي جو عارف شرع جو هو عامل،
جو ذڪر و فڪر ۾ پنهنجي خدا جي هر دم رهندو هو شامل،
اغيار کي پنهنجو بڻائڻ ۾ جو هوندو هو مرشد ڪامل،
جو آهي گنج معاني جو ۽ صبر و رضا جو پڻ حامل،
جنهنجي واين جنهن جي نغمن ملڪ ۾ ڌوم مچائي آهہ،
استاد ادب سرتاج سخن او سنڌ ۾ شاهہ ڀٽائي آهہ.

(٣)

سج چنڊ ستارن مثل درخشان جيڪو اهل شريعت جو،
اسرار معاني راز حقيقت طالب طور طريقت جو،
جو عشق جي دريا جو تارون ۽ ٿو ٻو بحر حقيقت جو،
هر بيت ۾ معنيٰ آيت جي چٽ دفتر آهہ هدايت جو،
عرفان جي اعليٰ منزل تي جنهن رهبر رمز رچائي آهہ،
استاد ادب سرتاج سخن او سنڌ ۾ شاهہ ڀٽائي آهہ.

Marfat.com

غواص آهي بحر حقيقت جو بيگمان
دريائي معرفت جو شناور لطيف هو
لا ريب آهي راز طريقت جو رازدان
۽ رازو رمز شرع جو مظهر لطيف هو.
آئينہ سخن سندو جوهر لطيف هو
۽ شعر جي عروس جو زيور لطيف هو
روشن ٿي جنهنجي تاب کان دنيائي شاعري
سو آسمان شعر جو نير لطيف هو
زير نگين جنهن ڪئي اقليم شاعري
سو ڪشور سخن سندو افسر لطيف هو
عالم هو واسجي ويو بوئي ڪلام کان
گلزار شعر جو تہ گل تر لطيف هو

احسن پسائي وات تہ هن خوب حق سندي
عشق خدا جي راه جو رهبر لطيف هو.

Marfat.com

الله بخش عقيلي سرشار

لطيفي بهار

١- اج پيش ميڪش وٽ ڪري ٿي هڪ نئون ساغر بهار
آندو لطيفي لال وارو بادهء احمر بهار.

٢- آهي ادبن جي توجهه جو ٿيو مرڪز لطيف
سنڌي ادب جي باغ ۾ آئي وري پيهر بهار.

٣- ڇا هن بهاري جي ڪندو ڪو ٻي بهاريءَ ساڻ ڀيٽ
جو هن خزان جي سٽ جهلي ته ٻي خزان آور بهار.

٤- جت تت گهرن ۾، محفلن ۾، غير جا قصا هوا
هاڻي رسالو شاهه جو آيو ته ٿي گهر گهر بهار.

٥- ماحول پنهنجو، باغ پنهنجو، لات پنهنجي، پنهنجو گل
اهڙي فضا ڪان وڌ ڀلا ڪهڙي ٿئي بهتر بهار.

٦- سهڻي لطيفي لال تان سرشار گهوريان سڀ سخن
جنهنجو ڪلام ـ خوش بيان آهي زبان پرور بهار.

محمد خان غني

شاهه جي مدح ۾ مخمس

١- شاهه ڀٽائي گهوٽ اي آل عليؑ جا نيڪ آل
سڀ ولايت ۽ ڪرامت جا سر يا توکي ڪمال
جنکي احسن ٿا چون سي شاهه سڀ سريڻي خصال
سنڌ ۾ توکي چون ٿا "آهين تون لالن جو لال"
ٿيو خدا جي حڪم سان تنهنجو برابر اتصال

٢- معرفت جي ماڻڪن جي وٽ وراهيندڙ لطيف
راز ٻـي انداز قدرت جـا سڻائيندڙ لطيف
گمرهن کي ره هدايت جـي ڏيکاريندڙ لطيف
من کي نيٺي ٻـار پرين جـي پچائيندڙ لطيف
تنهنجي نڪتن جو ملڻ مشڪل ٿيو آهي مثال

٣- شاعران سنڌ جو تون آهين افسر خوب خوب
نقش پا تنهنجو اسان لئي آه رهبر خوب خوب
تنهنجو ٿيو رمز و معانيءَ ۾ ته دفتر خوب خوب
ٿيو عروس سنڌ وٽ هـي واهه زيور خوب خوب
ڇا سندس جڳمڳ جلا ۽ ڇا سندس جوت ۽ جمال

٤- مرتبو حاصل وڏو ٿيو حافظِ شيراز کـي
پر ڏسي هاڪاش تنهنجي شعر جـي انداز کـي
سوز تنهنجي کـي سچائي هـا ۽ روڙي راز کـي
تنهنجي قدمن ۾ ڦٽـو پنهنجي ڪري هاناز کي
تنهنجي زهدو اتقا جو آهه هي حاصل مآل

Marfat.com

٥- دفتر معنيٰ چوان يا آهي شربت انگبين
شعر تنهنجو ٿيو شريعت جي امانت جو امين
جيسين قائم آسمان ۽ آهي گردش ۾ زمين
تيسين اچڻون ناه ٿيو سنڌي زبان تي ڪو زوال

٦- گنج تنهنجو، شاه ٿيو قرآن جو تفسير آهه
جنهن ڪان ٿئي روشن جهان گويا آها تنوير آهه
چا معانيءَ ۾ مڪمل چا سندس تطهير آهه
ويئي وڌي جنهن ڪان زبان - سنڌ جي توقير آهه
شعر تنهنجي جي سچائي ڪنهن نه ڪا حد ڪمال

٧- تنهنجي هر هڪ بيت جو هر لفظ ٿيو الهام آهه
معرفت جو ۽ حقيقت جو منجهس پيغام آهه
الف جنهنجي ابتدا ۽ الف تي انجام آهه
يعني اول تا به آخر هڪ خدا جو نام آهه
حق جي تعليم ڏاران پيو نه ان ۾ قيل و قال

٨- واقعن تي ٿو جڏهين پنهنجو قلم تون وارئين
ڪٿ پنهل تي پاڻ، تون ٿي ڪٿ سسئي ڏيکارئين
يا ته ليلا ٿي ڪٿي پرور اڳيان پوڪارئين
يا وطن جي ياد ۾ هر هر هنجون ٿو هارئين
زخم خورده جيڪي دليون تن جو تو ڪيو اندمال

٩- هي وطن تنهنجو رهي شل دائما آزاد ٿي
فرد هنجو شل گذاري دائما دلشاد ٿي
تنهنجا دشمن شل وڃن اي شاه سڀ برباد ٿي
اتحاد باهمي ان ڳالهه جو بنياد ٿي

Marfat.com

گنج تنهنجي مان ڪڍيو سون ڪالهہ آهي نيڪ فال
١٠- سنڌين کي شال اهڙي ڪا سعادت اچ سري
تنهنجي نسخي کي آئن همٿ ۾ کٽي رهبر ڪري
آهہ هيئن لا ريب تن تان هر مصيبت ڪر ٽري
باليقين هر دو جهان ۾ تن جي جيڪر پت پري
تنهنجي در تي ملتجي آهي "غني" ٿيو خستہ حال

Marfat.com

علي محمد مجروح

اي پيناڻي گهوٽ، اي سهڻا لطيف

شاعرِ آتش نوا، جادو بيان
سر زمينِ سنڌ جو تون آسمان
تنهنجو نالو، تنهنجي عظمت جاودان

اي پيناڻي گهوٽ، اي سهڻا لطيف

مئي به تون، ساقي به تون، مينا به تون
معرفت جو موجزن دريا به تون
عاشقن جي عشق جي دنيا به تون

اي پيناڻي گهوٽ اي سهڻا لطيف

دور تنهنجي هرڪا مشڪل ٿي وڃي
علم جڳ ۾ تنهنجو ڪامل ٿي وڃي
تنهنجو عرفان جنهنکي حاصل ٿي وڃي

اي پيناڻي گهوٽ اي سهڻا لطيف

روح کي توکان مليون سڀ راحتون
تنهنجي لفظن ۾ قيامت جو فسون
بند بيتن ۾ ڪيون تو آيتون

اي پيناڻي گهوٽ اي سهڻا لطيف

Marfat.com

”جي مرڻ کان اڳ مئا ٿيندا نہ مات
جي جيڻ کان اڳ جئا هوندا حيات “
ڪيئن وساريان تنهنجي هي لاهوتي لات

اي پيئاسي گهوٽ اي سهڻا لطيف

دور سارنگ جا وري تنهنجي ورن
وڏ ڦڙو وه وه وسي سانگي ٿرن
شل ڏڪاريا ڏيهہ سان سوڌي مرن

اي پيئاسي گهوٽ اي سهڻا لطيف

Marfat.com

پرسرام "ضيا"

ڀٽ ڌڻي

۱- ياد آهي ياد، شعر و شاعريءَ جو باد شاه
سنڌ کي ڏنئي ويو دولت سخن جي بي پناه
نڪتہ نڪتہ جنهنجو گمراهن کي ڏيکاري ٿو راه
هر سخن رهبر بڻيو، منزل تي پهچي ويا اڻاه
معرفت جا ۽ حقيقت جا سليمانين راز جام
پير هن جا فرش تي هئا، عرش تي دل جي اڏام.

۲- ڀاڳ واري ڪلڪ جنهن، جا لکي ٿي داستان
شاه جي ڳائي ثنا ٿي، خوش نصيب آهي زبان
بخت وارو جنهن ڪاغذ، جنهن تي لکجي ٿو بيان
خوش نصيبيءَ سان ڪريان ٿو پنهنجي جذبي کي عيان
ڀٽ ڌڻي بڻيو، فقيريءَ ۾ اميرن جو امير
خوبين ۾، علم ۾ ۽ شان ۾ هو بي نظير.

۳- ڀاڳ ان ڀٽ جا ڀلا، جنهن کي وسايو ڀٽ ڌڻي
رشڪ- جنت هڪ بيابان کي بڻايو ڀٽ ڌڻي
شاعريءَ جو باغ بر ڀٽ ۾ لڳايو ڀٽ ڌڻي
جهڙي جهڙي کي سڳنڌيءَ سان سجايو ڀٽ ڌڻي
معرفت جي مي جا آيو مٽ کڻي عبداللطيف
عشق جي ميخاني جو ساقي بڻي عبداللطيف

Marfat.com

٤- شاه کي حاصل ڏيو هو عرش علي جو وقار
هن جي عزت تي هزارين عزتون ڏيون ٿي نثار
هن مٽائي پاڻ، هستيءَ کي ڪيو هو آشڪار
شاه جي آهي اڃا تائين سا هستي برقرار
هنجي هر وائي محبت جي سچي تصوير آ
گفتي گفتي ۾ سمايل هڪ عجيب تاثير آ

٥- شاه صاحب جا سڀئي بيت ٿي پيا آيتون
غمزدن جي واسطي بڻجي پيا سي راحتون
پست همت جي هئا، تن لاءِ ٿيا سي همتون
شاه جي بيتن سڌاريون ڪيترن جون حالتون
شاه صاحب علم جا باري ويو روشن ڏيا
اي ضيا اڄ پيي ڏسو ٿا جا بجا انجي ضيا.

Marfat.com

حافظ محمد احسن "احسن"

اي شاهه ڀٽائي! (مستزاد)

اج سنڌ ۾ ڏسجن ٿا اکين تنهنجا فدائي اي شاه ڀٽائي
هر ڪنهن کي هيئر آهي اها وات ۾ وائي اي شاه ڀٽائي
صوفي تون صفا سالڪ و عاشق به سچو تون الفت ۾ ڀڪو تون
هر قول ۾ تنهنجي ٿي نصيحت جي نمائش اي شاه ڀٽائي
تو عاشق و معشوق جا سڀ راز مٽايا ڪولي سي ڀڏايا
جا رمز هئي حق جي سا ڪولي ڀڏائي اي شاه ڀٽائي
تو راه شريعت کان قدم ڪين هٽايو پر اڳتي وڌايو
۽ راه طريقت تو هئي سڀ کي ٻڌائي اي شاه ڀٽائي
تو حرف الف جو پڙهيو واري ڇڏيا ورق سڀ حاصل ٿيا سبق سڀ
تو عشق حقيقي ۾ ڪئي عمر سجائي اي شاه ڀٽائي
تون طالب مولي به هئين عارف مولي ۽ شان به اعلي
دربار ۾ مالڪ جي سدا تنهنجي رسائي اي شاه ڀٽائي
تون واقف اسرار حقيقت جو ۽ عرفان ڇا تنهنجو ڇوان شان
تون نفس کي ماري ۽ ڏني انکي فنائي اي شاه ڀٽائي
تو عشق حقيقي جو ڏنو درس وصالي موٽيو نه ڪو خالي
روحاني سدا روح ۾ تو رمز رچائي اي شاه ڀٽائي

Marfat.com

تو وٽ ته پرين پار جي هر چيز مٺائي ڪانهي ڪا ڪڙائي
دل پر نه هئي تنهنجي دوئي يا ڪا پيائي اي شاه پٺائي
سلطان بلا شڪ تون ٿئين ملڪ سخن جو ۽ فخر وطن جو
تون تنهنجي زبان سنڌي جي ڪئي خوب ڀلائي اي شاه پٺائي
غواص ٿي تو بحر سخن مان ڪڍي ٻاهر اظهر ڪيا گوهر
ابيات رسالي جو ٿيو هر ڪو ثنائي اي شاه پٺائي
قرآن جو تفسير ٿيو سارو رسالو مضمون نرالو
تشريح ۽ تفسير جي "احسن" ٿي ادائي اي شاه پٺائي

Marfat.com

بيتُ بُرو تو ڏو ڏهو سَمَاڻي جِيَاءُ
مُنهنجي مَن آسُوڙَ نگاڙنگي سَعداءُ
پيهي پَدَ پاڌَ ڀُونءِ ڙنگِندا ڙنگيُون
بَيتُ آءُ اُوڙاهُ سُپرين جو مُحبتَ اڳلو
تنهنکي گِني ترنم پاڪاڙِ اُوساڻُ
دَرَدَ جي داهُون مان مَيڊِي مُونمُلَه
بيتُ آءُ اُوڙا سُپرين غمَ جي پري
مُنهنجي مَن رِسُون جي نانءُ نوهي
ڏاڙ مُندَ مَنياڻي ڏِکي جيا ڏيکاريءَ
[illegible] آءُ اُوڙاهُ سُپرين غمَ وَهيمي
[illegible] ندي جَبَرَ تَلَ جيا [illegible] ويجي

Marfat.com

باهتمام مسٽر - ايم - اي - صديقي "انٽر نيشنل پريس"
ميڪلوڊ روڊ ڪراچي ڇپيو ۽ ڊائريڪٽر آف انفرميشن،
مغربي پاڪستان ڪراچي طرفان شايع ٿيو.

Marfat.com

شاهه عبداللطيف ڀٽائي

محڪمه اطلاعات حڪومت پاڪستان

شايع ڪيو

Marfat.com

Marfat.com

نذرِ لطيف

محڪمهء اطلاعات مغربي پاڪستان

شايع ڪيو

L (١٧) ٦٩٢٠٠١

Marfat.com

شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽه

وحدة الوجود جو مسئلو

(شاه لطيف جي ڪلام ۾)

وحدة الوجود يا همه اوست (سڀ ڪجهه اهوئي آهي) تصوف جو روح ۽ روان آهي. اڪثر صوفي عارف انهيءَ مت تي هليا آهن. پر انجو تعبير ڪرڻ اهڙو ته نازڪ آهي، جو ڏڪ قدم هيڏانهن يا هوڏانهن الحاد ۽ اشراڪ جي اونداهه ۾ اڇلائي ڇڏي – جتي

ڳهڻاڳهريا ڳهڻ جاڻ، موڙهي مت موئيس (شاه)

اُتي هن الاجاڻ پهنجي تن ٻيڻي ٻرائي ٻاڪري اجهڪار ۾ اوهري آهي – ياالاهي امن سان پار اُڪارج!

جت ساجي تڙ ٻيڙ تڪڙ، ٻيڙو اُتي ٻاٻهي ونوم
لهر اوڏي ڪان الاهي، ان سان ٻاجهه پار.

ان ڪپريءَ ۽ ڀير ٻاڙڻ ٿي آهي سرتان سانگو لاهڻ. يا الله تون ئي ٻر جو ٻوڙائو ۽ راه جو رهبر آهين، تنهنجي ئي توهم جي طلب آهي، تون ئي دستگيري ڪري هن ٻيراه مان پار ڪڍ!

ڪائنات ۾ ڪا به شيءِ مفرد ناهي ۽ نه ڪنهن مفرد شيءِ جو تصور انساني ذهن ۾ پيدا ٿي سگهي ٿو. جيستائين ڪ شيءِ ڪنهن صورت ناهي، تيستائين انجو خيال ۾ اچڻ محال آهي. انهيءَ ڪري جيڪڏهن باريتعالي جي ذات پاڪ ڪائنات جي شيئن وانگي هجي ها، ته هوند انهن وانگر انسان جي تصور جي دائري اندر اچي سگهي

ها. اها هڪ مجرد حقيقت آهي، جا انسان جي عقل ۽ فهم، قياس ۽ وهم گمان بالاتر آهي:

اي برتر از خيال و قياس و گمان و وهم
و از هرچه گفته‌اند شنيديم و خوانده ايم
دفتر تمام گشت و بآخر رسيد عمر
ما همچنان در اول وصف تو مانده ايم

صوفي سڳورا جو چوندا آهن ته ذات پاڪ هڪ مجرد حقيقت آهي، سا هڪ وجداني ۽ بديهي ڪيفيت آهي، روحاني ڪشف آهي، اندر جو آواز آهي. سڀ شي الاهي احديت ۽ وحدانيت جي گواهي ڏيئي رهي آهي:

وفي كل شيء له آية تدل على انه واحد

۽ حضرت سلطان الاولياء خواجه محمد زمان (رح) لنواري واري فرمايو آهي ته:

نال نال پوءِ نهار، ملڪ ۾ مثال جي،
ڪڪ ۾ ڪن اقرار، اسين [illegible]

خالق ۽ مخلوق، عابد ۽ معبود جا تصور به [illegible]
انهن مان ڪا به [illegible]

”انا عبد“ ”معبود شان“ [illegible]
پاڻهارون [illegible]
سو [illegible]

ليڪن [illegible] حال في الاحوال [illegible]
ڪي ذهن ۾ رکجي ته خالق ۽ مخلوق جي وجود ظاهرا وڏو سفر

۽ سمجھڻ آھي، ۽ ٻنھي جي وچ ۾ جيڪا نسبت آھي، سا عقل ۽ قياس کان ٻاھر آھي، ۽ انھي جي ڪيفيت ۽ ڪميت جو بيان ڪري نٿو سگھجي. جيئن مولانا رومي فرمائي ٿو:

اتصالي بي تڪيف بي قياس
هست رب الناس را با جان ناس

آخر اھا ڳالھ تسليم ٿيل آھي ته جان کي جسم سان، بصارت کي روح جيءَ سان، شعور کي دل سان، خوشبوءِ کي نڪ سان، ذائقي کي زبان سان وغيره ھڪ خاص تعلق آھي، ليڪن اھو تعلق بي چون ۽ بي چگون آھي. اھڙي طرح الله کي به مخلوقات سان ھڪ قسم جي خاص نسبت آھي، جا حقيقت ۽ ڪميت کان آجي آھي. ساڳئي طرح حيواني جان انسان کي ڪري تيار آھي، جو انھي الاهي نور جو ذرو ۽ مظھر آھي، جنھن جي وسيلي تو خدا کي سڃاڻي سگھي ٿو ۽ ھن ڪري ٻين حيوانن کان ممتاز آھي. جيڪڏھن انسان ظاھري بدن ۽ اندروني حس منجھس نه ھجي ته ھو به ٻين جانورن سان آھي. انھيڪري ئي جيڪي اٿن ته "من عرف نفسه فقد عرف ربه". انسان عالم اصغر آھي، تنھنڪري اھو عالم اڪبر جون سڀ خصوصيتون ننڍي پيماني تي موجود ۽ سمايل آھن. انسان جي دل ھڪ آرسي آھي، جنھن ۾ عالم جا صورت جا عڪس ۽ نگار اوڙي طور جلوه گر آھن. ليڪن انھي قسم جي اتصال يا نسبت کي اتحاد ۽ حلول نٿو چئي سگھجي.

صوفين ۽ اھل ظاھر جي وچ ۾ اختلاف آھي، جو اھل ظاھر چوندا آھن ته خدا تعاليٰ ڪائنات جي ملڻ کان الڳ ۽ ھڪ بالڪل نيارو ذات آھي، ۽ صوفين موجب الله تعاليٰ ڪائنات کان ڌار ناھي. ڇاڪاڻ ته ھڪ کي ٻئي بغير سڃاڻي نٿو سگھجي:

Marfat.com

Marfat.com

وري وحدت الوجود جي ٻئي معنيٰ وٺندا آهن - مثلاً آدميءَ جو
پاڇولو اگرچ بظاهر هڪ جدا شيءِ آهي، ليڪن في الواقع انکي
پنهنجو وجود ڪونهي. جو ڪجهه آهي فقط آدمي آهي.
اهڙيطرح اصل ۾ باريتعاليٰ جي ذات موجود آهي ۽ ٻيون جيڪي
۾ شيئون موجود آهن، سي سڀئي پاڇولا يا پرتوا آهن. انهيءَ
قسم جي وحدت کي وحدت الشهود (همازوست) چوندا آهن.

وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود ۾ هي فرق آهي ته وحدت الوجود
جي لحاظ کان "سڀ ڪجهه خدا آهي، ۽ خدا سڀ ڪجهه"
چوڻ جو ثوتي ۽ اهڙي ڳالهه ۾ جٿي سگهجي ٿي، پر وحدت الشهود
۾ اهڙي چوڻ جائز نه آهي، جاڪاڻ ته ماڻهوءَ جو پاڇولو هرگز
ماڻهو ٿي نٿو سگهي. چه نسبت خاڪ را با عالم پاڪ. اهل ظاهر
ڏانهن وحدت الوجود نامنظور ۽ مردود آهي. انهيءَ عقيدي
ڪري ايران ۾ حلاج ۽ هندوستان ۾ سرمد پنهنجي سري وڃائي.
ليڪن پوئين زماني جي صوفين ۽ متصوف عالمن انجو اهڙو تعبير
ڪري، انکي اسلامي رنگ ڏئي ڇڏيو آهي.

اهو وحدت الوجود جو مسئلو ڪڏهن ۽ ڪٿان شروع ٿيو،
تنهن جو يقيني فيصلو ڪري نٿو سگهجي. زهد ۽ عبادت، تقويٰ
۽ رياضت جي زماني بعد، جڏهن تصوف خاص رنگ ورتو، ۽
نئين جديد افلاطوني فلسفي ۽ ٻين قومن جي روحاني خيالن جو
اثر پيو، تڏهن انهيءَ طبقي جا ماڻهون جي صوفي سڏجڻ لڳا.
انهن تفڪر ۽ مشاهدي تي زيادہ زور ڏنو، ۽ انهن جي قلب تي
جيڪي غيبي اطوار ۽ مشاهدا طاري ٿيا، تن کي انهن استغراق ۽ محويت
جي حالت ۾ اهڙيءَ طرح ظاهر ڪرڻ ورتو، اهي خيال عام ماڻهن جي سمجهه

كان مٿي ھوا، ۽ ڪيترن ئي جي گمراهيءَ جو باعث بڻيا. مثلا شيخ جنيد بغدادي (المتوفي [illegible]) [illegible] جو سردار چوندا آهن، انهن متعلق مشهور آهي ته [illegible] "[illegible]" (بيداري جا صاحب ۽ [illegible] فلان [illegible] ڳالهايون) جي [illegible] آهي [illegible]

١. خدا [illegible] جنيد جي زبان ۾ ڳالهايو [illegible] خبر ڪانه ٿي.

٢. [illegible] آهي، [illegible] [illegible] رهي، [illegible] رهي.

هيٺيان فقرا وحدت الوجود [illegible] ڪئي آهن:

١. [illegible] [illegible] ڪئي جي [illegible] ٿي [illegible] ڪري [illegible] ڪئي [illegible] قدرت جي نشاني آهي. [illegible] ڪري [illegible].

٢. تصوف اهو آهي جو خدا [illegible] ياد ۾ [illegible] ڪري.

٣. جو شخص [illegible] "الله" جي [illegible] سو [illegible] آهي.

L (١٠) ٥١٢

Marfat.com

٤. علم حاصل ٿيڻ وقت وجود جي معرفت عين جهل آهي. جيئانس تہ جڏهن پڌاءِ، جواب ڏنائين تہ "عارف ۽ معروف اهوئي آهي".

٥. جيستائين تون "خدا" ۽ "بندو" چوندين، تيستائين شرڪ ۾ آهين. بلڪ عارف ۽ معروف هڪڙو آهي. جڏهن چيو اٿن تہ: درحقيقت اهو آهي، هتي خدا ۽ ٻانهو ڪٿي آهي، يعني سڀ خدا آهي.

٦. ٻن چڱن جي وچ ۾ محبت تيستائين درست نہ ٿيندي، جيستائين هڪڙو ٻئي کي نہ چوي "اي مون".

انهيءَ زماني جا سڀئي صوفي بزرگ جهڙوڪ ذوالنون مصري (وفات ٢٤٥هہ)، بايزيد بسطامي (وفات ٢٦١هہ)، حلاج (وفات ٣٠٩هہ) ۽ شبلي (وفات ٣٣٤هہ)، اگرچہ هرڪو پنهنجي نموني ۾ صوفياڻا خيال بيان ڪري ٿو، ليڪن سڀئي ڪاميش وحدت الوجود جي عقيدي ڏي مائل آهن، ۽ خدا کانسواءِ ٻي ڪا شي نٿا ڏسن.

ذوالنون مصري ڪيمياوي ۽ فيلسوف هو، ۽ گهڻو ڪجهہ جديد افلاطوني فلسفي مان اقتباس ڪري تصوف سان ملايو اٿس. بايزيد بسطامي تہ ذوالنون مصريءَ ۽ جنيد بغداديءَ کان بہ ڪجهين وکون اڳتي وڌي ويو آهي ۽ نهايت دليريءَ ۽ بيباڪيءَ سان وحدة الوجود جو پرچار ڪيو اٿس. محويت جي عالم ۾ ۽ الاهي نشي جي اثر هيٺ هيٺيان جملا سندس وات مان صادر ٿيا آهن:

١. ليس في جبتي سوي الله يعني الله کانسواءِ ٻيو ڪي بہ منهنجي جبي ۾ ناهي.

Marfat.com

٢. سبحاني ما اعظم شاني يعني پاڪائي جڳائي مونکي، ڪيڏو نه وڏو آهي شان منهنجو.

٣. لا اله الا انا فاعبدون – يعني ڪوئي به الاه ڪونهي سواءِ منهنجي، سو منهنجي عبادت ڪريو (يا مونکي سڃاڻو).

چاڪاڻ ته عبادت جي معنيٰ معرفت يا سڃاڻڻ به آهي. جيئن مولا تعاليٰ فرمايو آهي: وما خلقت الجن و الانس الا ليعبدون ۽ نه خلقيو آهي مون جنن ۽ ماڻهن کي مگر انهيءَ لاءِ ته مونکي پوڄين يا سڃاڻن. شيخ محي الدين ابن العربي چئي ٿو:

فيحمدني و احمده و يعبدني و اعبده

[يعني: هو مونکي ساراهي ٿو ۽ آءٌ هنکي ساراهيان ٿو، ۽ هو مونکي پوڄي (سڃاڻي) ٿو ۽ آءٌ کيس پوڄيان (سڃاڻان) ٿو].

حلاج ته انا الحق جا نعرا ظاهر ظهور لڳائي ڏنا، جنهنڪري سوريءَ جو منهن ڏٺائين، ۽ چوڻ لڳو ته:

انا من اهوي و من اهوي انا نحن روحان حللنا بدنا

[يعني: آءٌ اهو ئي آهيان جنهنکي آءٌ پيار ڪريان ٿو ۽ جنهنکي آءٌ پيار ڪريان سوئي آءٌ آهيان. اسين ٻه روح آهيون جي هڪ بدن ۾ حل ٿيا آهيون].

مطلب ته حلاج نهايت مرتب نموني ۾ خدا ۽ انسان جي اتحاد بابت سخن گوئي ڪري ٿو، ۽ اهي حلاج جا سخن ئي آدم جي پوءِ ابن العربي ۽ سندس پوءِ لڳن جو مدار ٿيا. تنهنڪري

Marfat.com

نيو دعوا ڪري ٿو ته ابن العربي وحدت الوجود جي فلسفي جو اول باني هو، سراسر غلط آهي. ابن العربي ته فقط اشارن ۽ رمزن کان ڪم ورتو آهي، ۽ ڪٿي به صراحت سان وحدت الوجود جي اظهار نه ڪيو آهي، نه ته حلاج وانگر اهو به شهيد ڪيائون وڃي ها.

مطلب ته موجوده تصوف جو ارتقا اڳين عهد جي صوفين کان ٿيو، ۽ هڪ منظم شڪل ۽ صورت ورتائين. البته زماني گذرڻ بعد تصوف ۾ گهڻيون ئي قسميون ڦاريون مجوس داخل ٿيون ۽ نيون نيون اصطلاح ۽ نيون رسمون ۽ سلوڪ جا احوال ۽ مقامات مخصوص ڪيا ويا. امام غزالي، ابن العربي ۽ سهروردي انکي فلسفي جو رنگ ڏنو ۽ امام قشيري، ابونصر سراج، هجويري ۽ غزالي شريعت ۽ تصوف جي وچ ۾ تطابق آندو. مثلا هي اصول قائم ڪيائون ته تصوف جا دقيق اسرار طالب باطن کي نه سلائجن، جيئن شاه صاحب فرمايو آهي ته:

سچ ٿو سولي لوڪ جو ناقصيائي ڪڏهين

يا

جو سلو حضرت جو، آهي سو مٿي ڌار،
سنڌي مستجاب دار، ڪو ٻروڙي ڪينڪي.

انهيءَ ڪري حلاج جي نعري "اناالحق" کي ڪن ساراهيو ته ڪن ننديو آهي. رومي جهڙا هڪ جوهر ته اناالحق جو نعرو حلاج جي بي نهايت انڪساري ۽ نيازي جو ثبوت آهي، جاڪاڻ ته جيڪي چون ٿا "انا العبد" (مان ٻانهون آهيان) تنهن

Marfat.com

گويا پنھنجي ھردي ڏيکاري ۽ خدا سان سرڪشي ڪيائين،
حلاج اھين سڀني پنھنجي دور جا عارف ۽ خدا تعاليٰ جا واصل ڪيو
اھڙي قدر گھر ڪيائين، جو الڪانسوا ڀيو ڪيو ھو ڏسجي ٿو، آيس،
فريدالدين عطار جھڙو حلاج جو شيدائي آھي، سو شيخ جو ”ھو بالذاتي“
۽ ”ھو بالله“ جي معجزي جي ولايت تسليم آھي ۽ جيڪو
”انا الحق“ جو نعرو ته ھطاد جو ڪافرن جي جماعت کان آھي:

قوم الثاني ظالم بالله الله

ھر دو يڪ لفظ آمد از لب يار

ھر ڪه ازين لفظ انا الحق سر

اي برد از جماعت ڪفار

۽ محمد شبستري جھڙي ڳالھ، جو ڪتاب گلشن راز ۾ ٿو ”انا الله“
جڏھن ته اھو روا آھي، ته پوءِ ڪنھن کي منصور ”انا الحق“
جو نعرو ھڻي ته ڇو نه روا آھي؟

روا باشد انا الله از درختي

چرا نبود روا از نيڪ بختي

۽ شاھ صاحب اھو وحدت وجود جو نڪتو نھايت سھڻي نموني
۾ نروار ڪيو آھي:-

جر ٿر ڏٺا تنوار، وحدت واري وڳڙي،
سڀئي ڪيڏه ٿيا، وري ساڙار،
سو منصور ھزار، ڪي ڪي ڪھندين ڪيترا.

ليڪن اھڙا نروار ساڳي ڳالھ کي ڪين گھرجن، فقط
اھل دل انھي ڳالھ کي محسوس ڪري سگھن ٿا، جئن
رومي فرمايو آھي:

Marfat.com

جملهٔ ذرات عالم در نهان   با تو میگویند روزان و شبان
ما سمیعیم و بصیریم و خوشیم   با شما نا محرمان ما خامیم
نطق آب و نطق خاک و نطق گل   هست محسوس حواس اهل دل

سنڌ ۾ تصوف پنهنجي ڪامل صورت ۽ پوري جلوي ۾ پڌيدار ٿيو. سنڌ جي پاڪ زمين اڌيُن خيالن لاءِ ڏاڍي ڪان صالح هئي. سنڌ جي سڀني صوفين سگهڙن ۽ روحاني شاعرن وحدت الوجود جو نغمو ڳايو، ۽ انجي آسمان ۾ غلغلو مچايو. سنڌ جا حاڪم به ديني مسامحت ۽ رواداريءَ جا حامي هوا، ۽ ڪنهن به حق جي عاشق کي ناحق نه ستايو. اسان جو پهريون عارف ۽ شاعر قاضي قاضن (وفات ٩٥٨ هه) وجودي هو، ۽ شاه ڪريم (وفات ١٠٣٢ هه) وجودي به هو ته شهودي به هو. قاضي قاضن چيو آهي ته:—

”لا“ لاهيندي ڪن ڪي، ”لا“ مورانهين ناهه،
پا الله ري پريان، ڪت نه ڏسڃي ڪين پيو.

شاه ڪريم انجي جواب ۾ چيو آهي:—

”لا“ ۾ لوڏي ڪيو، ”الا“ ۾ لاهه لڪر سينءَ،
جو مظهر سنڌ وماڙوئين، تي ڪئن ڪرين وڌ.

قاضي قاضن بيخوديءَ جي حالت ۾ فرمائي ٿو:

سائر ڏيئي لت، اُوجي نياڃي پوڙئي،
هيڪائين هيڪ ٿيو، ويئي سڀ جهت.

وحدت جي درياه پلوت ڪئي، سڀ ڏنيون دڪيون ٻوڙي، يڪسان ڪري ڇڏيائين، پئي ڪنهن شيءِ جو وجود باقي نه رهيو

۽ سڀ طرف ميٺاڄي ويا. شاه ڪريم انهي مقابلي ۾ هڪ باريڪ نڪتو اٿاريو آهي، جي:

سانئر ڏي نه لت، اوڇي نيانڇي سيڪهين،
نابود ي نه ٿيي، اي نا ديدي جهن.

انهيءَ جو مثال ساوڪ وانگر آهي، جا زمين تي اڀري ٿي. اوچتو درياه زمين تي غلبو ڪري ساوڪ ٻوڙي نابود ڪيو ڇڏي، اهڙيطرح جو ڏسندڙ جي نظر ۾ نه اچي. حقيقت ۾ انکي نابود نه چئبو، انکي هستي آهي، پر درياه جي غلبي ڪري گم ٿي وئي آهي. ساڳيءَ طرح روميءَ وري باهه ۽ لوهه جو مثال ڏنو آهي، ۽ واضع وانگي مغالطي ۾ پيو آهي. جو پٺو نه جڏهن لوهه آگ ۾ تپائجي ٿو نه سرخ ٿي باهه سان همرنگ ٿيو پوي. پوءِ جيڪڏهن نس پس باهه نٿو ٿئي، نه به باهه جون سڀئي خاصيتون ان ۾ اچن ٿيون، ايترو جو ماڻهون جون نه باهه ٿي ويو. "فنا في الله" جي مقام ۾ پڻ انسان جي اها حالت ٿيندي ٿي:

رنگ آهن محو رنگ آتش است
ز آتشي ميلافد و خامش وش است

چون به سرخي گشت همچو زر کان
پس " انا النار"، است لافش بی زبان

شد ز رنگ طبع آتش محتشم
گوید او " من آتشم من آتشم"

آتشم من، گر ترا شک است و ظن
آزمون کن دست را بر من بزن

Marfat.com

آدمی چون نور گیرد از خدا
هست مسجود ملائک ز اجتبا

انهيءَ جي معنيٰ اها ناهي تہ لوهہ جو وجود باھ ۾ گم ٿي ويو، لوهہ جو وجود باقي آهي. رڳو باھ جهڙن ڪي خاصيتون پيدا ٿين ٿيون. اهڙي طرح فنا في الله ٿيڻ ڪري ڪو آدمي بالڪل خدا ڪون ٿو ٿئي، جيئن فريدالدين عطار چيو آهي:

تو از دریا جدائی و عجب بین،
ز تو یک لحظه این دریا جدا نیست،
خیال کج مکن اینجا و بشناس
که هرکو در خدا گم شد خدا نیست

پر رڳو سڪر ۽ مدهوشيءَ جي حالت ۾ سندس هڪڙيءَ صفت سان متصف ٿو ٿئي. تنهنڪري اهڙن شطحيات جي ڪلمن کان پاڻ سنڀالجي. حقيقت ڪري اولياءُ الله ڪڏهن بہ اهڙي سڪر جي حالت ۾ نہ هوندا هوا، جو خدا جا فرض ڪائين ڇڏائجي وڃن. اهي خدا تعاليٰ جي عصمت هيٺ هوندا هوا ۽ جڏهن ڪڏهن انهن تي استغراقي حالت طاري ٿيندي هئي تڏهن نماز جي وقت هو از خودي بيدار ٿي پوندا هوا، ۽ مرڻ گهڙيءَ تائين شريعت جي احڪامن تي پابند رهيا. هي جو ڪي نالي‌ڪار صوفي چوندا آهن، تہ فنا في الله جي حيثيت ۾ انهن تان سڀ ديني فرائض ۽ تڪليفون لهيو وڃن، سو اسلامي تصوف جي اصولن جي برخلاف آهي. خود حلاج وبندي پاڇاڙيءَ تائين نماز ۾ مشغول رهيو. هو تہ پاڻ چوندا آهن تہ حضور قلب حاصل ڪري پاڻ وڃائي، بوءِ تڪبير چئي:

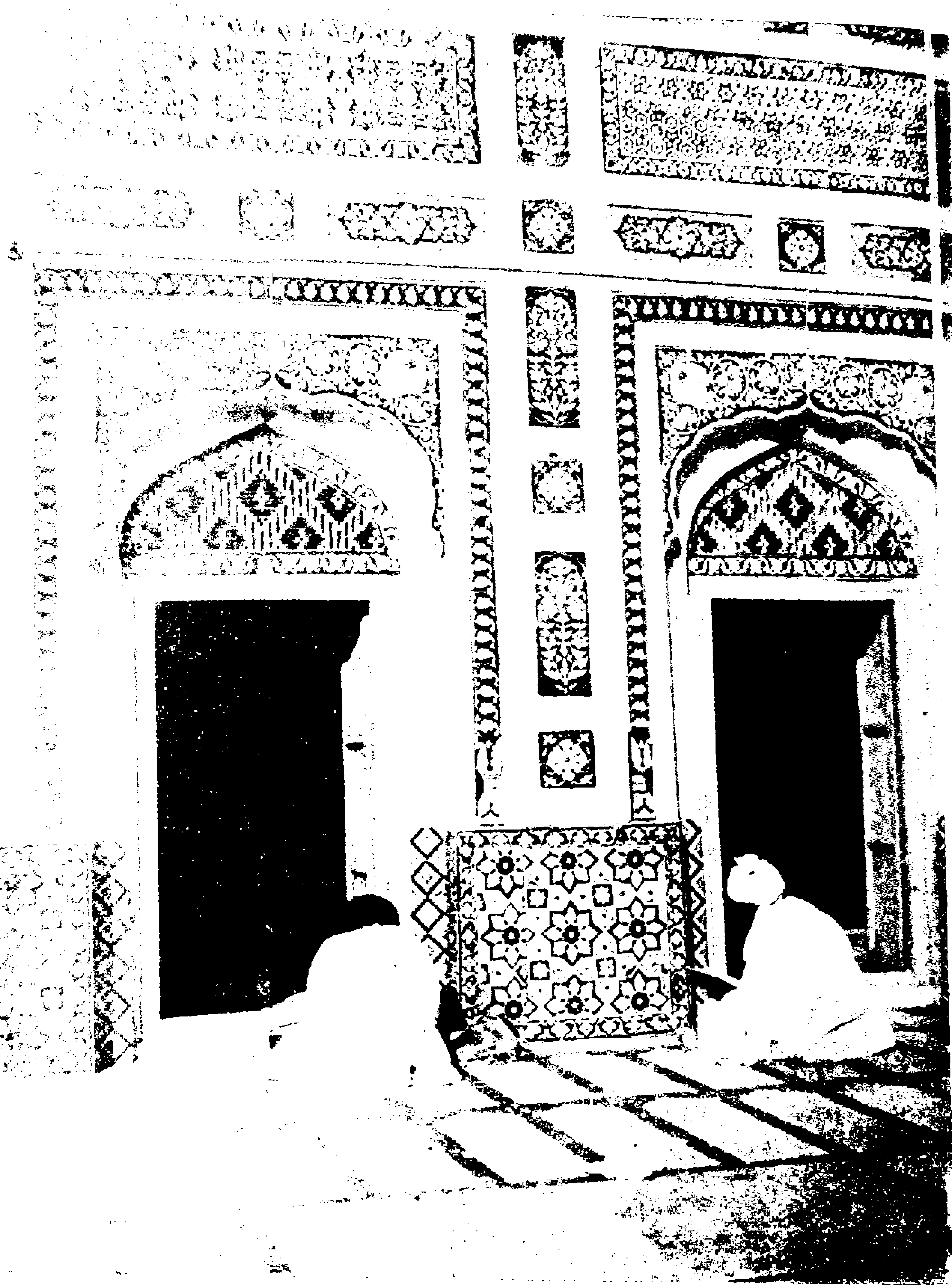

روضي جي ڀرواري مسجد جو اندروني منظر.

Marfat.com

Marfat.com

جان جان هئين پاڻ کي، تان تان ناهه نماز،
سڀ وڃائي ساز، تڏهن ٿئي تڪبير جو.
(شاهه)

باوجود قاضي قادن سان ٽڪري کائڻ جي، شاهه ڪريم صريح وجودي هو، جئن سندس ڪيترن ئي بيتن مان پڌرو آهي:

۱. مروئان موران، پکڻان، والي اهي م پل
هو هلا جو هار، الله سندو سڄڻين.

۲. سوئي ڏيکان، سوئي هوڻان، سوئي من وسي،
تيهين سندي سو جهري، سوئي سو بسي.

۳. پاڻهي سلطان، پاڻهي ٿي سڻهوڙا
پاڻ ڪر پاڻ لهي، ڪاڻ سڄائي پاڻ.

۴. اسين سڪئون جن کي، تان سي اسين پاڻ
هاڻي وچ گمان، سوئي سڄاڻا سپرڻان.

لطف الله قادري جو شاهه ڪريم سان لڳ ڀڳ ۽ شاهه لطيف کان گهڻو اڳيرو زنده رهيو آهي، سو [illegible] جي وصف ۾ هيئن ٿو فرمائي:

جيائون الله، هادي جو حق
او پاڻان وڏا پيڙا، تيين ذات مطلق،
ولا هو الا انا: ات نڪو شهه نه شڪ،
حاصل جنين حق، سي واصل ٿيا وصال ۾.

ميون عيسو جو شاه لطيف کان عمر ۾ وڏو ۽ سنڌي صوفين ۾ هڪ متشرع عالم ۽ عامل ٿي گذريو آهي، سو وحدت الوجود کي هن طرح ٿو لکي:-

L (IV) 642—4

Marfat.com

١- جي ٻاڻ نہ ٻسين ٻڌين ۽ ڪي، تہ تون ٻسي صحي سانجهڻ،
ان اللہ بصير بالعباد، اي حرف هنئين سين هڻ،
ٻرور ڪي ٻسڻ، آهي سڀڪنهن شيءِ جو.

٢- ٻسين جي ٻر ڪنهين، تہ سڄڻ توهين ساڻ،
وهو معکم اينما کنتم، اي هيسي سڻ اڏاڻ،
نوڙت ۽ نياز سين، جي صحي سڃاڻين ٻاڻ،
تہ معرفت مهراڻ، منجهان تو موج هڻي.

٣- آدمي اندر ڪان جو، موج هڻي مهراڻ،
تہ علائقا هن عالم جا، ويندءِ پاڻئون آڻ،
ٻلڪ ٻيهي ويندين ٻاڻ، ٻريندهم ان ٻاتار ۾.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (وفات ١١٧٤ ه) اگرچہ هڪ فقيہ هو، ۽ ظاهر شريعت جو پابند هو، ۽ شايد انڪري ئي خواجہ محمد زمان ۽ شاه لطيف ۽ مخدوم محمد معين سان نہ پوندي هيس، سو نہ هڪ وڏو صوفي ۽ روحاني بزرگ هو، جنهن سندس تصنيف ”قوت العاشقين“ مان ظاهر آهي. ليڪن هو شهودي هو ۽ دين متين تي راسخ، جنهنڪري دل نہ چاهيندي هيس تہ ماڻهون چاٽي واٽي وحدت الوجود جي ڳالهہ ڪن ۽ وجي آجهڪن، ڇاڪاڻ تہ عام ماڻهن جي رهبريءَ لاءِ شريعت بالڪل ڪافي ۽ شافي آهي. انهن کي ماوراء الحيات جي مسئلن ۾ نہ منجهائڻ گهرجي:-

جو صلو حيرت ۾، ڪري ڪون درڪ،
جو حسن سند و حق، سو ڪور ٻروڙي ڪينڪي.

ليڪن اندر جي اجائي ۽ اخلاص، ۽ تڪبر ۽ ٻاڻپڻي کان آجائي سڀني لاءِ ضروري آهي، ڇاڪاڻ اهو ٻنهنجو ٻاڻ آهي، جو ٻرٻڻ کي ٻراهون ڪري ٿو.

Marfat.com

لطيف سائين فرمائي ٿو:-

"ڀاڻ" ڀڃُ ڀاڻ کي، سٽي ڪر سنڀال،
وڃان جو وصال، سو تان هئڻ "هن" جو.

حافظ فرمائي ٿو:-

ميان- عاشق و معشوق، هيچ حائل نيست،
تو خود حجاب- خودي، حافظ از ميان برخيز.

نه فقط هيترو، پر جيڪو به خيال پائين ته حجاب (پردو) کي پري ڪندو، سو خود حجاب آهي؛ ان کي اجلائي ڇڏ. خود عشق جو خيال ڪن پڻ عاشق ۽ معشوق جي وچ ۾ حجاب آهي؛ "العشق حجاب بين العاشق والمعشوق"؛ رومي فرمائي ٿو:-

تو هر خيال که کشف- حجاب پنداري،
بينگنش که ترا خود همان حجاب شود.

شاه لطيف وري هيئن ٿو چوي:-

هيءُ شرڪ اِي، جيئن اي شرڪ پائين ڀاڻ کي،
وڃائي وجود کي، ڀانئان پاسي ٿيءُ،
هئڻ ڪونهي "هيءُ"، "هو" پڻ ڪونهي "هن" ري.

شاه لطيف محض "وجودي" هو، ۽ مسئلي "وحدت الوجود" جو متو اهڙي سنهڙي نموني ۾ سمجهايل آهي، جو ڪو به اهل ظاهر مٿس اعتراض ڪري نه سگهندو. اهو زمانو ئي هو وحدت الوجودي خيالن جو. شاه ولي الله دهلوي جو پڻ انهي وقت ڌاري ٿي گذريو آهي (١١١٤-١١٧٦ ھ) سو به وحدت الوجود جو قائل هو ۽ ڪوشش ڪري ڏيکاريو اٿس ته امام رباني واري وحدت الشهود ۽ وحدت الوجود

Marfat.com

وجهه کي معقول فرق ناهي، رڳو لفظي رد بدل آهي، ۽ ساڳيوئي خيال شيخ عبدالرحيم گرهوڙي صاحب خواجه محمد زمان جي هيٺين بيت جي تشريح ڪندي ظاهر ڪيو آهي:-

صورت معنيٰ وچ ۾، ڪونهي وچ وچان،
هو نه سڃاڻي هن ري، هي مور نه موجود،
ڪٿي جوهر ڪولاڄي، ڪٿي عرض آهه،
حقيقت هيڪاه، پر ڏاڻي مٿو ناه ڪو.

"ظاهر توڙي باطن وارا سڃين ٿا ته سارو عالم خدا تعاليٰ جو مظهر آهي، پر گهڻا مشائخ چون ٿا ته مظهر خود ظاهر آهي، ۽ ڪي جيئن ڪ امام رباني صاحب چون ٿا ته مظهر خود ظاهر (يعني خدا) ناهي. حقيقت توڙي شريعت جي لحاظ کان ٻئي قول برابر آهن، پر جيئن ته امام رباني صاحب شريعت جو صاحب هو، تنهنڪري شريعت جي پاسي کي وڌيڪ ترجيح ڏني اٿس، نه ته حقيقت ۾ ڪثرت آهيئي ڪانه"

ولي اللهي فلسفي جو اثر سنڌي شاعرن جيئن ڪ شاه لطيف تي (جو شاه ولي الله کان ١٣ ورهيه اڳي ڄائو هو ۽ ١١ ورهيه اڳي وفات ڪيائين) ڪيتري قدر پيو، سو اڃا تحقيق طلب آهي. مخدوم محمد معين ۽ پاڻ تي پورهجي ته اثر شڪ ناهي، باقي شاه لطيف وحدة الوجود واري مسئلي ۾ پنهنجي وڏي ڏاڏي شاه ڪريم جي پيروي ڪئي آهي. سنڌ ۾ اڳ انشاد تيان ٻن بيتن کي وڏائي هيٺين جيو اٿس:

١. پاڻ ئي پسي پاڻ کي، پاڻ ئي محبوب،
پاڻ ئي خالق خوب، پاڻ ئي طالب تن جو.

Marfat.com

۲. پاڻ ئي جل جلاله، پاڻ ئي جان جمال،
پاڻ ئي صورت پر جي، پاڻ ئي حسن ڪمال،
پاڻ ئي پير مريد ٿئي، پاڻ ئي پاڻ خيال،
سڀ سڃوئي حال، منجهان ئي معلوم ٿئي.

۳. وحدت تان ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪل،
حق حقيقي هيڪڙو، وائي ٻي ۾ ٻل،
هي هلا جو هل، بالله سنڌو سڄڻين.

هاڻي سوال آهي وحدت مان ڪثرت ڪيئن پيدا ٿي، ۽ ڪثرت ڪيئن وحدت آهي. جامي يوسف و زليخا ۾ فرمايو آهي ته اوائل ۾ جڏهن وقت جي ابتدا نه ٿي هئي، خداوند تعاليٰ جي مطلق هستي، جا سڀني صفاتن ۽ قيدن کان پاڪ هئي. تنهن پنهنجي مطلق جمال جو تجلو پاڻ ئي پاڻهي پئي ڪيو، پر جيئن ته ڪو سهڻو چوديواريءَ اندر لڪي نه سگهندو آهي ۽ دروازا بند ڪندي گهڙڪيءَ کان سهي ٻاهر ڪڍندو آهي، تيئن انهيءَ مطلق جمال ۾ به جنبش جاڳي ته پاڻ کي ظاهر ڪريان. انهيءَ لاءِ ڪائنات جو سارو پسارو وجود ۾ آندائين ۽ آخر ۾ انسان پيدا ڪيائين، جنهن ۾ خدا شناسيءَ جي طاقت رکيل هئي. الله تعاليٰ حضرت داود (ع) جي جواب ۾ ائين فرمايو ته ”ڪنت ڪنزا مخفياً فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لڪي اعرف“ يعني: مان هڪ لڪل خزانو هوس، سو ٿيم ته سڃاڻجان، تنهنڪري خلقيم خلق کي ته سڃاڻجان. شاه صاحب اهو خيال هنن ٿورن لفظن ۾ ڄاڻايو آهي:

١. ٻيس اي ٻرباڻ، تہ ڪريان ٻاڻ ٻڌرو،
نڪو ڳولي تڪيو، نڪو ڳولي ٻاڻ.

٢. خالق خلقي خلق کي، ٻاريءَ ڪيو بيان،
جئي ڪن فيڪون کي، جوڙيائين جهان،
سج چنڊ تارا ڪنيون، ارض آسمان،
ساراهي سبحان، پوءِ موڙني محمد مڃيو.

عام اعتقاد موجب الله تعاليٰ پهريائين حضرت محمد (صلعم) جو نور خلقيو، جنهن مان پوءِ ٻي ڪائنات پيدا ٿي. هي وڏو وسطار آهي، جنهن جي هي اشارو ڪافي آهي. هي بيان ”همه از اوست“ جي مٿي مطابق آهي. پر انهي مان ٻه ٻه مرادون نڪري سگهن ٿيون: (١) جيڪي آهي سو سندس طرفان آهي، وٽانئس آهي ۽ مٿانئس صدور ٿاتو اٿس. انهيءَ مان صوفين تعينات ۽ تنزلات جو نظريو قائم ڪيو آهي، جو اصل ۾ جديد فلاطوني فلسفي جو هڪ جزو آهي ۽ صريح اسلامي نقطہ نظر جي ابتڙ آهي، (٢) جيڪي آهي سو ڪائنس آهي ۽ مٿس ئي مدار رکي ٿو، عارضي ۽ فاني آهي، فقط ذات پاڪ کي بقا آهي. اها مراد قرآني آيت ”ڪل من عندالله“ جي مطابق آهي. ڪن صوفي بزرگن ۽ شاعرن هڪڙيءَ ڳالهه تي زور ڏنو آهي، ته ڪن ٻيءَ ڳالهه جي پٺ ڀرائي ڪئي آهي. انهيءَ ڏس ۾ فريدالدين عطار تمام پري وڃي پيو آهي. ۽ سندس ڪلام جي جهلڪ سچل فقير ۽ سندس سالڪن بيدل ۽ بيڪس جي شعر ۾ ملي ٿي. جي خدا خود آدم جي صورت اختيار ڪري جدا جدا رنگن ۽ روپن ۾ انسان ذات جي هدايت لاءِ اوتار ٿي آيو آهي. اهو نظريو اسلامي تعليم جي خلاف آهي. عطار جي هيٺين قطعي تي غور ڪريو:-

ای روی در کشیده ببازار آمده
خلقی بدان طلسم گرفتار آمده

غیر تو هرچه هست سراب و نمایش است
کانجا نه اندک است و نه بسیار آمده

آنجا حلول کفر بود اتحاد هم
این وحدت است لیک بتکرار آمده

یک عین متفق که جز او ذره ای نبود
چون گشت ظاهر این همه انوار آمده

گر هردو کون موج برآرد صد هزار
جمله یکی است لیک بصد بار آمده

ڪثرت حقيقت ۾ وحدت آهي ۽ [illegible] وري وري پاڻ کي
پئي دهرايو آهي. سمنڊ جون لهرون [illegible]
۾ اهي سڀئي [illegible] آهي [illegible]
صوف ۽ آبيون [illegible] ۾ جدا جدا [illegible]
نبوڙي گڏ ڪنداسين ته [illegible] جيئن [illegible]
چيو آهي:

گر تو صد سیب و صد آبی بشمری
جمله یک گردد چه آنرا بفشری

در معانی قسمت و اعداد نیست
در معانی تجزیه و افراد نیست

يا جيئن شاه لطيف چيو آهي:

سو پڙاڏو سو سڏ، [illegible]
هوا اگهين گڏ، [illegible]

ڪثرت آهيئي ڪان، وحدت اندر وحدت است. عارف ۽ معروف، عاشق ۽ معشوق پڻ هڪ آهن، ڇاڪ :

جمله معشوقست و عاشق پرده اى
زنده معشوقست و عاشق مرده اى

ذڪر، ذاڪر ۽ مذڪور لڳ هڪ آهن، جئن ابن العربيءَ فرمايو آهي :

تو همت قدما قبل ان يڪشف الغطا
اخالي ڪانٖي ذاكر لك شاكر
فلما تجلي الصباح اصبحت عارفا
با نک مذكور و ذكرو ذاكر

[يعني، پردي کڄڻ کان اڳ ائين ڀائيندو هوس تہ مان تنهنجو ذڪر ۽ شڪر ڪندڙ آهيان، پر جڏهن روز روشن ٿيو تہ خبر پيم تہ تون ئي ذاڪر، مذڪور ۽ ذڪر آهين] .

سرو، ساڳر ۽ ساڳي ليئي هيڪ آهن، ساهڙ، سهڻي ۽ ساڳر لئي هڪ پڻ کان جدا ناهن :

سو ساهڙ سا سهڻي، ساڳر پڻ سوئي،
آهي نجوئي، گجهہ گجهاندر ڳالهڙي.

سب ڀنڀور آهي، سسئي ۽ سور عارضي ۽ لاهيا آهن :

پيهي جان پاڻ ۾، ڪيم روح رهاڻ،
تہ نکو ڏونگر ڏيہ ۾، نکا ڪيچين ڪاڻ،
ڀنڀور ٿيس ڀاڻ، سسئي تان سور ٿيا.

Marfat.com

جي پاڻ ۾ هٿيڪندا ويا. اهو پنهنجو پاڻ آهي، جو عجيبن جي اڏو ڦوري ٿو.

سو پکي، سو پڃرو، سو سر، سوئي هنجهه،
هيءَ جان پروڙيو، مون پنهنجو منجهه،
تہ ڏيل جنهنجو ڏانجهه، سو ماري هو منجهه ڦري.

حاصل ڪلام تہ وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود جو بحث تمام وڏو آهي، دفتر گهرجن، تہ بہ انجو بيان پورو ٿيڻو ناهي. الفناء في الله انسان جي روحاني ترقي جو فقط پهريون ڏاڪو، ۽ البقاء بالله جو پيش خيمو آهي. جئن الله تعاليٰ جي ذات بي ابتداء ۽ بي انتهاء آهي، تئن انساني روح جي ترقي بہ لاانتها آهي. وڏڪ جهون تي مهر آهي:

نڪا ابتدا عبد جي، نڪا انتها،
جن سڃاتو سچرين، سي وحدت کي ويا.

L (IV) 642—5

Marfat.com

شاهه عبداللطيف ڀٽائي [illegible] جو ڪلام
ڇو مقبول خاص و عام آهي؟

(جناب سيد ميران محمد شاهه)

ابتداءِ آفرينش کان [illegible] جي هر [illegible] ۾ ڪي [illegible] شخص ۽ ڪمال پيدا ٿيندا آيا آهن جن [illegible] ڪن گروهن [illegible] [illegible] آهن [illegible] عام فهم [illegible] شعراء [illegible] جو [illegible] [illegible] وزن جي قالب ۾ [illegible] ڪو بيت، ڪافي، غزل، قصيدو [illegible] مرثيه [illegible] جهونگاري [illegible] آلاپ [illegible] ڳائي [illegible] [illegible] ڪم روان [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

ہر جيئن جيئن سنڌ سرن جي سمونڊ ۾ اٿهو وهي ايئن
ٿيئن نئين نئين سرواريءَ سمنڊ ۾ ... جي سالڪ روحاني تو ...

”جيئن جيئن ڳالهيون ... سمان ...
... ...
... چاڙهون ۾ ... آڳاهو ...“

هو حال ... سمنڊ جي ... ڪري ...
... ڪي ... مقصد ...

انسان جي جسم ۾ ... ڪيون آهن جي ...
۽ ... ۾ ... آهن ... ۾ ...
۽ حرڪت ... ۾ ... الرح ...
ڏک ڏاکي ... ڪار ... آهي
دماغ جي ... ادراڪ ... ۽ ...
محبت ۽ خلق، عزت ۽ ... آهي ...
... عشق، قرباني، بهادري، احساس ...
جو الاحصار آهي، ... ڪيون ... آهي ...
طاقتون انهن ... ڪ ...
انهن مشيئن ... انهن ... ڪمال ۽ ...
دنيا جي اڳيان ... ڪري ... جيئن ...
اکين اڳيان انهن جي ...
پيدا ... ڪري جي ... انهن ...
فن ڪاريءَ جي قوت تخيل ۽ قوت ڪال ...
تخيل ۾ ... ۽ قوت ايجاد
جا ڪاري جا ... لازمي آهي ۽ ...
۽ طرزاظهار جي موجود ... آهي ... قسمتون

جنهن ۾ شاعر ۾ هونديون، تنهن جو ڪلام ٻڌندڙن جي دلين تي نقش پرسنگ جو اثر ڪندو ۽ ان اثر کي دور زمانه ۽ گردش ايام مٽائي يا گهٽائي ڪين سگهندا. هاڻي ڏسڻو آهي ته شاهه عبداللطيف ڀٽائي گهوٽ انهن سڀني صفتن سان ڪيتري قدر موصوف هوا؟ ته شاهه صاحب جي لياقت جي ڪسوٽي خود سندس ڪلام آهي، تنهن ڪري ان سلسلي ۾ انهيءَ کي ٽٽولي ڏسجي ته بهتر ٿيندو.

فطرت، شاهه صاحب کي اعليٰ دماغي قوت سان مستفيض ڪيو هو ۽ کيس هڪ پاڪ ۽ حساس دل ڏني هئي جنهن ڪري هن انهن ڏاتر جي ڏنل ڏاتين کي هڪ نوع انسان عموماً ۽ سنڌ جي رهواسين جي خدمت خاطر خصوصاً، ڪم ۾ آندو. هن جي نظر ۾ سڀ انسان يڪسان خدا جي مخلوق هو، تنهن ڪري سواءِ طبقاتي امتياز جي، هن جنهن ۾ حلقي ۾ گهاريو گذاريو تنهن جي طبعي، معاشرتي ۽ اقتصادي ماحول جو پورو معائنو ڪري، انهن جي سمجهه پٽاندر ۽ انهن جي ئي زبان ۾ معمولي شين، محلن مڪانن، زندگي جي ادنيٰ امورن، احساسن، عملن ۽ امنگن کي قوت ادراڪ ۽ تخيل ايجاد جو جامو پهرائي، سليس ۽ سلوڻي شعر ۾ اظهار ڪيو، جنهن ڪري سنڌ جي هر هڪ طبقي جي انسان جي اندر ۾ سندس شعر جون شيخون اونهيون هليون ويون آهن ۽ انهن جون اُڏون اڄ مان ڪري سندن سيني مان نڪرنديون رهن ٿيون. فرمايو اٿن ته:-

"پيٽ ۾ پائيو، ماڙهوا، هي آيتون آهين،
نيو من لائين، پريان سندي پار ڏي".

امڙي شعر لاءِ مولانا رومي به فرمائي ٿو ته:-

شاعري جزويست از پيغمبري،
جاهلانش ڪفر دانند از خري.

شاه صاحب سنڌ جي هر هڪ پاڱي جهڙوڪ سري، لاڙ، ڪوهستان، ريگستان جو سير ڪيو. ازانسواءِ چند ٻيا ملڪ جهڙوڪ لس، لاهوت، ڪڇ، ڪيچ مڪران، جيسلمير، جهونا ڳڙهه، کنڀات ۽ پور بندر وغيره جو به پيرين پيادو، سواريءَ يا درياهي ٻيڙن ذريعي سفر ڪيو ٿو ڏسجي، جنهن ڪري سندس معلومات ۽ لغت ۾ اڪيچار اضافو ۽ واڌارو ٿيو. انهيءَ ڪري ايئن ڏسڻ ۾ ايندو ته جنهن به خيال، احساس يا واقعي يا منظر کي هن پيش ڪيو آهي، ان جي هو بهو تصوير تري نيڻن اڳيان اچي ٿي ۽ شعر ۾ ڪا به هٿرادو يا مصنوعيت معلوم نه ٿي ٿئي.

هر هڪ گروه ۽ طبقي جي انسان لاءِ سندس شعر ۾ ڪافي ڪشش جو اسباب موجود آهي. مثلاً طبقهٔ خواص ڏانهن توجه ڪريو، جنهن ۾ عالم ۽ فاضل، شاعر ۽ فيلسوف، واعظ ۽ اديب، استاد ۽ شاگرد، سياستدان ۽ قومي ڪارڪن، عاشق ۽ معشوق، سالڪ ۽ صوفي وغيره اچي وڃن ٿا. وري عوام ڏانهن نظر ڦيرائبي ته ان ۾ زميندار ۽ هاري، ڪمي ۽ ڪاسبي، ڏنار ۽ ڳاهار، مهر مهاڻا، پيڙهائتا ۽ پيلائي، جت ۽ جهانگي، وڻجارا ۽ واڻاري وغيره شامل اچي ويندا. ازانسواءِ مرد ۽ عورت جي فطري لاڳاپي ۽ رجحان خصوصي متعلق به ڪافي ڪلام جمال اثر جنهن ڪري هر هڪ طبقو پنهنجي پنهنجي علم ۽ سمجهه، احساس ۽ امنگ مطابق، شاه صاحب جي شعر مان روح جي راحت، قلب جي قوت، دل جو سڪون ۽

Marfat.com

دماغ جي طراوت حاصل ڪري سگهي ٿو. هيٺين مختلف سرن جي شعرن مان مٿين حجت جي تصديق ملندي:-

(١) عالم فاضل ۽ واعظ کي اُن ڪلام مان الله ايندي مٿون ۽ الله ۽ رسول جو ذڪر، قرآن ڪريم جون آيتون ۽ فرمودا، شرع شريعت جي قانونن جي پالڻ جي ترغيب ۽ نماز روزي جي تاڪيد جي تلقين ڪيل هوندي. انهيءَ ڏس ۾ شاه صاحب هيئن ٿو فرمائي:-

(الف) جوڙي جوڙ جهان جي، جڏهن جوڙيائين،
حاوند خاص خلقي، محمد مٿائين،
ڪامل ڪيو ... رهبر ... جنهن جوڙيائين،
”لولاڪ ... محبوبي“ تنهن اتائين،
ڏکي ڏاڍائين، ... سرائون ... جهي!

(ب) وحده لا شريڪ له، جو چوندا ...،
فرض واجب سنتون، نفلون ... ،
توبه سندي ... ،
نڱا پنهنجي نفس کي، ڪا سڃاڻين راهه ... ،
... جي گالهڙي، ... هيٺئين ... ،
... سندي دوزخ باهه، تو اوڏيائي ... .

(٢) فيلسوف کي فلسفي جي پيچيدن اصولن، منطق جي منجهائيندڙ مسئلن ۽ ڪائنات جي آفرينش قيام ۽ دوام جي دقيق نقطن جي سمجهڻ جو به ڪافي مواد ملندو. شاه صاحب فرمايو آهي ته:-

(ا) ساهڙ جا سينگار، مون ... اڳي ...،
نڪا ... فيڪون ... ، نڪا ... .

Marfat.com

Marfat.com

قلبي حظ حاصل ٿيندو. مثلاً هيٺين چند بيتن مان مٿين راءِ جي تصديق ملندي:-

(۱) ماڪ منهن هڻان، ڀيٽيءَ ۾ ڀرزا ٿيو،
ساڄو تان سيد چوي، لهي لڪ سوا،
ٻگي ٻچاڙان، پرماڻ ڀري ٿيو.

(۲) جاهڙ اندر جيءَ، ساهڙ ڏني ساهه کي،
ساهڙ چڙي نه ساهه جي، ساهڙ ساهڙ سيڻن،
ساهڙ ميڙ سميعَ، ته ساهڙ چڙي ساهه جي.

(۳) سر جو سفاڪيو سچڻين ٻيڙر ٻاڙ ٻري،
سو ڄمڪيو چوهه مان، ڪڙڪڙڪان ڪري،
جيرا، جگر، ٻڪيون، انگهي ٻيو ٻري،
جو لسگو جيءَ جڙي، ناڻيان تير نه نڪري.

(۴) ڪاڄر ڪي گجميل جون، ڏارن ۾ ٽيرون،
هٽي حاڪمن ڪي، زور هڻون زيرون،
ڪاڪ ڪنڌيءَ ڦيرون، پسو پرڏيهن جون.

(۵) گهڙي گهڙ وهت ڪري، ڪري الهي تهار،
جهنگل جرڪي وات ۾، سسي کي سيسار،
جوڙا ٻڙا ڏڪ ۾ اڙ ۾ اڙهيس وار،
لڪين ڀڃين لڏيون، ٿماهيون ٿڙتون ڏار
مڙا مچ ميڙ، ٻاڳا ٿيندي سهٽي.

(۶) اڄ ٻيا انڊ ٻارڏي، ڪڪريون ڪاريون،
وڏو ميهن وڏ ڦڙو، تهڪن ٿيون ڏاريون،

Marfat.com

سماع جي هڪ محفل.

هڪ فقير شاه جو رندي ڪلام يڪتاري تي ڳائي رهيو آهي.

Marfat.com

Marfat.com

اٿين لڪ لطيف جئين، ڇاهون تا سارهون،
پڇنديون پٽاريون، وري وٿاڻ آيون.

(۴) اُستاد کي شاه صاحب جي ڪلام مان درس تدريس لاءِ ڪافي مواد ملندو. جيڪڏهن اُستاد شاعر آهي يا اديب، عالم آهي يا فيلسوف، مطلب تہ علم حيوانات، نباتات، معدنيات، علم هيئت يا علم فطرت وغيره تي جيڪو بہ سبق شاگرد کي سيکاريو هوندس، يا هن جي ذهني ترقي يا اخلاقي استحڪام مقصد هوندس تہ سڀڪنهن لاءِ شاه مان ڪافي ذخيرو ميسر ٿي سگهندس. ساڳيءَ طرح شاگرد جي دل تي جو شاه صاحب جي لفظن، نصيحتن ۽ ڳالهين جو اثر ٿيندو ۽ اهو ”ڪهر“ ”ڪدوري“ ”ڪتاڻيءَ“ پڙهڻ سان نہ ٿيندو.

شاه صاحب فرمائي ٿو:-

(۱) جن کي دور درد جو، سبق سو پڙهن،
فڪر فرهي هٿ ۾، ساڻ مطالع ڪن،
پڻو سو پڙهن، جنهن ۾ پسڻ پرينءَ جو.

(۲) جو مون پڙهيو پاڻ لئي، سبق سابق جو،
پهرين سيکاريم پنهنجو نفس جو نيو،
جت عرفان اصل ۾ تي روح روز ڪيو،
وري ورق پيو، گڏيم وڃ وصال جو.

(۳) ڪوه ٿو ڪاغذ ڪرئين، وهنو وحدت مٿي،
ڏوري تيان ڏس، اکر جيان آئيو.

(۴) هلائج هنئين ۾، الف سندي اوڙ،
تہ ڪتابن جي ڪوڙ، مڙجهائين ملول ٿئين.

I. (IV) 642 -6

(۵) سياستدان ۽ قومي ڪارڪن جي قلب ۾ شاه صاحب جي ڪلام پڙهڻ سان جا قوت ۽ استقامت، عزم ۽ استقلال، جذبو ۽ جوش جاڳي ٿو سو هنجي حوصلي کي باوجود ظاهري مشڪلاتن جي پنهنجي منزل مقصود ڏانهن گامزن ٿيڻ لاءِ مضبوط ۽ مستحڪم بڻائي ٿو. هن جي من جي مرغزار ۾ حب الوطنيءَ جو ٻج پوکي ان جي نشو و نما جا اسباب مهيا ٿو ڪري ۽ سندس مطمع نظر کي دل جي آئيني جي آڏو صيقل هڻي صاف ۽ شفاف ٿو ڪري جنهن ڪري عارضي الجهڻن جي ڪا پرواه نه ڪري، ذاتي نفعي ۽ نقصان بلڪ ڪاميابي ۽ ڪامرانيءَ جي به في الحال پرواه نه ڪري پنهنجي وطن جي آزاديءَ، خوش حالي ۽ فارغ البالي‌ءَ لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهي ٿو. ان سلسلي ۾ شاعر فرمائي ٿو:-

(۱) ونيو وڃ وات، ڪنڌ نه ڦيرج ڪيڏهين،
مانجهي اوڏي ٻاس لپات، اگهيڻي لطيف چوي.

(۲) ٽڪائي ٽر تيلهه، چڙهه جڪيائي جوڙئين،
هلندي هوت پنهونءَ ڏي، ٻو ميڙيئي ٻيل،
اٿي رائو ريل، ويئن تان واري ورين.

(۳) ڪي ڏرنتي ماءِ، ڪي جرسندي سڃڻين،
هلي ۽ واجهاءِ، پنهي چيرن وڃ.

(۴) جتان وهي تتان وات، ڪپر لاڳن ڪوڙيون،
جن کي سڪ ساهڙ جي، سي گهيڙ نه لاڳن گهات،
جن کي عشق جي اسات، سي واهڙ پائيون وڪڙي.

Marfat.com

(٥) سوري آهي سينگار، اصل عاشقن جو،
مرڻ موٽڻ مٺڙو، ٿيا نظاري نروار،
ڪسڻ جو قرار، اصل عاشقن جو،

(٦) عاشق ۽ معشوق لاءِ شاه صاحب جو ڪلام هڪ بهره جو باب ۽ قرب جو ڪتاب آهي، جنهن جي مطالع سان ڪيئن محبت جي مفهوم ۽ معزان ۽ الفت جي الجهن ۽ امنگن جي پوري پوري پروڙ پئجي سگهي ٿي – حقيقت ۾ شاه صاحب جو ڪلام عاشق ۽ معشوق لاءِ هڪ آئينو آهي جنهن ۾ هو پنهنجي صورت ۽ سيرت، انداز ۽ ادا، وفا ۽ جفا، فراق ۽ وصال، جلال ۽ جمال جو پاڇو ڏسي ان کي سنوارڻ ۽ سڌارڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. جي ۾ معيار ۽ ڪسوٽيون پاڻ نڪيڙي نروار ڪيون اٿس ان تي جيڪو ۾ معشوق يا عاشق پورو نڪتو ته سمجهو ته هو پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيو ۽ جا دائي مسرت ۽ قلبي اطمينان هن کي اهڙي ڪلام پڙهڻ سان حاصل ٿئي ٿو، سو پڻ ڪنهن ٻئي طريقي اختيار ڪرڻ سان ميسر ٿي نه سگهندس.

فرض ڪريو ته هڪ معشوق مه جبين پنهنجي حسن ۽ زيبائيءَ جو عڪس ڏسڻ ٿو گهري ته هن کي ضرور هيٺين بيتن مان حظ حاصل ٿيندو.

(١) ناز منجهاران نڪري، جڏهن پرين ڪري ٿو پنڌ،
پون پڻ بسم الله جئي راه جمي ٿي رند.

(٢) ڪڍي نيڻ خمار مان، ڪيائون ناز نظر،
سورج شاخون جهڪيون، ڪوماڻو قمر،

تارا ڪٿيون تائب ٿيا، ڏيکيندي دلبر،
جهڪو ٿيو جوهر، جانب جي جمال سين.

(۳) نيڻ سليلا سپرين، پنور، پرين پالا،
چڪيا ڦٽ فراق جا اندر ۾ آلا،
يار ميڙئين پالا، صحبت ڪان سگهي منهون.

وري عشق ۽ عاشقيءَ جي داستان جي ورق گرداني ڪبي ته ڏسبو ته جو ڪمال ۽ عروج شاهه صاحب جي ڪلام ۾ ڏسڻ ۾ ايندو ۽ جهڙن باريڪ، نازڪ ۽ نفيس نموني سان عشق جي هر هڪ پهلوءَ جي چٽارگريءَ سان تصوير ڪشي ڪيل آهي ۽ عاشق جي اندر جي آگ، آهن ۽ دانهن جو نقشو چٽيل آهي يا وري اُن جي مقصد ۽ مطمع نظر کي نشانبر ڪيل آهي يا جيڪي راهون ۽ رند، لڪ ۽ لانگها، پنڌ ۽ پيچرا منزل مقصود کي پهچڻ لاءِ ڏيکاريا ويا آهن سي عاشق جي اڳيان شاهه صاحب جي ڪلام پڙهڻ سان عين بعين شڪل شباهت وانگر پيش ٿيون ٿا ۽ هو بي اختيار والهانه وجد ۾ اچي وڃي ٿو. مثلاً عاشق جو منزل مقصود:-

۱- ڪونهي اُت ڪرهيار، جت تون پورين پانڌيئڙا،
پنڌ مر سو پهاڙ ڏي، وجود ڌڪي وڻڪار،
ڏاريان پانڌيئڙا ڏار، پچ پريان ڪر پاڻ تون.

۲- جو تون ڏورئين ڏور، سو سدا آهي ساڻ تو،
لالن لئي لطيف چئي، منجهه نئين ٿي معذور،
منجهان پهه پروز، ته تو منجهه آهيس اکيو.

۳- عاشق جي جي جو جهڄڻ ۽ جهوري:-
ڪين جو ڪيڏانهن، اکيون بسي آئيون،
ٿيون ناٺين نيڏانهن، پيئيون پاڻ پڙاڏيون.

٣- ڪي جو ڏٺيون پار اکيون پسي آئيون،
ڏيون ديوانيون دل ۾، اهڙيون آر،
تهان پوءِ قرار، سڄيون ڪين سيد چئي.

٤- اکين ۾ ٿي رهه، ته آءٌ واري ڍڪيان،
توکي ڏسي نه ڏيهه، آءٌ نه ڏسان ڪو ٻيو.

٥- ٻاٽي ڪان ڪمان ۾ ڀيان ٻاري ٻون،
ڀون ۾ اکين لڙان، ٿيان جهنجهوڙي توکي آسي،

عاشق جا اهڃاڻ:-

١- سڪ اٿي نه سڌ، جيڪس اکيون ٿا ڪا ڳالهين،
ٻڌي پرڀان جي، نه اکين مٿي اڳڙ اڏ،
اي ٿيڙ ڪوڙي سڌ، جيڪس ڪانهو سڄڻين.

٢- جي انيڪي سڌ سرس، ته وڻ ڪا ڪي مت،
لاهي رک لطيف، جيڪي مٿو ڀالي وت،
سر ڏيئي ۾ سٽ، ٻيو ڪي ڀالهون.

عاشق جي تمنا:-

١- الله اکين ۾ سڌو، جيئن آءٌ پران پنڌ ۾،
جسو زنجيرن ۾، راتو ڏينهان روح،
ٻڌرين وڃان لوءِ، ٻرو سر لاهي ڏينهڙا.

٢- قسمت قيد ڪوئي، نالو ڪيرا ڇي من ڪوٽ ۾،
اڪيڪي آٿي لوح جي، هنڌ ڏينهاريم ڏيئي،

Marfat.com

ٻرجي ڪٿين ٻهوارريءَ، جان جسوءَ ۽ جيءُ،
راجا راضي ٿيءَ، تہ مارن ملي مارئي.

مطلب تہ سچو ڪلام شاهہ صاحب جو عشق جي معدن آهي ۽ عاشق اُن جي تهہ ۾ لهي ڪئين موتي مرجان ۽ لعل بدخشان ميڙي سگهي ٿو.

(٧) ساڳي طرح سالڪ ۽ صوفيءَ جي ترغيب ۽ تعليم لاءِ ٿوڻي رهنمائي ۽ رهبري لاءِ منجهانئس بيشمار هدايتون ۽ ارشادات ميسر ٿي سگهندا. جنهن ڪري سلوڪ جي پيچيدي راهہ ۽ زهد و تقويٰ جو طريقو ۽ ارتقا جا منازل ۽ انهن جون اڙانگيون اوٽون شاهہ صاحب جي ڪلام ۾ جا بجا ڏسي هو ڪمر ڪشي، همت ۽ حوصلو ڏاري اڳتي هلي سگهي ٿو.

مثلاً فرمائي ٿو:-

١- ڪر طريقت تڪيو، شريعت سڃاڻ،
هنيون حقيقت هير تون، ساڳيءَ معرفت جاڻ،
هو ڏاهوتي ساڻ، تہ بستان ٻاهو رهين.

٢- ٻيو جو بازار، سو ڪيئن ٻسڙ ڪان ٻاهو رهي،
سالڪ مون سيڪار، ڪو ٻهر انهيءَ پاند جو،

٣- سپيٺي سبحان جي، ڪر حوالي ڪم،
ٿي تحقيق تسليم ۾، لاهي غم وهم،
واد رساڻ ڪرم، حاصل ڪري هاج تو.

تصوف جي طالبن لاءِ شاهه صاحب جو ڪلام مشعلِ راهه ۽ طريقت ڪار آهي. سندس ڪلام تصوف جي اصولن ۽ رمزن ۽ رازن سان ڀرپور آهي. ڪوبه بيت تصوف جي نڪتن کان خالي نه هوندو. ڪٿي ڪٿي شاهه صاحب نهايت سهڻي ۽ گوڙهن ڳجهن مسئلن جي توضيح ۽ تشريح ۾ اونهو ۽ عميق ويو آهي جنهن ڪري سواءِ سلوڪ جي ماڻهن جي عوام لاءِ سمجهڻ مشڪل ٿيو پوي. جي انهيءَ فن جا پارکو هوندا، اهي ئي رمزون ۽ راز پروڙي پرائي سگهندا. بهرحال ”مشتِ نمونه از خروار“ جي مصداق چند بيت عرض رکجن ٿا:-

١- وحدت جي وڇڙيا، الا الله سين اوريا،
جنهين حقيقت ڳنڍيو، طريقت تاريا،
معرفت جي ماڳ سين، ڏيساندر ڏوريا،
سڪ نه ستا ڪڏهين، وٽجي نه وڙهيا،
ڪاهڙئون ڪي رهيا، عاشق عبداللطيف چئي.

٢- سوئي، سوهو، سواجهه، سو الله،
سو پرين، سو پساه، سو ٻاڙي، سو واهرو.

٣- صوفي سالم سي وڏا، جي اکر سين اقرار،
ٻاڙي ٻارڙن کي، آهي اوسار،
پرين سين پچار، رندي ۽ رساڻي ڪيا،

٤- ڦاڻي ڏکويا، اڄ ڏاڻي راضي ٿيا،
صوفي ٿي ٿيا، جيئن ڪين نياڻون ڪاڻ سين.

۽ صوفيءَ صاف ڪيو، ڏوئي ورق وجود جو،
تهان پوءِ لڌيو، جيڪري پسڻ پرين جو.

فصل ۲ مٿي اسان مختلف طبقات خواص جو ذڪر ڪيو آهي. هاڻي ڏسجي ته عوام ۾ به جي شاهه صاحب جو ڪلام اهڙوئي مقبول آهي جهڙو خواص طبقي ۾، باوجود ان جي ته عام ۾ ڪثرت اهڙن انسانن جي ملندي جي اڪثر علم کان عاري آهن ۽ جن کي شعر جي ادبي خوبين جي ڪا ڄاڻ نه آهي، مگر سندس ڪلام پڙهڻ سان ڪڏهين هنن جي اندر ۾ نيڪين جا نيش ايرن ٿا، ڪڏهين محبت جي مينهن جو مز و ماڻين ٿا، ڪڏهين جدائي جيءَ ۾ جان پرائين ٿا، ڪڏهين ذڪر جا ڏاڍل ڏڌ حاصل ڪن ٿا، ڪڏهن پلپل پتڪيل سندي وات وٺن ٿا، ڪڏهين وصال کان وانجهيل سيڻي جي سور سانڍڻ جو سبق وٺي سڪون پرائين ٿا، ڪڏهين وطن کان وڇڙيل ساٿيڙا جي سڪ ۾ سڙڻ ۽ ڏڪڻ جي ترب خاطر ڪڙهڻ جو ڪلام ورد ڪن ٿا. مطلب ته هر هڪ طبقي ۽ گروهه جو انسان پنهنجي پنهنجي خاص قلبي ڪيفيت ۽ ماحول مطابق شاهه صاحب جي ڪلام کي پنهنجي حالتن موافق سمجهي ان مان ماکيءَ جهڙي ميٺ پرائي ٿو. خصوصاً جڏهن شاهه صاحب جي خود پيدائش ۽ پرورش ئي هڪ ڳوٺڙي ۾ ٿي ۽ هن جي زندگيءَ جو گهڻو حصو دهقاني عوام سان اٿل ويهل ۾ گذريو هجڻ ڪري هو ڳوٺاڻن جي زندگيءَ جي هر پهلوءَ جو مشاهدو ۽ مطالعو ڪيو ۽ انهيءَ بنا ندر شعر چيو، تاڪ آهي سندس نڪتن ۽ نصيحتن کي سمجهي انهن تي عمل پيرا ٿين. مثلاً سندس

شاھ جا عقيدتمند شاھ جو ڪلام دلچسپي سان ٻڌي رهيا آهن.

Marfat.com

Marfat.com

ڪلام ۾ ڪاشتڪارن ۽ آبادڪارن، ڌنارن ۽ ڳاھارن، مهاڻن ۽ ملاحن، ڪاسبين ۽ واپارين، جتن ۽ جوانگين، حاڪمن ۽ محڪومن، جوڳين ۽ سامين، ويراڳين ۽ طبيبن، والدين ۽ وارثن سڀني جي سيني کي سرور سرڪ جو سامان موجود آهي جو تمام مختصر مثال طور عرض رکان ٿو:-

١- ڪاشتڪار ۽ آبادڪار کي هميشه پاڻيءَ جي ضرورت مشڪل جي پچار رهندي آهي ته ڪر هو سنڌ جي سرزمين کي سرسبز ۽ شاداب بنائي ۽ ڌرتي کي ڌو شمار جي ڏولائي ڏان بچائي، جيئن سنگهارن کي سازينهن ۾ سڪار جو سڪ سري، انهيءَ ڪري چڙهين ۾ بادل برسي اهين ٿا يا ڪڪرن جي ڪارونڀار ڏسي ٿو ته ڏڍين ئي اختيار بالعموم شاه صاحب جو ڪلام جهونگاري جوي ٿو:-

(١) منڌ ٿي منڊل وڄيا، ناڙي ڪکي نروار،
هارين هر سنڀاهيا، سرها ٿيا سنگهار،
اڄ ٻڌ منهنجي يار، وسڻ جا ويس ڪيا.

(٢) منڌ ٿي منڊل وڄيا ڪي اوهيڙن اوڪ،
چاچر ٿي جٺن ۾، مينهون چرن موڪ،
سرهيون ٿيون سنگهاريون، ٻوڙيو پاڻي طوق،

ميها ٻچڙا ڦنگيون، جت ٿي سڀئي لوڪ،
لاهين مٿان لوڪ، ڏولائي جا ڏينهڙا.

(٣) موٽي ماندائون هي، پوري ڪياڻين پيچ،
وڄون وسڻ آئيون، سارنگ ٻڌهو سيچ،

Marfat.com

تنهن نوريون نوازيون ڏيئي ڏوٽا ڏيج،
پڄ ڪٽي پت مليا، هاري منجهان هيج،
راضي منجهان ريج، عالم سب آباد ٿيو.

(٣) حڪم ٿيو بادل کي، ته سارنگ سان ڪڄن،
وڄون وسڻ آئيون، تڏ ته مينهن ٿمن،
جن مهانگو لهي ميڙيو، سي ٿا دت دڻن،
پنجئون مان پنڌ رهن ٿيا، ايئن ٿا ورق ورن،
ڏڪاريا ڏيهه مان، ڪال موڏي سب مرن،
وري وڏيءَ وس، جون ڪيون ڳالهيون ڳنوارن،
سيد چوي سچن، آه تنهنجو آسرو.

ڪاشتڪار ۽ آبادگار طبقي ۾ ڏنار ۽ ڳاهار به اچي وڃن ٿا. جڏهن ته سندن مال جي چراڻي جو دارو مدار به ساوڪ ۽ مينهن تي آهي تنهن ڪري انهيءَ گروهه جي ماڻهن کي به سارنگ جي سر الاپڻ سان روح جي راحت حاصل ٿيندي آهي.

٢. سنڌ جي سر زمين کي هڪ ته سنڌو درياهه ۾ جر جال وهي ٿو ۽ ٻيو ته ڏکڻ کان وري ستاڻي سمنڊ جو ڪنارو اٿس تنهن ڪري ڪي ڪامل ڪشتيبان درياهه جون ڏهلون ۽ ڏڪا برداشت ڪندا رهن ٿا ته ڪي معلم ۽ ملاح مڪڙا ۽ ٻيڙا سمنڊ جي سير ۾ هلائين ٿا. انهن کي هميشه پنهنجي مڪڙي جي سلامتيءَ، طوفان کان بچاءَ ۽ ڪنن کان ڪناره ڪشيءَ وارو ڪلام موزون ۽ موافق لڳندو آهي. جهڙيطرح شاهه صاحب سر سهڻي ۽ سر سامونڊي

Marfat.com

٨. مختلف جاين تي دهشت ڏومر درياه جي ۽ سمنڊ جي سڌاڻي سفر جو نقشو چٽيو آهي. مثال طور ڏسو هيٺيان بيت:-

١. دهشت ڏومر درياه ۾ جت جايون جانارن،
نڪو سنڌو سير جو مپ نه ملاحن،
ڊرندا درياه ۾ واڪا ڪيو ورن،
سڃا ٻيڙا ٻار ۾ هليا هيٺ وهن،
ٻرڙو ٻيڙا نه ٽٽي، اٿنو منجهان ان،
ڪو جو ڦير ڪٽن ۾ ويا ڪٽن ورن،
اتي اٺ تارن، ساهڙ سير لنگهاءِ تون.

٢. لڙ لهريون لس ليٽ، جت انت نه لهي آب جو،
الله اونهي ۾ ان جا ٻيڙا ٻڏي ٻيٽ،
جوکو ڏٺي ۾ جهاز کي ڦوڙي اڇلي ٿيٽ،
لڳي ڪنار ليٽ، من ڏاڙهي غرق ٿي.

٣. سنڌ جي ڪاسبين، جهڙوڪ جهنجهارن، اوٺارن، ڪورين، ڪنڀارن، ڪاسائين، صرافن، واپارين سڀني جو ذڪر ڪري شاهه صاحب جي ڪلام ۾ جابجا ملندو جنهن ڪري انهي گروه جا ماڻهو سماوڪ ادبي ڪلام کي پسند ڪندا جو منظر ماحول جي موافق هوندو. مثلا فرمائي ٿو:-

١. ڪنڀار (١) ٻڪار ٻج ڪنڀار جا، ڪکي ...
هون کي ڏوراڻيون، ... آئيو،

(٢) ڪنڀا جي ڪنڀار سي هسي خوش ٿيئن،
ٻاٽي جت ٻسائيا، ڏاهه نه جهلي ڏمال،

Marfat.com

سپڪ پائيو سنهڙي جوڙن سين جمال،
آگي جا احوال، معلوم ٿيا مهراڻ ۾.

۲. لوهار:- (۱) سر سانداڻ ڪري، ٻاڦ گهر لهار جو،
ڏکن هيٺ ڏري، مان گڏيندي رڪ سين.

(۲) اي ٻر اڱارن، ٻه ڏاهين ٻرن جي،
ڪڪوري کائيندو ڏوڏي منجهه ڏڳن،
پاڻان لهارن، ميڙي رکيا سچ تي.

۳. صراف:- (۱) ڪو جوڙ ڪاپائين، ڪتن ۽ ڪنڌن،
ڪارڻ سود سواريون، آتڻ منجهه اچن،
ان جي سونهن سيد چئي، ٿا صراف سڪن،
اگهيا سٽ سندن، پائي ترازيءَ نه توريا.

(۲) سٽ انهين جو سٽڙو، جي ڀر ٻرچائين،
آواز ارٽ جو، ساه نه سٽائين،
اڪايو لطيف چئي، ڪنهيو ڪتائين،
جي ماڻڪ موٽائين، ته ٻه ٻاهر مهانگو ان جو.

۴. وڻجارا واپاري (۱) وت ونهي جو جي انهن ڀي ڪار نه ڪرين ڪا،
سا ٻروڙج ڳالهڙي وڻجارن وڻان،
موتي جن مٿان، آندءِ گهوري ادب سين.

(۲) جي نه ساماڻن سچ ڪي، وه م تني وت،
اپاءَ ڪي اڌ ڪري، پاڻان هٿڙا پت،
وڃي مهر تني وت مت، جي پارکو پارس جا.

Marfat.com

(٣) اڄ پڻ وائون ڪن، وڻجارا وڃڻ جون،
هلڻ هارا سڄڻين رهان نان نه رهن،
آءٌ جهليندي س ڪيترو، آيل ساموندين،
پڳهه جوڙي جن، وڏا ٻيڙا ٻلو ...

٤. سنڌ ۾ اُٺ نهايت ڪارآمد جانور آهي. سفر ۽ ڪمن ۾ سنڌين جو ساٿي آهي، آبادڪاري، بار برداري، توڙي سواري لاءِ هن تي ٿرين جو ٻانڪو سر جي بازي لڳائيندڙ آهي، تنهن ڪري شاهه صاحب اُٺن ۽ سنڌين سنڀاليندڙ جتن جو جا بجا ذڪر ڪيو آهي خصوصاً سر ڪنڀات ۽ سر سسئي ۾. مثلاً اُٺ بابت فرمائي ٿو ته:-

ڪسر چڙهه ڪنوات، ڪڍون وڃهه ولنديون،
چڙهه سنڌين سڄڻين جي، ونگي ڏاڍو ۾ وات،
چڙهه جهوري ڏين جهات، ته هوندي ۽ رات هت مڙون.

وڏي سفر ۾ بار لڏي اڪثر جت شاهه صاحب جا بيت جهونگاريندا رهندا آهن، خصوصاً رات جي وقت ۾ جڏهن هو سفر تي هت رکي لطيف جا اوڙاڪ ڏيندا آهن تڏهن ٻڌندڙن جي دل ۾ به هڪ عجيب ڪيفيت پيدا ٿيندي آهي. مثلاً

ار وڏو بار گهڻو وڃڻو نه رڪار،
ايڙن جو لطيف چئي ڪنهو مڪا مدار،
وڻندن ته وڙڪندا، نه ته اکين جي اختيار،
ڪاڏي ٿيو ڪوهيار، ڪاڏي ٿي هت ڪٺي.

Marfat.com

(٢) ميان مچ مٿت اڄ مهنجي ڪرهان،
جهاڳيندي جو هٿيون مٿان ڪرين ڪٽ،
سڄڻيان جي سٽ، مون کي نيٺي ميڙئين.

(٣) پسي ڏونگر ڏاه، جو هلڻ ۾ هيٺين وهين،
لانچي اڪ لطيف چئي، ڪيا ڇين ٻني ڪاه،
پڇي پورج سڀئي ٻاوچاٽي پاه،
ان وڙائتي ور جي، آسر هڏ ۾ لاه،
جو اڪنئون اوڏو آه، سو پرين پرانهون م ڄوءِ.

(٤) واقف نه وٽڪار جي، ٻاري سڄڻ ٻر،
ور وسيلا سپرين، ٽڪيس ڏوري ٽر،
لهج لعل لطيف چئي ڪانڌ مٺي جي ڪر،
ولهي ڪري ور، مُنجهڻ مارڳ چڏئين.

سنڌ ۾ شاهه صاحب جي زماني ۾ ته طبيب هوا مگر هن زماني ۾ به باوجود ڊاڪٽرن جي اڪثريت، خصوصاً ٻهراڙيءَ ۾ اڃان به ويڄن جي آهي، جن ۾ ڪي سٺون سڌا آهن ته ڪي انڌا اونڌا آهن، جنهن شاهه صاحب فرمائي ٿو:-

(١) جان ڪي ڪري طبيب، ڏارون ڏين درد جا،
مٽيو سي حبيب، اڪ ڙهو اڏ ڪري.

(٢) جت حبيب حٿن، ڏاڪ پري نيڻن جي،
تتي طبيبن، وڃا وڃي وسري.

(٣) تن طبيب نہ تون، جو سڌ نہ لهين سور جي،
ساڻيڪ پنهنجا ڏيرا، ڪنڌ ڪٽي ۾ ٿون،
ڪانہ گهرجي مون، حياتي ڏوتن ري.

شاه صاحب پنهنجي ڪامل ڪلام جي رستي جو مان ۽ مرتبو عورت جو بلند ڪيو آهي سو مشڪل آهي جو ڪنهن ٻئي شاعر ڪيو هوندو. انهيءَ ڏس ۾ گهڻن ئي ادبين خامہ فرسائي ڪئي آهي تنهن ڪري آءٌ انهيءَ بحث کي ڇڏي، بيواه عورتن ۽ ورن ڪان وڇڙيلن تي جيڪي شاه صاحب فرمايو آهي سو پيش ڪندس ۽ انهيءَ ڪري تہ سنڌ اندر پراڻي رسم ۽ رواج موجب ڏالون اڪثر پرديدار آهن جي گهرن جي چوديوارين اندر زندگيءَ جون تمام گهڙيون گهارين ٿيون ۽ مرد سير ۽ سفر ۾ مشغول هوندا آهن. اوچي طبقي وارن ۾ بيوه جي ٻي شادي ۾ عيب سمجهي وڃي ٿي، جنهن ڪري شوهر جي انتقال بعد باقي زندگيءَ جا ڏاڍا ڏهاڙا هن کي گوندر گاڏئون ۽ اڪيلو گذارڻو ٿو پوي. شاه صاحب انهن تي رحم ۽ رقت کائي سنڌ ن هيٺين حال ۽ اندر جي احوال جو نقش ۾ نهايت ئي جهوريندڙ نوع ۾ پيش ڪيو آهي. اهڙيون عورتون اڪثر ايڪانت ۾ هي شاه صاحب جا بيت پنهنجي دل جي سڪون ۽ قرار لاءِ ورد ڪنديون رهنديون آهن:-

(١) ڪانڌ تنهنجي پاندري سنجهي سيءَ مران،
ڪامل ڪپاهن ۾ پيئي ڏار ڏران،
تاري تہ تران، جئن ور وهاڻي واريو.

(٢) ڪانڌ تنهنجي پاندري، سي مران سڀ رات،
ڪامل ڪپاهن ۾ جهڙ اچي نہ جهات،
اچين جي پرڀات، تہ آءٌ سيءَ نہ ساريان.

Marfat.com

(٣) سرن سڙيا ساند، اتر لڳا آءُ پرين،
مون تو ڪارڻ ڪانڌ، سهسين سڪائون ڪيون.

(٤) ڪڪڙن ڪانڌ جت ڪيو جهڙ پسيو جهڄن،
ور ري وانڍين اڏيا پکا سي م ڏسن،
اتر ڏاهي اُن جا تہ ڪنهن کي ڪارون ڪن،
وارث وري تن، اڄ شال اولون ڪري.

مٿين مختصر حوالن ۽ بيتن مان معلوم ٿيندو تہ شاهہ صاحب سنڌ جي باشندن جي هر هڪ طبقي جي زندگيءَ ۽ رهڻي ڪهڻيءَ جو نقشو نروار ڪري ڏيکاريو آهي ۽ پڻ هر هڪ انسان تي جيڪي سرديون يا گرميون، ڏک يا ڏاکڙا، خوشيءَ يا خوشحاليءَ جا دور گذرن ٿا تن جو چٽ چٽي، انهيءَ مان روحاني يا اخلاقي سبق ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. اهوئي سبب آهي جو هر هڪ طبقي جو سنڌي، شاهہ صاحب جي ڪلام جي مصحف ۾ پنهنجي من جي مورت ڏسي انکي سيني سان سانڍي ٿو. اهڙو ڪلام بيشڪ باڪمال ۽ لازوال آهي ۽ هميشہ مقبول ۽ محبوب رهندو.

Marfat.com

فقيرن جي هڪ ٽولي شاهه جو ڪلام ڳائي ماڻهن کي مسرور ڪري رهي آهي.

Marfat.com

شاهه صاحب جي عقيدت مندي.

(جناب سيد غلام مرتضيٰ.)

ڪجهه وقت کان سنڌ ۾ باوجود گهڻن شاعرن، درويشن ۽ بزرگن جي هوندي سنڌ جي اديبن ۽ سياستدانن شاهه صاحب طرف عقيدتمندي جو گهڻو اظهار بي ڪيو آهي، انجا اسباب ڳولي لهڻ دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو. جيتري قدر مون انجي وجوهات تي غور ڪيو آهي ته مونکي انجو ڪارڻ صرف هي ڏسڻ ۾ آيو آهي.

سنڌ ملڪ ۽ انجا رهاڪو هن وقت نهايت نازڪ دور مان گذري رهيا آهن. ڪن پهلوئن جي ملڪي قوميت، ثقافت ۽ اقتصادي مفاد کي خطرو محسوس ٿئي ٿو، بلڪ ڪن گروهن طرفان مورڳو انهي جي مٽائڻ جي منصوبن کي معلوم ڪري هو سمجهن ٿا ته:—

مٽيا مچ هزار پاڳا ٿيندي سنڌڙي

فطرت جو اهو قانون آهي ته هر جاندار شيءِ خطري جي وقت ۾ پاڻ بچائڻ لاءِ ڳت ٿي بچاءُ ڪرڻ جون تدبيرون سوچيندي آهي. منهن جي نظر ۾ سنڌين جو هن وقت شاهه صاحب ۾ عقيدت ميندي ۽ جو اظهار ان ڳالهه جو ثبوت آهي ته هُن سنڌس ارشادات ۾ ڪي اهڙيون ڳالهيون ڏنيون آهن جي ڪهن انهي مشڪلات جي حل

ڳولڻ ۾ مدد ڪنديون. هتي آءٌ انهن ڳالهين جو ذڪر ڪندس جي اسانجي مرض جو علاج ٿي سگهن ٿيون.

۱. سڀ کان اول شاهه صاحب کين "حب الوطني" جي تلقين ڪري ٿو، هن وقت جڏهين ڪي ماڻهو عجيب نظريه ظاهر ڪري وطن جي محبت کي بت پرستيءَ سان مشابهت ڏين ٿا ۽ ملڪ جي محبت کي صوبه پرستيءَ سان تعبير ڪن ٿا، تہ اهڙي وقت جڏهين هو شاهه صاحب کان وطن جي حب، ديس جي پيار ۽ مارن جي محبت جو آواز ٻڌن ٿا تہ هنن جي ڪوماڻيل دلين ۾ ورري ساهه پوي ٿو ۽ سمجهڻ لڳن ٿا تہ هن قحط زمانيءَ جي حالات ۾ ڪو چشمہ آب آهي جنهن مان هو سيراب ٿي سگهن ٿا.

شاهه صاحب جا هڙا گهڻا سنڌن لاءِ آئت جو ڪم ڏين ٿا:

"ساڃهڻ ۽ سانگيڙ ڪنهن اناسي وسري"

"ديسي سيڻ ڪجن پرديسي ڪڙا پرين"

"جيئا جي تيئا مون مارو ماڃيا"

(۲) هي ڳالهہ جا شاهه صاحب وٽان کين معلوم ٿئي ٿي سا آهي "ڀاڱ مٽائڻ" جي، جنهن جو مطلب اهو آهي تہ ڪا بہ قوم ايستائين آزادي ۽ ترقي حاصل ڪري نہ سگهندي جيستائين انجا افراد پنهنجي شخصي مفاد کي قومي مفاد مٿان قربان ڪري نہ سگهندا. اڄ ڪالهہ سنڌ جي جماعتي زندگي وڏيرہ ڪلاس جي خود مطلبي ۽ خود غرضيءَ جي مرض ۾ اهڙي گرفتار ٿي ويئي آهي جو سارو قومي شيرازہ پرزہ پرزہ ٿيڻ کي اچي ويجهو ٿيو آهي. ذاتي

Marfat.com

اقتدار جي هوس اسلامي اکين تي پردا چاڙهي ڇڏيا آهن جنهن ڪري قوم ۽ ملڪ اسان جي نظر ۾ اجهي نٿا سگهن. ان لاءِ شاهه صاحب فرمائي ٿو:-

”ڪڏهين ڪانه سئي، تہ سگهي گڏي سڄڻين“
”اُهين هو نند مئي ۾ پڙهيءَ جا پيٽا ٿيا“

(٣) ٽين ڳالهه آهي ڀاڱ سڃاڻڻ جي. جڏهين قطرو قلزم ۾ يا فرد قوم ۾ سمائجي وڃي تہ هو ڀاڱ کي قلزم يا قوم کان جدا نٿو سمجهي. اهل تصوف وارن فنا ۽ بقا جون ٻہ منزلون انسان جي ترقيءَ لاءِ لازمي ڀانيون آهن. پهرين منزل شخص جي قوم ۾ فنا ٿيڻ جي آهي ۽ ٻي منزل پنهنجي شخصيت کي قوم کان جدا نہ سمجهڻ جي آهي. بدقسمتي سان اسان جا سنڌي پنهنجي قومي هستي سڃاڻي نہ سگهيا آهن جنهن ڪري ڪين ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پيا آهن. ان لاءِ شاهه صاحب جو ڪلام سارو ڀريو پيو آهي.

”پنهنجون ٿيس ڀاڱ سڃي ٿان سور ڏيا“

دنيا جي "درد جو دارون"

لعل لطيف جا ڏس

(سرگواسي چيتومل پرسرام)

ساري عالم ۾ هن وقت جهڙم پيو هري. جڏهن فرش ۽ عرش مٿي، ماڻهون پڻ ماڪن جون اوچنگارون پيون اچن، تنهن سمي، اسان لعل لطيف جي عقيدتمندن جي ته دل ۾ اُٿل سچاويڪ آهي، ۽ پڇون پيا ته هن سنڌ جي روحاني رهبر انسان ذات جي درد جو ڪهڙو دارون ٻڌايو آهي؟ منهنجي ناقص سمجهه ۾ اچي ٿو ته ٻڌائي گهوٽ دارون ته هڪ ئي ٻڌايو آهي، اهڙو جو زماني جي عالمن ۽ سياست دانن وٽ نه آهي. ٻڌائي گهوٽ جهڙا روحي رهبر، رشي مني ۽ پيغمبر اندر جي عظيم لوچ مان لنگهيا آهن. هنن جهان جو ڏک محسوس ڪيو آهي. هنن جي نيڻن "سور پرائي سات" جا وهايا آهن، هنن جي دل منش جاني سان گهائي گهل آهي، هو سچ پچ رات ڏينهن ڏکايل دنيا لاءِ "سور ڏٺي" وٽ ٿي پاڙائين پيا.

شاه انهي ڏک منهجان چيو:-

"پيغمر انهي ڳالهه جي جي آءٌ ظاهر ڪريان ذري
لڳي ماٺ مرن ڪي ڏونگر پون ڏري"
وڻ پڻ وڃن ٻري، اوير ايري ڪانر ڪا"!

(شاه)

Marfat.com

شاهه ڏيهه جا ڏاريندڙ ڏڪار ڏٺا هوا ۽ "سور ڏٺي" وقت آکيو هوائين:

"سائين سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار
دوست تون دلدار عالم کي آباد ڪرين"

سگوري لطيف کي، سنڌ هند ۽ سارو جهان هردم ياد هوا؛ جو نه هن خلق کي ئي پريتم ٿي سمجهيو "جيڏانهن ڪريان پرک تيڏانهن صاحب سامهون"!

ڏيهه ۾ ڏونگر ڏاڍا آهن، ۽ ڏاڍايون ٿا ڪن! شاهه جو چيو ته علاج به تو وٽ آهي! سر ڪارايل ۾ لطيف ڏيهه جي ڪناري تي خوب جاچ ڪئي. ٻاٽي سنڌ ۾ اڄ هڪو، سهڻن هنجن اچي محفل ڪئي؛ هنج پاڻ ۾ ٻيڙي ٻيا امل ماڻڪ آڻين ۽ چڳن. ايتري ۾ ڪنڌائڪ ڦيرو ٻگلاڇي ويو، ۽ ڏيهون ڪطارون ڪنگن ۽ ٻگهن جون اچي حاضر ٿيون، "اڄو ٻاٽي اڙ ٿيو ڪالوريو ڪنگن". ڪنگ ڪنا ۽ ڦڪاڇري ٻاسي، جناجو ڪاڏو نه ماڻڪ ۽ موتي، ٻر چلر ڇاڇي ۽ ماڇي، ۽ چاچڙ تي ٻيا جهرون ڪن. ٻوءِ نه اچي موئو جهارو ٿيو، ڪنگن جي بادشاهي شروع ٿي، ۽ هنج ويچارا اچ منجهان لاچار نڪري ويا! "ايندا اچ مرن تنهن سر مٿي هنجڙا"، ڪڏا ڪنگ ۽ ٻگهه ڪير آهن؟ اهي اسين نه آهيون ته ڪير آهيون؟ مردار کائڪ، پرائو حق غصب ڪندڙ، سچائي ۽ صفائي کي ڇڏيندڙ، ڪن ۾ جهٻون هڻندڙ، جدائي جي جهنم کي آڻيندڙ! ڪارايل جي پڇڙين بيت ۾ شاهه انهي جهنم مان نڪرڻ جو منتر ٻڌائي ٿو:

"وحدت وائي جني اُڏائو آڪاس، سو سر مٿي هنجرو جني پرين سنداس"

'وحده' شاهه جي رسالي جي شروعات ۾ اوائلي آواز آهي. هن دنيا جي اڻ انڌائيءَ لاءِ شاهه صاحب جو ٻڌو، هڪ ئي رستو آهي "وحده" جو. "وحده" معنيٰ سنڌي ۾ شاهه جي ٻوليءَ ۾ آهي "هيڪڙائي". دنيا جي ڪفرتن اڻ جي مرض جو علاج آهي "هيڪڙائي". انهيءَ وائي کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونهي. "وحده" شبد آدي آهي، ويدن ۾ انکي "ايڪم" تو چئجي، شاعر نانڪ انکي "ايڪو" تو سڏي، جو آدِ جڳاد هڪئي هوسي سچ آهي. شيڪسپيئر ساڳيو گيتو تو ڪم آڻي "To one, of one, still such and ever so" اهو "ايڪو" ڪو هوائي وهمي منتر نه آهي؛ اهو ايڪو صرف آسماني نه آهي؛ پر جسمانيءَ ۾ به ساڳيو آهي. انسان ذات ڇلا جو دوزخ جي دونهين ۾ ٻوساٽجي رهي آهي؟ ڪيس جدائي جي جڙ لڳي رهي آهي. هڪڙي قوم ٻئي کان جدا، هڪڙو ملڪ ٻئي کان جدا. ذات پات رنگ روپ جنس جا ڀيد دنيا کي تلف تاراج ڪري رهيا آهن. ناري جويتوماں ناردڪ آهيان، منهنجو نادري نسل آهي. بلڪ جپانين جي لاءِ "مين ڪاپ" وارو جويتو ته اهي "پيلا ڪيرا" آهن؛ وري جپاني جويتو ته آءٌ سورج جو پٽ آهيان، ٻيا ڌرتيءَ اونده جو اولاد آهن! گورو سلطاني تو جوي آءٌ ڪلڪ؛ ڪجهه جو هرتا ڪرتا ليڊ تو گهران، اوهين ٻيا منهنجي بانهپ جي ٻيڙين منجهه گهاريو.

اڄ جهڳڙو جو درانهي ڪري کلي پيو آهي. انسان کي سمجهه ڏيڻ ڪارڻ ملڪ الموت يورپ ۾ جنگ؛ ڀارت ۾ ٻکر جو روپ وٺي ٻاهر؛ اندر جا ويڙ وڙهي انسان کي ٻڌائي رهيو آهي: اوهين وڳر ڪري وتو، پوت نه جڳو ٻاهر، اوهين پنهنجي ٻائرن ٻيڙو ٻنڌڻ جيان ٿيو؛ نه ته جدائي جي جهڳڙ ۾ ئي ٻيا گهاريندا.

Marfat.com

شاهه لطيف سنڌ جو سڳورو پٽ هئڻ سبب سنڌ کي نه جدا پر عالم سان
پڻ دعا رکي:- "مٿي سنڌ سڪار" تنهن گڏ عالم کي آباد
ڪرين"! "ايڪو يا وحدت" مٿس آهي سو جنهن (ڪل) ۾
آهي، انهي ڪل جو ذاتو آهي ماڻهن ۾ برادري جوڙ جڪ. ايڪو
بنيادي سياست جو اصول آهي، جنهن تي رياست يا حڪومت جوڙ
ڪئي. اهڙو آواز اڄ دنيا جا روحي سياسي رهبر ڏئي رهيا
آهن. قومن جي مجلس ۽ جنهنکي ٽينيسن شاعر جي انساني
برادري "Federation of Man" سڏي ماڻهو انهي سان ڳنڍي
رهيا آهن. ملڪ ملڪ کان جدا هوندو ته انهن جو مطلب
حل نه ٿيندو، اهڙي ريت ڪئي ڪين کان جدا هوندو ته دنيا ۾ رنج
مونجهارو گهاربندي. تنهنڪري عالم آباد ڪرڻ لاءِ اتحاد ضروري آهي.

اقتصادي خيال

ڪن جي خيال ۾ آهي ته شاعر اڪثر جي رهاڻ
ڪئي آهي، پر هن ماڻهن جي اقتصادي گهرجن لاءِ ڌيان
ڏنو آهي.

سچ پچ ائين نه آهي. مونجهارو پيدا آهي ته ماڻهن جا
درد ڏسي، شاهه صاحب جهڙا اعليٰ انسان فقيرن جو رستو وٺندو
فقير ٿيو آهي جو پنهنجون نسبي ضرورتون گهٽ ۾ گهٽ ڪري
موڪلي اهو چاهي آهي ته اڄ جي آرٽ وٺڻ (...)
جو مقصد اهلان آهي ته ماڻهن کي دولت ۽ ...
گهرجي. اها البت انهن ۾ شامل آهي ... انسان
کي ضرورت آهر اَن، اجهو، اُنو، حاصل ٿيڻ گهرجي. ...
جي معنيٰ اها نه آهي ته هرڪو ديوان، سيٺ يا ميان، ۽ سندس
پٽن ۽ ڌيئرن، شهزادن سان برابريءَ جي سڌ ڪري! اڄ

شاهاڻو طريقو پائمالي کي رسڻو آهي. اڄ هن سخت ڪال چڪر وقت سرڪارون ”چتا حڪم“ ڪڍي رهيو آهن. آن پاڻ وٽ ڏيڪ نه رکو، ڪپڙو نه رکو، جيڪو ڏيڪ ٿو رکي سو ڏوهي آهي، انڌي قاعدي جي ڪارروائي ڪئي ويندي! اهو پراڻو فقيراڻو اصول آهي ته اڄ جي لاءِ جو ڪافي آهي، تنهن کان وڌيڪ رکڻ سڀاڻي لاءِ گناهه آهي. Sufficeint unto the day is the evil thereof (*Bible*) گڏجي پيو، گڏجي رهو، گڏجي کائو، گڏجي پيئو. نانڪ ٿو چوي:

”هوتا نه راکي اڪيلا نه کاءِ“

لطيف به ساڳيو پول پوليو آهي. ڏنائين ته ميڻون جهجها پيا ان به مٺو ٿيا، پر تنهن هوندي به سڪار پدران اچي ڏڪار ٿيو. جو؟ وڏيرن، زميندارن، واپارن وٽ هي ان پاڻ وٽ دٻيا، بزار خالي رهيو ته اگهه وڌيا، ڏڪر پيو ته موذين وڏايل اگهن تي وڪيو. اڄ جي ”ڪاري مارڪيٽ“ جو به اهو حال آهي. شاه کي حال معلوم هو، تڏهن چيائين:- ”پنجن مان پنڌرهن ٿين ائين ٿا ورق ورن“! جي ملڪ جو رت چوسيندڙ ان انهيءَ ڪري رکي ويٺا آهن، ته اگهه وڃن وڌندا! شاه صاحب پيو رستو نه ڏسي مٿن پٽ هنئي آهي ته:

”ڏڪاريا ڏينهن مان شل موذي سڀ مرن“

ڪٿن نه اڄ جي سمي سان، اچوڪي مسئلي سان سندس گفتار پوري پوري ٿي لهڪي اچي! شاه صاحب انهن شهزادن شاهن جي ظلمن ۽ شهري ڌاڙين جو باريڪ بيان عمر ماروئي ۾ ٿو ڪري. ماروئي گوناڻي، عمر جا پٽ پنول ڪاڏي ڪري! دل جي درد منجهان ٿي آهه ڪڍي:

Marfat.com

"پکن منجھہ آءُ پيھي، محلن جي مرلا ميان"

هي شهري گنهگار محل ظلم زبردستي جا اڏا آهن، گويا ته پکا نش پاپ صد بار بهتر آهن. شاهه صاحب ٿو چوي ته:

"محلين منجهي مون هنيون"

آءُ انهن شاهن ۽ شاهوڪارن جي محلن ۾ وڃڻ نه ٿو گهران، منهنجي چت تي هلاکي ٿي ٿئي! هي شاعر پکا سورهان آنا سامير وادي آهي. پر هنجو سامير واد (مساوات) ۾ صرف جڙ واد تي ڪين بدل آهي پر آتم واد تي. سامير (سير) شبد جي معنيٰ آهي ساڳيائي ۽ برو بري. گيتا جا هڪ اعليٰ درجي جي ڪوتا آهي، آکي ٿي ته "آءُ سڀني ۾ ساڳيو آهيان" شاهه ۾ اها ساڳي واڻي آهي:-

"مروئا موران، پکڙان وائي ٻي ۾ ٻل"

سڄي ڪائنات هڪ قصر آهي جنهنجا در لکر آهن جيڏانهن ڪرين پرکر تيڏانهن صاحب سامهون. هر ڪنهن سچي شاعر کي اهو مشاهدو حاصل ٿيل آهي، انهي بنياد تي اهڙو شاعر پاڻکي هيڪڙائي ۽ ساڳيائي ۾ سمائي ٿو. اڳي ۾ ايڪو، هيڻمر ۾ ايڪو، پوءِ ۾ ايڪو. اهڙو ماڻهو عالم جو عاشق آهي، هو انسان ذات تان قربان آهي، هو پنهنجي ديس ۽ قوم جو خدائي خادم آهي. سياست جي ميدان ۾ انهي هيڪڙائي کي رياست يا "State" ٿو چئجي، هر ڪنهن جزي "Individual" جو فرض آهي ته انهي سچي يا ڪل جو خيال رکڻ:-

"جزو وجائيو جو ڳڻين ڪل سين آهين ڪم"

هي لطيف جو مت تفرقي واري زماني جي دکن جو هڪ تڪ علاج آهي.

شذا

سنڌ جي مجمع البحرين جو خضر رهنما

—o-o—

از الحاج الله بخش سرشار عقيلي ٺٽوي

—o-o—

الله جي پيغمبر حضرت موسيٰ عليه السلام کي جڏهن "علم لدني" جي صاحب سان ملاقات ڪرڻ جو حڪم مليو هو تڏهن لاءِ قرآن شريف ۾ ارشاد آهي ته اهو "مجمع البحرين" واري جاءِ تي حضرت موسيٰ کي هٿ آيو. قرآن شريف ۾ ارشاد آهي:-

واذ قال موسيٰ لفتاه لا ابرح حتيٰ ابلغ
مجمع البحرين او امضي حقبا (سوره ڪهف)

"۽ جڏهين چيو موسيٰ پنهنجي جوان ساٿي کي ته آءٌ هميشه هلندو رهندس ايتري تائين جو آءٌ پهچي وڃان ٻن درياهن جي ملڻ واري جاءِ تي، يا هلندو رهندس ورهين جا ورهه"

هن مان ظاهر آهي ته "مجمع البحرين" ٻن درياهن جي ميلاپ جو هنڌ يا ٻن زمانن جي ميلاپ وارو وقت ٿي سگهي ٿو ۽ انهي "علم لدني" واري صاحب جو نالو حديث شريف ۾ حضرت سعيد بن جبير جي روايت سان صحيحين ۾ "حضرت خضر" ڄاڻايل آهي. حضرت خضر جو ڪم ڀليل ڀٽڪيل جي رهنمائي

Marfat.com

ڪري آهي. اهو حضرت خضر نبي آهي، مگر امت محمد ۾ انبياء بني اسرائيل وارو ڪم هن امت جا نيڪ ٻانهائي بجا آڻين ٿا جنهن بابت هڪ حديث شريف مان ثابت آهي. گويا هن زماني جي ميلاپ واري وقت تي هڪ اهڙو خضر رهنما پيدا ٿئي ٿو جو ”علم لدني“ جو صاحب ۽ پنهنجي وقت جو ڏگ لائيندڙ رهنما آهي.

هن تشريح جي مد نظر تي، حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحمت الله عليه جي زماني، حالات ۽ ڪارفرمائي تي گهري نظر وجهي ويندي ته ڏسڻ ۾ ايندو ته سنڌ جي باره ۾ هو ان زماني جي عين ميلاپ جي وقت، ”علم لدني“ سان نوازيل خضر رهنما هو.

زماني جي لحاظ کان شاهه سائين جو زمانو عين اهو وقت هو جڏهن پراڻي سنڌ جو سج غروب ٿي چڪو هو ۽ نئين سنڌ جي پرڀات ٿيڻ واري هئي. تاريخي، توڙي طبعي يا جغرافيائي لحاظ کان ان وقت نئين سنڌ جو پايو پئجي رهيو هو. نصرپور کان ٺٽي طرف وهندڙ درياهه جو وهڪرو عين ان وقت بدلجي رهيو هو. پراڻيون بستيون ويران ٿي رهيون هيون، نصرپور، جوڻ، فتح باغ، ٺٽو سڀ پوئين پساهن ۾ هوا. آخر طبعي حالتن وقت جي حاڪمن کي ايترو مجبور ڪيو جو شاهه سائين جي وفات کان ١٢ سال بعد ١٧٦٤ع ۾ سنڌ جي تخت گاهه لاءِ حيدرآباد جهڙو نئون شهر اڏائڻو پيو. ٻئي طرف ١٧٢٩ع ڌاري غير معروف ”ڪولاچي جو ڪن“ بدلجي ”ڪراچي“ جي صورت وٺي چڪو هو. ان کان ٿوروئي عرصو اڳ شاهه

Marfat.com

سائين ڀاڱ جرڳين جي سات ۾ ڪولاچي جي ڪن جي اوپر وارو قديم رستو لنگهي حب ندي تيي هنگلاج طرف ويو هو ۽ شاهه سائين ڪي ڏسڻ ۾ آيو هو ته ڪولاچي جي ڪن جا "ڪوڏ" اُن وقت پاسو ورائي رهيا هئا.

شاهه سائين ڀاڱ ٿو فرمائي:-

تون جا لڏين لوڏ - ايءَ ۾ گهاتوئڙن جي،
ڪن ڪولاچيءَ ڪوڏ، سڪ سين نه سدا ڪنڊ هين.

"ڪولاچي جي ڪن" جا "ڪوڏ" اڄ ۾ لين ٿا، مگر ڪن واري جاءِ کان گهڻون پري ڏکڻ الهندي، ڪلفٽن جي ساموندي ڪناري تي ۽ شاهه صاحب جو رستو ولي لنگهيو هوندو اُن جا پٿي پاسا اڄ ڪراچي جي فلئڪ بوس عمارتن سان سينگاريل آهن. اُن وقت جڏهن ۽ "نئين سنڌ" جي بربات هئي تنهنجو صبح جو سڄ حيدرآباد تي چمڪي وري ڪراچي ڏانهن لڙهيو-

اهو نه فقط سنڌ جي طبعي يا جغرافيائي ڦير گهير جو ذڪر آهي. مگر سترهين صدي عيسوي جي پوئين اڌ کان ولي ارڙهين صدي عيسوي جي پهرئين اڌ جي خاتمي تائين جو شاهه لطيف ڀٽائي جو زمانو آهي، سو عام تاريخي لحاظ کان ساڄي دنيا لاءِ هڪ اهڙو انقلاب انگيز دور هو جو هر پراڻو خيال ۽ هر پراڻو نظريو جاءِ بدلائي رهيو هو. جڏهن وقت "ڪولاچي جي ڪن جا ڪوڏ" پاسو ورائي رهيا هوا، اُن وقت نه فقط سنڌ نئين ٿي رهي هئي پر دنيائي نئين ٿي رهي هئي. مغرب جي مفڪرن مان "جارج برڪلي" جو زمانو ذري گهٽ ساڳيو آهي جيڪو سنڌ

Marfat.com

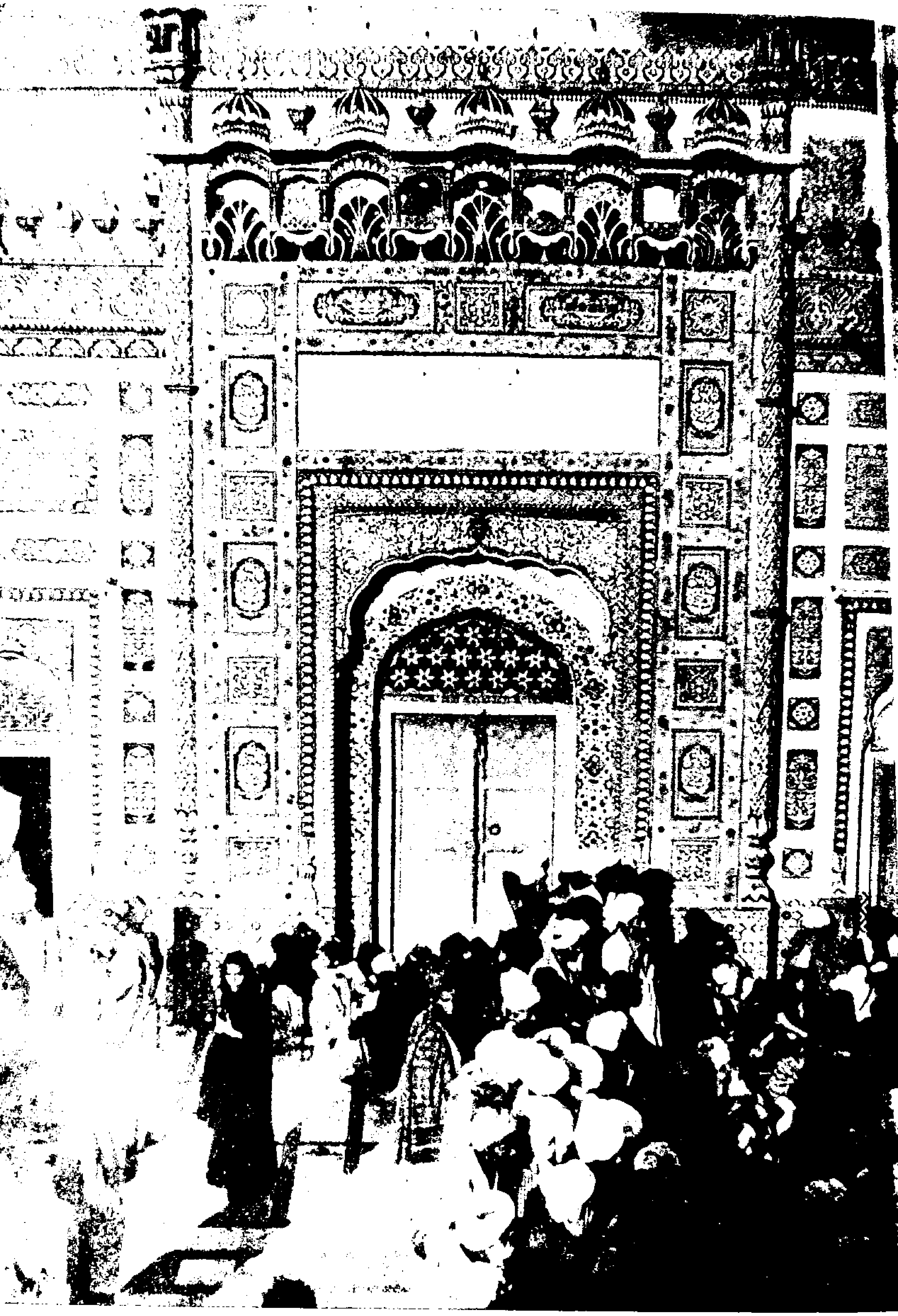

روضي جي صحن ۾ زيارتين جو هجوم.

Marfat.com

Marfat.com

جي سهڻي لال لطيف جو زمانو آهي. شاهه سائين جي ولادت جو سال ١٦٨٩ ۽ وفات جو سال ١٧٥٢ عيسوي آهي ۽ "جارج برڪلي" اُن کان فقط ٤ سال اڳ ١٦٨٥ ۾ ڄائو ۽ شاهه جي وفات کان هڪ سال پوءِ ١٧٥٣ ۾ فوت ٿيو. جارج برڪلي جا سوانح نگار انهي عهد جو مختصر خاڪو هنن لفظن ۾ پيش ڪن ٿا:-

"اُن وقت زندگي جا سڀ پهلو ۽ شعبا، اصلاح ۽ تجديد لاءِ بيقرار هوا. اهي مذهب، سياست، تمدن ۽ علمن جي پراڻي لباس کي تار تار ڪري پنهنجي جسم کان جدا ڪري رهيا هوا. سائنس جون بيشمار نيون شاخون پيدا ٿي رهيون هيون ۽ قديم حڪمت جي اڪثر مسئلن ۽ نظرين ۾ زمين آسمان جو فرق اچي ويو هو. علم هيئت جي مشاهدن سج جي بدران خود زمين کي متحرڪ ثابت ڪيو هو. ڪشش ثقل جو عالمگير قانون جو تاريخ حڪمت جو سڀ کان عظيم الشان اڪتشاف يقين ڪيو ويو آهي سو انهي صدي ۾ تحقيق ٿي چڪو هو. برقي ۽ مقناطيسي ڪوجنائن سبب عنقريب سارو جهان جڳمڳائڻ وارو هو. انقلاب انگيزي جي انهي همه گير طوفان کان فلسفه ۽ الاهيات جي فضا جو غير متاثر رهڻ پڻ ممڪن نه هو. طاليس ملطي کان ارسطو تائين، ارسطو کان ڊيڪارٽ تائين ۽ ڊيڪارٽ کان لاڪ تائين، سڀ فلسفي جنهن ڏگر تي هلي چڪا هوا، اهو سمورو گهاٽو رستو اوچتوئي اوچتو دنيا جي پيرن هيٺان نڪري ويو."

شاهه سائين جي زماني جي هن پهلو تي گهڻي تفصيل سان لکي سگهجي ٿو، پر مختصر لفظن ۾ هي واضح ڪرڻ مقصود آهي

Marfat.com

تہ سچ پچ اهو زمانو هر احاط کان "مجمع القرنين" يعني ٻن زمانن جي ميلاپ جو نقطو هو. قرآن شريف جي لفظن "او امضي حقبا" مان "مجمع البحرين" جو اشارو "مجمع القرنين" ڏانهن بہ ٿي سگهي ٿو.

مٿي ذڪر ڪيل آيت شريف ۾ خضر رهنما جي لاءِ ٽي اهڃاڻ ملن ٿا:-

(١) "مجمع البحرين" جي موقعہ تي هن جو موجود هجڻ.

(٢) هن جو "علم لدني" جو صاحب هجڻ.

(٣) هن جو رهنما ثابت ٿيڻ.

انهن اهڃاڻن مان ٻهرئين اهڃاڻ جو جيتريقدر شاهہ صاحب سان تعلق آهي مٿي واضح ڪيو ويو آهي.

"علم لدني"

پهريون اهڃاڻ آهي "علم لدني"- شاهہ سائين کي صحيح معنيٰ ۾ "علم" هو ۽ اهو مقدس علم "علم لدني" هو، انهن ٻنهي ڳالهين کان انڪار ڪري نٿو سگهجي. هڪ طرف مقدس ڪلام جي تشريح ڪندڙن جي لفظن ۾ هي ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ:-

"شاهہ صاحب پنهنجي ڪلام ۾ گهٽ ۾ گهٽ هڪ سؤ کان بہ وڌيڪ قرآن جون آيتون تلميح يا تضمين طور ڪم آنديون آهن."

"عربي ۽ فارسي جو عالم ڏسڻ ۾ اچي ٿو. پنهنجي مادري زبان تي تہ ڪيس ڪامل ضابطو هو. نہ فقط ايترو، بلڪ ٻين ٻولين

Marfat.com

ڇهڙو ڪ بلوچي، سرائڪي، هندي، پنجابي وغيره، جي ۾ قدري ڄاڻ هيس. انهن سواءِ سنڌس تاريخي معلومات ۾ وسيع هئي. سنڌ توڙي هندستان جي ٻنهي ڀاڱن جي قصن ڪهاڻين کان ۾ چڱيءَ طرح واقف هو. قرآن، حديث، فقہ، فلسفہ، تصوف ويدانت، صرف ونحو وغيره جو ۾ گهڻو اڀياس ڪيو ٿو ڏسجيس".

"سموري دنيا جو علم سنڌس دل واري لوح محفوظ تي ثابت ٿيل هو. الله تعاليٰ جي رازن جا سيپارا کيس سمورا ياد ٿيل هئا".

"الاهي ذات موجب سمورن علمن جو عالم هو، پاڪ هو ڪنهن ماڻهو جي وفات جي سال تاريخ جا فقرا ۾ بي اختيار فرمائي ويندو هو جنهن تي ڪلاڪن جا ڪلاڪ شاعرن ۽ عالمن کي مٿا ڪٽ ڪرڻي پوندي آهي".

"شاهه صاحب جو ڪلام ڏسجي ٿو ته قرآن جون آيتون، ۽ مثنوي جي شعرن جا مضمون ۽ عارف جامي جا خيالات فارسي زبان مان نقل ڪري اهڙي طرح انهن کي سنڌي زبان جي پوشاڪ پهرائي وئي آهي جو هڪ عالم ۾ حيرت جي ميدان ۾ حيران رهجي وڃي ٿو".

ٻئي طرف سنڌس سوانح نگار وثوق سان چون ٿا ته:-

"اهڙي ڪا به شئي اسانکي هٿ نٿي اچي جا ثابتي ڏئي ته شاهه صاحب پڙهيل هو يا لکي ڄاڻندو هو. جي لکي ڄاڻندو هجي ها ته ٿورا ڪي لفظ سنڌس هٿن جا موجود هجن ها. رسالو ۾ پاڻ نه لکيائين. شاهه صاحب وٽ هڪڙا ئي ڪتاب قلمي موجود

هوندا هوا جي اڄان تائين رکيل آهن. قرآن مجيد، مثنوي مولانا جلال الدين رومي ۽ شاهه ڪريم بلڙي واري جو رسالو. انهن ڪتابن تي ڪٿهن هنڌ ۽ حاشيه وغيره تي ڪي ۽ لکيل نه آهي جنهن ڪي شاهه صاحب جا دستخط چئجن".

آخر تشريح نگار ۽ سوانح نگار هن ڳالهه جا ٻئي پاسا توري تڪي هن نتيجه تي پهتا آهن ته:-

"شاهه پنهنجي استاد وٽ فقط الف جو اکر پڙهيو هيو. باقي جو ڪجهه هن حاصل ڪيو سو ڪرامت آهي يا الاهي ڏات آهي".

"ولين ڪاملن کي لدني جي تحصيل آهي جنهنجي علم کي خبر نه آهي".

"جذب الاهي سان امداد ازلي جي سبق ڏي ٻاڻ سڄوئي واريائين ۽ باطني لدني علم جي قوت ڏوي عطا ڪيس".

هي اقتباس هن ڳالهه جي ثبوت لاءِ ڪافي آهن ته شاه سائين عالم هو مگر علم لدني جو.

قرآن ڪريم ۾ حضرت خضر عليه السلام جي باره ۾ ارشاد آهي:-

فوجدا عبداً من عبدنا آتيناه رحمة
من عندنا و علمناه من لدنا علما

ترجمو:-

پوءِ ڏٺائون هڪ ٻانهي کي منهنجي ٻانهن مان،
اسان انکي پنهنجي طرفان رحمت بخشي هئي
۽ انکي پاڻ وٽان علم (علم لدني) سيکاريو هو.

Marfat.com

رهنمائي

جئن ته علم لدني جو صاحب واقعات جي اسرارن کان واقف ٿئي ٿو تنهن ڪري هن جو ڪم ٿئي ٿو رهنمائي ڪرڻ. حضرت موسيٰ به حضرت خضر جي پٺيان هليو ۽ خود حضرت خضر قرآن شريف جي لفظن ۾ هن شرط تي حضرت موسيٰ کي پنهنجي پويان هلڻ جي اجازت ڏني :-

قال فان اتبعتني فلا تسئلني
عن شيءٍ حتيٰ احدث لک منه ذکرا

ترجمو :-

"چيو (حضرت خضر حضرت موسيٰ کي) ته جيڪڏهن منهنجي پٺيان اچين ته پوءِ مون کان ڪنهن ڳالهه بابت تيستائين سوال نه ڪجِ جيستائين آءٌ پاڻ اُن بابت تو سان بيان ڪريان".

حضرت موسيٰ کيس قرآن شريف جي هنن لفظن ۾ انهيءَ ڳالهه جو يقين ڏياريو هو ته هو سندس نافرماني نه ڪندو :-

قال ستجدني انشاءُ الله صابراً
ولا اعصي لک امرا

ترجمو :

"موسيٰ چيو ته جيڪڏهن الله گهريو ته تون مون کي صبر ڪندڙ پائيندين ۽ آءٌ تنهنجي نافرماني نه ڪندس".

مختصر مطلب هي ته علم لدني جي صاحب جي پويان هلڻ لازمي آهي ۽ هو جيڪي چوڻ ۽ ڪرڻ گهري ته اُن ۾ حڪمت آهي ۽ انهيءَ ڪري اُن ڳالهه ۾ اُنجي نافرماني ڪرڻي نه آهي.

L. (IV) 642—10

Marfat.com

هنن احڪامن جي مدنظر تي، اسانکي ڏسڻو آهي ته نئين سنڌ جي هن دور رهنما جي اختيار ڪيل طريقي جا نمايان پهلو ڪهڙا آهن جي اتباع جي دعوت ڏين ٿا، خاص ڪري اهي پهلو جي شاهه صاحب جي پنهنجي جدت آهن ۽ جن ۾ پاڻ کان اڳ وارن زماني کان هٽي شاهه صاحب ڪا نئين واٽ اختيار ڪئي آهي. اهي پهلو بنيادي اصولن جي حيثيت رکن ٿا جن کان رو گرداني ڪرڻ صحيح علم ادب جي اُنهي نافرماني جي مصداق ٿيندو جنهن کان پرهيز ڪرڻ جو حضرت موسيٰ به وعدو فرمايو هو. شاهه صاحب جي اختيار ڪيل طريقي جا چند اهڙا جدت وارا پهلو هيٺيان شمار ڪري سگهجن ٿا:-

(١) شاهه صاحب کان اڳ وارن مفڪرن ۽ عارفن فارسي زبان کي پنهنجي اظهار خيال جو ذريعو بنايو هو. شاهه صاحب اُن کي قائم رکڻ گهري ها ته رکي سگهي ها جو سنڌ ۾ فارسي جي چاهڻ وارا گهڻا شاعر ٿي ڏسجن. مگر ان هوندي به شاهه سائين مادري زبان کي اهو شرف بخشيو. نه فقط ايترو پر انکي محفوظ ۽ قائم رکڻ لاءِ خاص جتن ڪيائين. شاهه جو رسالو خود سنڌي زبان جو بنيادي سرمايو ۽ انجي لغت لاءِ مستند حوالو آهي. سنڌي زبان جون بهترين ترڪيبون اُن ۾ ئي استعمال ٿيل آهن.

(٢) شاهه سائين کان اڳ ليليٰ مجنون ۽ شيرين فرهاد وغيره جي افسانن کي گهڻي قدر دخل هو. شاهه صاحب خالص ديسي افسانن کي اُنهن جي جاءِ تي آندو جو اُهي تفصيلي طور ملڪ جي عوام ۾ مشهور هجڻ سان گڏ ملڪي ماحول سان زياده مطابقت رکندڙ هوا. هڪ لحاظ سان اُهي سنڌ جي اُنهي قديم تاريخ جو جزو هوا جا تاريخ جي احتياطي سبب ميسارجي چڪي هئي.

Marfat.com

انهن افسانن ۾ سنڌ جي قديم تهذيب جا خط و خال سمايل هوا.
جن کي شاهه صاحب پاڻ مصمم شهود تي آندو.

(٣) شاهه صاحب کان اڳ ديني ڳالهين ۽ اخلاقي نقطن سمجهائڻ جو جيڪو طريقو هو سو نسبو ۽ رکو هو، جنهن طرح اهو طريقو گهڻو قدر ۾ ڪارگر هجي ها عام لاءِ اهو مؤثر طريقو نه آهي.
نتيجو اهو ٿيو هو جو خود دين ۽ اخلاق جا بنيادي اصول ذهن مان مفقود ٿي رهيا هوا ۽ ديني پيشوا فروعات ۾ الجهي رهيا هوا.
شاهه سائين محض اصولي ۽ بنيادي ڳالهين کي نئين سر اختيار ڪيو ۽ انهن جي اظهار جو طريقو به عام فهم ۽ سليس بڻايو. هڪ مادري زبان اختيار ڪيائين، ٻيو انهن ۾ ملڪي افسانا وڌائين ۽ ٽيون وري انهن جي اظهار ۾ نغمي ۽ موسيقي جي چاشني داخل ڪري انهن کي عوام جي ڪن لاءِ جاذب ۽ دلڪش بڻايائين. شاهه صاحب پاڻ فرمائي ٿو:-

تن جيسلمير پاڻين جس — جي الله ڪارڻ اکيون
هت نه رهائيائون "رس" — هت نه ڳنهون هوت کي.

اهو "رس" شاهه صاحب "راڳ" جي شڪل ۾ پنهنجي ڪلام جو جزو بڻايو. ڪوڙين جي انڪي تي کنڊ جي چاشني جو ٻڙ چاڙهيائين. جڏهن مقصد اهو آهي ته "ٻرين ٻنهنجو ڪن" تڏهين اُن مقصد جي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪنهن عام مروج ملڪي طريقه استعمال ڪرڻ کان جو پاسو ڪيو وڃي. شاهه صاحب فرمائي ٿو:-

نڪو ڪم ڪفار سين — نڪا مسلماني من
نڪا دل دوزخ ڏي — نڪا بهشت گهرن
آيا ائين جوان — ته ٻرين ڪجهو ٻنهنجو

راڳ جي ڪفار واري طريقي سان ڪو غرض ڪونهي ۽ اُهي رسمي مسلمانيءَ سان به غرض ڪونهي جا فروعات جي ڪجھ بحثن ۾ مبتلا رکيو. دوزخ جا ڏاڪا ڏئي گھڻي عرصي تائين عوام کي مقيد عام طريقن تان پري رکيو ويو ۽ هڪ خاص گروهه بهشت جو ٺيڪيدار بڻيو رهيو. عوام کي دين جي نالي سان ايترن ٻنڌڻن ۾ جڪڙيو ويو هو جو نئين زماني ۾ هنن لاءِ ساهه کڻڻ مشڪل ٿي پوي ها. زماني جي هر نئين وڏي ڳالهه کي جڪي ناطي دين جي مذمت آڻي ان جي جواز ۽ عدم جواز جي فتوي صادر ڪرڻ جو اختيار هڪ خاص صاحب اقتدار گروهه پنهنجي قبضي ۾ رکيو هو. مگر نئين زماني جي نون نظرين جي اڳيان انهن پراڻن طريقن جو بيهڻ مشڪل هو. اهو راز هن علم لدني جي "اويسي" تاڙي ورتو ۽ فرمايائين:-

ويجھو وڃ م وات کي - کوهج ڏانهن ڪوات
اجهي منجهان آت - "اويسي" ٿي آءُ تون

(۴) اڻويهين صدي عيسوي ۾ ڪائنات جي رازن جو ايترو وڏو انڪشاف ٿيڻو هو جو عقل دنگ رهجي وڃي. اُن کي نه اڳوڻي زبان سان بيان ڪري سگهجي، نه اڳوڻن ڪنن سان ٻڌي سگهجي ۽ نه اڳوڻين اکين سان ڏسي سگهجي. انهن اسرارن ئي ثابت ڪيو ته ظاهري زبان، ظاهري ڪنن ۽ ظاهري اکين تي اعتبار ڪرڻ اجايو آهي. جو نه اندر جي زبان، اندر جي ڪنن ۽ اندر جي اکين کي پنهنجو رهبر بنائجي جو پڇتائڻو نه پوي. شاهه سائين تو فرمائي:-

وائي وڃيم شال - ڪنن سان ڪين سڻان
پلو ڪري پال - ته اکين کان انڌو ٿيان

Marfat.com

هڪل حقيقت جي – لوڙ تي لاءِ
اڏو تي پسيج – مشاهدو محبوب جو

لڳين گهڻا لڳائيا – تون لڳين ڪي لڳائي
اٿي آڌي رات کي – پنهنجو تن ٻاچائي
لاهوتي م لجائي – ناڪا تون ناموس کي

"ناموس" جي لفظ ۾ شاهه صاحب سنڌ جي ان عظمت ماضي جو ذڪر ڪيو آهي. جڏهن عرب جي دور ۾ ۽ عجم جي دور ۾ سنڌ پوئتي نه رهي ۽ جڏهن مغرب جي دور ۾ جو پوئتي رهي، ان جو علاج آهي "آڌي رات اٿڻ". پرهه ڦٽي ته هر ڪو اندر آهي مگر جو سانباهو اڳ ڪري سو ئي ڪلهي.

"آڌي رات اٿڻ" انهي معنائن ۾ صحيح آهي، يعني آڌي رات هڪ اهل فڪر اٿندا آهن ۽ ٻيا اهل ذڪر. "اهل فڪر" محسوسات جا عالم آهن ۽ هنن جو رهبر "عقل" آهي. "اهل ذڪر" غير محسوسات جا عالم آهن ۽ هنن جو رهبر "عشق" آهي. خواه عقل کي رهبر ڪجي، خواهه عشق کي هر حالت ۾ "آڌي رات اٿڻ" ضروري آهي. مگر انهي ڳالهه ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته شاهه صاحب جي انهي نظريه جو همنوا آهي، ته "اهل فڪر" تي "اهل ذڪر" کي فوقيت حاصل آهي، جو ته محسوسات تي انتها ٿئي ٿي، "اهل فڪر" محسوسات کان ٻاهر وڃڻ کان عاجز آهن:-

ڪهان تان ڪيچان ٻري – وهان تان وٽ مون
لئي ڏوريو هون – عشق آري جام کي

شاهه صاحب جي رسالي ۾ سنڌ س همعصرن ڏانهن اشارا.

(جناب محبوب علي محمد صالح چنا)

مذڪور عنوان تي قلم آزمائي ڪرڻ کان اڳ ڀهريائين ڀهريائين هي ڏسڻو آهي ته ڀٽائي گهوٽ جو زمانو ڪهڙو هو؟ پاڻ ١١٠٢ هه ۾ هالا حويلي ۾ تولد ٿيا ۽ ١٤ صفر ١١٦٥ هه ڀٽ تي پڌاريائون - انگريزي سن مطابق پاڻ ١٦٨٩ع ۾ ڄاوا ۽ ١٧٥٢ع ۾ وصال ڪيائون. انهن ڏينهن ۾ مغلن پاران ٺٽي ۾ گورنر راڄ ڪندا هئا. مغلن پاران ڪل ٤١ صوبيدار مقرر ٿيا هئا. شاهه صاحب جي تولد ٿيڻ وقت ايڪيهون نمبر نواب ابو نصرت خان گورنري جي مسند تي مامور هو جو ١١٠١ هه (١٦٨٩ع) ۾ آيو ۽ ٻن سالن کان پوءِ الوداع ڪيائين. ان بعد ويهن گورنرن جي جا لسٽ آهي سا هي آهي:-

١- نواب حفظ الله خان ١١٠٣ هه - ١١١٢ هه (١٦٩١ - ١٧٠٠ع) ٢- سعيد خان عرف خانزاد خان ١١١٣ هه (١٧٠١ع) ٣- نواب مير امين الدين خان حسين ١١١٤ هه (١٧٠٢ع) ٤- نواب يوسف خان ١١١٥ هه (١٧٠٣ع) ٥- نواب احمد يار خان ١١١٥-١١١٨ هه (١٧٠٣ - ١٧٠٦ع) ٦- نواب مطر خان ١١١٩ هه (١٧٠٧ع) ٧- نواب مهين خان ١١٢١ هه (١٧٠٩ع) ٨- نواب شاڪر خان ١١٢٣ هه (١٧١١ع) ٩- نواب مهين خان ١١٢٤ هه (١٧١٢ع) ١٠- نواب

Marfat.com

خواجه محمد خليل خان ۱۱۲۴ھ (۱۷۱۲ع) ۱۱- نواب عطر خان
۱۱۲۵ھ (۱۷۱۳ع) ۱۲- مير لطف علي خان ۱۱۲۵-۱۱۲۷ھ
(۱۷۱۳-۱۷۱۵ع) ۱۳- نواب اعظم خان ۱۱۲۸-۱۱۳۱ھ (۱۷۱۶-
۱۷۱۹ع) هن جي ڏينهن ۾ شاه هدايت صوفي ۹- صفر ۱۱۳۰ھ
(۱۷۱۷ع) جو شهيد ٿيو. ۱۴- نواب مهابت خان ۱۱۳۲-۱۱۳۵ھ
(۱۷۱۹-۱۷۲۲ع) ۱۵- سلطان محمود خان ۱۱۳۶ھ (۱۷۲۳ع)
۱۶- نواب سيف الله خان ۱۱۳۷-۱۱۴۳ھ (۱۷۲۴-۱۷۳۰ع)
۱۷- نواب دلير دل خان ۱۱۴۳ھ (۱۷۳۰ع) ۱۸- نواب همت دلير
دل خان ۱۱۴۵-۱۱۴۹ھ (۱۷۳۲-۱۷۳۶ع) ۱۹- نواب صادق
علي خان ۱۱۴۹-۱۱۵۰ھ (۱۷۳۶-۱۷۳۷ع) ۲۰- نواب خدا يار
خان عرف ميان نور محمد ڪلهوڙو ۱۱۵۰-۱۱۶۸ھ
(۱۷۳۷-۱۷۵۵ع) -

شاه صاحب جن ميان نور محمد جي دور حڪومت ۾ هن جهان کي ڇڏيو آهي. دهليءَ جي سلطنت ڏانهن خيال ڪبو ته پاڻ اورنگزيب عالمگير جي عهد ۾ پيدا ٿيا آهن ۽ جڏهن ۱۲ ورهين جا هئا تڏهن عالمگير فوت ٿيو يعني ۲۲ صفر ۱۱۱۸ھ (۱۷۰۷ع) ۾ ۽ ان بعد سندس فرزند بهادر شاه تخت نشين ٿيو. بهادر شاه جو انتقال ۱۱۲۴ھ (۱۷۱۲ع) ۾ واقع ٿيو ۽ هن کان پوءِ هن جو پٽ معزالدين جهاندار شاه تخت جو وارث بڻيو- ۹ مهينن کان پوءِ فرخ سير سيد ڀائرن جي مدد سان جهاندار شاه کي لاهي پاڻ تخت ڌڻي ٿيو. ۱۱۳۱ھ (۱۷۱۹ع) ۾ فرخ سير کي ساڳين سيدن قتل ڪيو ۽ ان بعد چند مهينن لاءِ ٻه شهزادا رفيع الدوله ۽ رفيع الدرجات تخت تي براجمان

ٿيا مگر پوءِ جلد ئي محمد شاهه تاحت تي ويٺو - ان جي ڏينهن ۾ نادرشاهه جي ڪاهه جو الم انگيز حادثو درپيش آيو، جڏهن شاهه صاحب جي عمر پنجاهه کي ٻهچي چڪي هئي - وري ۱۷۴۸ع (۱۱۶۱هه) ۾ هڪ طرف محمد شاهه فوت ٿيو ته ٻئي طرف وري احمد شاهه ابدالي سنڌ کي ڪابل سان گڏي ڇڏيو ۽ مياں نور محمد ڪلهوڙي کي شاهه نواز خان جو خطاب ڏنو. ان وقت شاهلطيف شاهه جي عمر ۵۹ سال هئي - محمد شاهه مغل کان پوءِ سندس پٽ احمد شاهه تخت تي ويٺو ۽ اٺ سال حڪومت ڪيائين يعني ۱۱۶۱ کان ۱۱۶۹ هه تائين (۱۷۴۸-۱۷۵۶ع) - ان جي وقت ۾ شاهه صاحب هن ناسوتي دنيا کي ڇڏي راهه جاوداني اختيار ڪئي.

هن طويل تواريخي پس منظر کان پوءِ جيڪڏهن شاهه صاحب جي بي بها رسالي ۾ اسان نظر ڪنداسين ته اسانکي ان قسم جو ڪلام نظر ايندو - هڪ اهو معطر ۽ خوشبودار سان واسيل جنهن ۾ اسان کي "سيد" - "لطيف" ۽ "عبداللطيف" جا نالا مبارڪ نظر چڙهندا جنهن مان ۾ آساني هي نتيجو اخذ ڪري سگهبو ته هي "لطيفي ملفوظات" آهي - ٻيو اهو ڪلام جنهن ۾ ٻين سگهڙن خواهه لطيفي فقراء جا نالا ڏسڻ ۾ ايندا - مگر مخدوم محمد صالح ٻٽيءَ جو هي چوڻ به درست آهي ته "ڪيترا بيت ٻين اهڙن شاعرن جا به موجود آهن جن جي نالن جي عدم موجودگي ڪري شاهه صاحب تي ئي سندن مصنف سڏيو وڃي ٿو" (۱)

---

(۱) سنڌ مسلم سوسائٽي - ادبي تحقيقو سال ۱۹۳۳-۱۹۳۴ع - صفحه ۴۱

Marfat.com

هن ۾ گهڻ جو تفصيل آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ پنهنجي شهره آفاق تصنيف "مقدمه لطيفي" جي ڏهين باب "رسالي جي تصنيف ۽ تاليف" ۾ چڱي طرح چٽايو آهي (١) اها ڳالهه ته ڪٿي تسليم ڪجي ته ڊاڪٽر صاحب جون ڪي روايتون ضعيف هجڻ جو هو قياس تي مبني آهن، مگر سندس شاهه جي ڪلام جي تصحيح جو تفحص واکاڻ داد آهي - باقي هنن پنجن سرن ۽ داستان رسالي مان خارج ڪري ڇڏيا اٿس جو هو صاحب هن خيال جو آهي ته هي شاهه جو ڪلام نه آهي:- (١) سر سسئي آبري جي ٿيهه اکري (٢) سر بيراڳ هندي (٣) سر هير رانجهو (٤) سر برو چوڻڪو (٥) سر رامڪلي جا ڪيترا بيت (٦) سر ڪاپائتي واري پچاڙيءَ واري مت (٧) سر مارئيءَ جو ڏهون داستان (٨) سر ڍول مارئي (٩) سر ڏنا سري (١٠) سر بسنت بهار - اگرچه "شاهه جي رسالي ۾ ڌاريو ڪلام" به هڪ مستقل عليحده باب آهي ۽ گهڻي تفصيل جو محتاج آهي مگر اسان مختصراً هن جي اظهار ڪيون ٿا جو هن جو گهرو تعلق اسان جي مذڪور عنوان سان آهي - ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي مقلدين جي تصانيف کي جيڪڏهن ڏسندا سون ته مسٽر ليلا رام وطڻ مل لعلواڻي به ساڳيو ذڪر ڪيو آهي (٢) ۽ مرزا مرحوم قليچ بيگ به هنن سرن ۽ سه حرفين کي ڌاريو ڪلام تصور ڪيو آهي - سر بيراڳ هندي، هير رانجهو، ڍول مارئي ۽ ٽي سه حرفيون (٣) مرزا صاحب جو هي خيال ١٩٣٢ع تائين قائم رهيو. جڏهن باقي شاهه صاحب جي

---

(١) مقدمه لطيفي - صفحه ٢١٢
(٢) شاهه لطيف از لعلواڻي صفحه ٥٧-٦٩
(٣) مرزا قليچ صفحه ٧٠

Marfat.com

رسالي جو نسخو پيش ڪيائين مگر پوءِ سر ڪيڏاري پاڻ سنڌس خيال ڦري ويو جنهن جو بحث هيٺ لطف اللطيف جي ضمن ۾ آڻينداسين .

ديوان ليلا رام پنهنجي اسڪيٽ جي حجت آخوند احمدي پٽ واري جي ذاتي چاڙهه ڏي منسوب ڪئي آهي جنهن صاحب ديوان صاحب کي ٻڌايو ته ”سر رامڪلي ۾ تيرهين رات کان وٺي ٽيهين رات تائين اضافو ولي محمد هالپوٽه جو ٿيل آهي جو ٻهاول شاهه اڪياري جو نوڪر ۽ شاهه صاحب جو مريد هو (۱) انهيءَ ۾ ڇاڙهيو اٿس ته مارئي جو ڏهون داستان ۾ هارون شاهه هنگوري جو لکيل آهي (۲)

هن مان ظاهر ٿيو ته ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي تفتيش جو مدار گهڻي ڀاڱي لعلواڻي صاحب جي انگريزي ڪتاب ۽ ٿوري ڀاڱي مرزا قليچ بيگ جي سنڌي ڪتاب تي رکيو آهي جي ٻئي مرحوم مير عبدالحسين سانگي جي نادر فارسي ڪتاب ”لطائف لطيفي“ جا مرهون منت آهن (۳) جيڪڏهن متاخرين جي تصنيفن کي مطالع ڪبو ته هن باري ۾ انهن پنهنجو احوال ڊاڪٽر گربخشاڻي جي تحقيق تي مبني ڪيو آهي - مرحوم شاهواڻي صاحب ته هوبهو ڊاڪٽر گربخشاڻي جي احوال تان نقل ڪيو آهي (۴) باقي مرحوم دين محمد وفائي گهڻو ڪجهه اضافو ڪيو آهي - حالانڪ سنڌس

---

(۱) لعلواڻي صفحه ۶۳
(۲) لعلواڻي صفحه ۶۸
(۳) مقدمه لطيفي پهريون ڇاپو صفحه ۸
(۴) شاهواڻي جو شاهه جو رسالو ص ۵۱ - رسالي جي تصنيف ۽ تاليف.

Marfat.com

مضمون ۾ مقدمہ لطيفي آهي - مرحوم وفائي صاحب هيٺئين طرح رقمطراز آهي ”شاهه جي سڄي رسالي کي سامهون رکيو ويندو ته انهن ۾ انيڪ اختلاف نظر ايندو - ٻولين ۾ اختلاف - فصل يا داستان ۾ اختلاف - ڏوهڙن جي گهٽائي وڌائي ۾ اختلاف - مطلب ته ڪيترا ڪين ڳالهيون ڪاڇي ورهي ٿيون. تو (١) مولوي صاحب ”قارئين ڪرام“ جي عنوان هيٺ اهو سڀ ڪجهه بيان ڪيو آهي جو ڊاڪٽر گربخشاڻي ”مقدمہ لطيفي“ ۾ ڪيو آهي (٢) مگر هن کان وڌيڪ اهو احوال مفصل طور ڪيو آهي ۽ ڪجهه ٻڌايائين ڊاڪٽر گربخشاڻي مفتي قاضي اسدالله صاحب جو نوٽ پنهنجي فائدي ۾ ورتو آهي جڏهن قاضي صاحب کي اها معلومات ٿي ته رسالي مان شاهه جا ڪي ڪيترا بيت ڪڍيا ويا آهن ۽ تصوف جو تفسير غير اسلامي اصولن تي ڪيو ويو آهي ته ڏاڍو ڏکايل ٿيو هيو - اهڙي قسم جو مضمون اسان کي شاهه صاحب جي انهي تقريظ مان ملندو جا هن مرحوم واحد صاحب جي ”نادر تصنيف ”شرح لطيفي“ جي آخر ۾ لکيو آهي (٣) وڌيڪ مولوي صاحب سرڪيداري تي هڪ مڪمل بحث ڪيو آهي (٤) جنهن جو سمورو تفصيل مولوي صاحب کي مخدوم محمد صالح ٺٽوي کان معلوم ٿيو جو هن بحث جو بنياد معرڪو هو - هن ٺٽوي بزرگ هي بحث جي شروعات ڪئي - جي - سنڌ ڪاليج فيبروري ١٩١٩-١٩١١ واري مخزن ۾ ڇپيو - ان بعد ٢٠ مارچ ١٩٢٠ع مرحوم قاضي ايڪ

---

(١) لطف اللطيف صفحہ ٢٠٢

(٢) لطف اللطيف صفحہ ٢٠٦

(٣) شرح لطيفي صفحہ ١١-١٦

(٤) لطف اللطيف صفحہ ١٣٧-١٣١

ڏي خط لکيائين جنهن اها تصحيح ڪري موڪلي ته شاهه صاحب
جي سرڪيڏاري ۾ احسان فقير لانگاهه پراڻن هالن واري جا ۾ برابر
بيت اچي ويا آهن- حساب ڪرڻ تي معلوم ٿيو آهي ته اهي بيت
ڪل ۴۲ آهن ۽ سڄي سر ۾ بيت ۷۳ آهن- اهڙي اپٽار مخدوم
محمد صالح پٽني وري مسلم ادبي سوسائٽي جي سال ۳۳-۳۴ واري
ڪارروائي ۾ ڪئي ۽ پنهنجي سند لاءِ موزون سبب ڏنا (۱) وري
مولوي وفائي صاحب مرحوم سانگي جو حوالو ڏنو آهي ته سرڪيڏاري
جو جهون فصل فتح فقير جو آهي ۽ انهيءَ جي اصرار تي فقيرن رسالي
۾ سنه ۱۲۵۰ هه ڌاري داخل ڪيو (۲) پٽني بزرگن پنهنجي مضمون
۾ چاڙهيو آهي ته باقي جي ٽيهه بيت رهيا تن مان ۾ ۱۲ بيت
ٿرپارڪر جي مشهور صوفي فقيرن جي جدامجد صادق فقير جي
رسالي ۾ موجود آهن (۳) مٿئين محققانه بحث کان پوءِ ڪم از ڪم
هي ظاهر ٿيو ته سرڪيڏاري لاءِ ائين چئي نه سگهبو ته ڪوهي
شاهه صاحب جو چيل آهي.

مٿئين تحقيق کان پوءِ اسان هن نتيجي تي پهچون ٿا ته
اسان کي جي ڌاريا ڏالا شاهه صاحب جي رسالي ۾ ملن ٿا سي يا ته
"ڌاريءَ ڪلام" جا علمبردار آهن يا شاهه صاحب انهن کي پنهنجي
ڪلام ۾ تضمين طور ڪم آندو آهي- هن تي مرزا قليچ بيگ هن
طرح خيال آرائي ڪئي آهي- "بعضي بيتن ۾ وري ٻين ڌاري
بيتن جو مصراعون يا پاڳا تضمين وانگر آڻي ٿو- انهيءَ شاعر جو

---

(۱) تحفه بهار سال ۳۳-۳۴ صفحه ۴۰-۴۷
(۲) لطف اللطيف صفحه ۲۱۸
(۳) ادبي تحفه ۳۳-۱۹۳۴ع صفحه ۴۱-۴۲

ڳالهه اتي جو اتي ڏئي ڇڏي ٿو (۱) جيڪڏهن شاه صاحب انهن سگهڙن جا بيت تضمين طور ڪم آڻي ٿو ته ڄڻبو ته هي صاحب يا ته سندس معاصر هئا يا متقدمين – مگر جيڪڏهن شاه صاحب جي رسالي ۾ سندس وفات بعد انهن ڳالهين اضافو جو سندس فقيرن ڀاران ٿيو آهي جئن ڊاڪٽر گربخشاڻي جو خيال آهي (۲) ته پوء اهي سگهڙ يا ته شاه صاحب جا ننڍي عمر وارا معاصر هوندا يا متاخرين – بهرحال ٻنهي حالتن ۾ اسان کي انهن سگهڙن جي ڳالهين سان متعارف ڪيو ويو آهي جي جيڪر گمناميء جي گوشي ۾ رهي هميشه لاء گم ٿي وڃن ها – ڪاش! انهن جي ڪلام جي تحقيق ڪئي وڃي! اهڙن ڳالهين جو ذڪر پورڀائين مخدوم محمد صالح ٺٽي ادبي تحفي ۾ ۽ تازو ڊاڪٽر دائود پوٽو صاحب پنهنجي مضمون "شاه کان اڳ جا شاعر" ۾ ڪيو آهي (۳) انهن ڳالهين جي مفصل است شاه جي رسالي جا ورق وارپندي عين ڏاهي آهي جا سر وار حسب ذيل ڏجي ٿي :-

نوٽ :- هن ۾ فارسي – هندي ۽ سرائڪي ڪلام وارا ڳالا درج ٿيل نه آهن –

ڳالهه سگهڙ جو	سر	فصل	صفحو ۽ ٻيت
۱. عنايت	ڪنڀات	پهريون	ص ۳۷
–	"	"	" ۳۷

---

(۱) احوال شاه عبداللطيف از مرزا قليچ بيگ صفحه ۷۳–۷۴
(۲) مقدمه لطيفي صفحه ۲۱۸
(۳) نئين زندگي جنوري ۱۹۵۱ع صفحه ۱۲

ڏالو سگهڙ جو	سر	فصل	بيت يا وائي
عنايت	سريراڳ	پنجون	ب-١٣-١٥-١٧-١
״	״	ڇهون	ب-١٤-١٩
״	معذوري	ڇهون	وائي
٢. پنهو	سريراڳ	پهو	وائي-٢
٣. ڏوڙي	״	ٽيون	״-١
٤. ڪتي	״	״	״-١
٥. قاسم	״	پنجون	ب-٨
٦. لاکو لطف الله	سهڻي	چوٿون	״-٥
٧. لاکو (فقط)	بسنت بهار	پهريون	״-٦-٧
٧. قطب	سهڻي	ستون	״-٩
٨. لکمير	سارنگ	ٽيون	״-٥
٩. ڪيسر	״	چوٿون	״-٤
١٠. جوڻيجو	״	״	״-٦
١١. عيسو	״	״	״-١
١٢. ايوب	سسئي آبري	״	״-٢٤
١٣. احسان	ڪيڏارو	ٽيون	״-٢ (١)
״	״	چوٿون	״-٥

(١) مخدوم محمد صالح انهن بيتن تي تبصره ڪري لکيو آهي ته اکر ”احسان“ جي پنيان ”سين“ اکر نه آهي مگر اڙ ”پوي“ آهي. ادبي تحفه ٣٣-٣٤ ص ٤٢-٤٣.

Marfat.com

ڏالو سگهڙ جو	سر	فصل	بيت يا وائي
۱۴. عطا	سسئي آبري	چوٿون	" — ۱۲
ب	"	پهرو	" — ۱
"	سهڻي	ستون	" — ۱۶
"	سارنگ	ٽيون	" — ۱۰
"	ديسي	پنجون	" — ۵
"	ڪوهياري	"	" — ۱۰
"	"	چوٿون	" — ۳
"	سورٺ	ٻهرٺان	" — ۱۹
۱۵. محمود	سسئي آبري	ابيات متفرقه	وائي ۳
۱۶. حبيب — (۱)	ديسي	چوٿون	ب — ۲۰
۱۷. مگهل	حسيني	ڏاڍون	وائي
۱۸. شاه حسين	سورٺ	پهرو	وائي
—	رامڪلي	ڏاڍون	وائي — ۵
۱۹. هلال	پرڀو سڌي	پهرو	ب — ۷
۲۰. طالب — (۲)	مومل راڻو	ستون	ب — ۲۰
—	رامڪلي	ڏاڍون	" — ۱۲

(۱) شاه حبيب جو ڪلام آهي. گربخشاڻي شاه جو رسالو جلد ۲ ص ۴۴۷.

(۲) برٽش ميوزم واري نسخي جي سند موجب طالب جو چيل آهي. ڊاڪٽر گربخشاڻي جلد ۳ ص ۲۳۴.

نالو سگهڙ جو	سر	فصل	بيت يا وائي
٢١. جمير – (١)	مومل راڻو	ستون	وائي ٢
٢٢. عطا	بلاول	ٽيون	ب – ١
٢٣. وگهنديا ورو فقير	بلاول	چوٿون	" – ١ – ١٢
"	"	"	" – ١٣
٢٤. ڪريم	ڪاپائتي	ٻهريون	" – ٣٢
٢٥. حبيب	ڏهاسري	ٻهريون	" – ٩
٢٦. صالح	"	"	" – ٢٣ – ٢٤

شاه عبدالڪريم بلڙي واري جا ڪجهه شعر ۽ قاضي قاضن جا چار بيت به شاهه ڀٽائي جي رسالي ۾ درج ٿي ويا آهن جي به ڏاريو ڪلام سمجهڻ گهرجي. (٢)

هاڻي اسان مٿي ڏنل نالن بابت ذڪر ڪنداسين جي ٿاهن اکرن ۾ لکيل آهن. هي سڀ شاهه صاحب جا ڪي نام ڪنيا سهيوڳي ۽ فقير آهن.

١. عنايت ۽ عنات:- شاهه صاحب جي رسالي ۾ عنايت جو لفظ لڳ ڀڳ ٩ دفعا ۽ عنات جو لفظ اٺ ڀيرا آيل آهي. جيئن قارئين ڪرام کي هيٺين خاڪي مان ڀلي ڀت بروز ٿيندي.

---

(١) مير عبدالحسين خان ٽالپر مرحوم جي نسخي مان معلوم ٿئي ٿو. ڊاڪٽر گربخشاڻي جلد ٣ ص ٢٣٤.

(٢) لطف اللطيف ص ٢٠٦

سال ۱۹۴۸ع ۾ جڏهن مان گورنمينٽ ڪاليج حيدرآباد ۾ سنڌي ڊپارٽمينٽ جو سربراهه هوس ته انٽر آرٽس وارن کي سرسري آبري پڙهائيندي مون کي هيٺئين بيت مان اهي پڌرو ٿيو.

عنايا! اڻاهين جاني جڙي پند
آهي گهٽو اڪير ڏيرڻ جي فند
هڪڙن ته جريو ٿيڻن ميهاڻي ٻو ٻند
ڪن ڪئي ندو ڪڏ مهجاڻ سڳ سبد چڙهي

(فصل چوٿون بيت ٢١)

"عنايا" جي لفظ مرڪي ڪٿائي ڪٿان ڪهاڙيا ۽ ڦڻيهڻ جي راه جو ڊانڊ ڀڳڙو ٻڌايو. آخر سوچيندي ٻئي گهڻي ڀاڱي لڳي ٿي ويو ۽ مان "ٽي عنايت" جي عنوان سان ڪتاب لکڻ جو ارادو ڪيو. مگر هن وچ "عصرِ نو" حيدرآباد ۾ هڪ ادبي رسالي جي اداره ڀونڪاڻ سنڌ ۾ "شهيد نمبر" ٿي هڪ مضمون جي ڳولا ڪئي جو مون "شاهه شهيد صوفي" جي عنوان سان لکي انهن جي حوالي ڪيو. ان جو ڪجهه حصو هتي خدمت ڪري رکيو آهيان جو من موجهاري جو اڳ ڏار ثابت ٿيندو. (۱)

"عنايت جو ذالو گهڻن ئي ادبي سالڪن کي "وادي حيرت" جا ور ڏيکاري ٿو. ڪي هن اسم شريف کي جهوڪ جي صاحب جي ذالي منسوب ڪن ٿا. ڪي وري هن کي نصرپور جي ذاليري شاهه عنايت جو تعلق سمجهن ٿا ۽ ڪي ... شاهه صاحب جو فقير ۽ ساٿي ڏيري جو ... ڪري تسور ڪن ٿا.

---

(۱) عصرِ نو - ماهه اپريل ۱۹۶۹ع.

مطلب تہ جيترا دماغ اوترا فهم. مان علم طالبن لاء هن کي هڪ ڙي بہ ظاهر ڪرڻ چاهيان ٿو تہ سنڌي علم و ادب ۾ "عنايت" جي نالي سان ٽي شخصيتون آهن. هڪ شاه عنايت صوفي شهيد جهوڪ وارو (١٦٥٦ - ١٧١٨ع) جنهن پاڻ کي ڪلام ۾ "عنايت" سڏيو آهي. مثلاً:-

"هلڻ مون تي حق ٿيو پهچڻ پنهنجي وس
آري عنايت جوي لوڙي آءِ ليهديس"
اتي نارهنديس جيڏيون پنهنجي جت ري (١)

شاه عنايت شاه صاحب ڀٽائي جو وڏي عمر وارو همعصر هو. جڏهن شاه عنايت شهيد ٿيو تڏهن ڀٽائي گهوٽ جي عمر ٢٨ ورهہ هئي.

٢. ٻيو هو فقير عنايت الله شاه ڀٽائي جو مريد جنهن لاء مرحوم مرزا قليچ بيگ ١ - ڊاڪٽر گربخشاڻي ، فقير هدايت علي ۽ مولوي دين محمد وفائي چاڙايو آهي تہ هي وڏيري جاني ڏيري جو پٽ هو (٢) (ڊاڪٽر گربخشاڻي تہ هن کي شاه عنان ڪري لکيو آهي جو بالڪل غلط آهي) مگر تذڪره لطفي جي مؤلف چاڙايو آهي تہ هي صاحب مهان جوڻي جو پٽ هو ۽ سنڌس ڪلام عبدالله خان ولد حيات خان پڌاڻ ساڪن پير جو ڳوٺ سنہ ١٩٤٣ع ۾ شايع ڪيو (٣). هن جي شعر ۾ سنڌس سچو نالو نظر اچي ٿو يعني "عنايت الله". ملاحظہ ڪريو:-

---

(١) درويشي ڪلام از خوشيرام خوشالاڻي صفحہ ٥٦ تان ورتل.
(٢) الف - قليچ صہ ٧٤ ب - ڊاڪٽر گربخشاڻي مقدمہ لطفي صہ ٣٩ ت - تاريخ شعراء سنڌ از فقير نجفي صہ ١٩ ج - لطف اللطيف صہ ١٣٠
(٣) تذڪره لطفي از لطف الله بدوي صفحہ ١٢

Marfat.com

(١) احمد ـ الله ـ لطيف هڪو جاڳي هيڪ
آهي عنايت الله جي عالم منجهہ انيڪ
جي نظر ڪرڻ نيڪ ٿيو ان ٻڙيءَ پٽ تي .

(٢) اڏيون عبداللطيف سڀئي جاڳاياس
هئس غافل ننڊ ۾ اٿي اٿاڙياس
فاتوا باپ قول کيئي فائق فرماياس
اٿي ڳول الله کي سائين سمجھاياس
عنايت الله جي سڄي سڌ ڏنياس
جاڳي جاڳاياس ڏيئي هيڙس ڏاڍو ننڊ ۾ .

مسٽر بدوي جو رائو فقير عنايت الله جي مشهور عبدالله خان جي
لکڻي مطابق آهي جو ڏيڪ محقق آهي . سو ان ان رائي سان
متفق آهيان جو ته "جاني" جي اڪر جو مطلب ڏاڍي دوست آهي .
مگر هن اکر شاه صاحب جي سوانح نگارن کي مونجهاري ۾ وڌو آهي .

٣. ٽيون صاحب هو شاعر عنايت رضوي نصرپوري جو شاهه
ڀٽائي جي وڏن همعصرن مان ٿي گذريو آهي ؛ ڇاڪاڻ ته جو شاعر
هو ۽ شاهه صاحب جهڙي شمس اڳيان هو قمر ٿي دنيا اڳيان ظاهر
ٿيو جنهن ڪري ولاڇاري جو تاب اهڙو ٿلهو نه ٿي سگهيو جو
سنڌ واسين جي اکين کي خيره ڪري . سندس قلمي رسالو سنڌ
جي فاضل اديب شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد داؤد پوٽه وٽ
موجود آهي جنهن مان ڊاڪٽر بلوچ صاحب خواه پروفيسر بدوي صاحب
جن مستفيد ٿي پنهنجي رشحات قلم کي شاهه عنايت نصرپوري جي

احوال سان سينگاريو آهي (١). مولوي وفائي مرحوم شاهه عنايت نصرپوري جو احوال شاهه عنايت شهيد سان گڏڻي ڏيو آهي (٢). سنڌس سڄي ساري رسالي خواهه مٿين ٻنهي صاحبن جي لکيت مان معلوم ٿيندو ته سنڌس تخلص 'عنات' جي نالي سان آيل آهي. مثلاً:-

١. اسر ان گذاريان – لڳان جن تنوار
انڙا ٻرين عنات چوي صاحب ميڙ سدار
ٻاجهائي ٻيهار مٿي اگڙ آئيا – (سرپورب)

٢. ٻيهل ٻنوهيون تاڙي ڪئي تنوار
هارين هر سنڀاهيا سرها ٿيا سنگهار
لاهي ڏڪ ڏاڏار الاهي عنات چئي –

٣. [illegible] – لاڪي لطف الله جو نالو سرمهڙي فصل جوئين ۾ بيت پنجين ۾ هڪ دفعو آيل آهي. وري 'لاڪي' جو مٿس نالو سر بسنت بهار جي فصل ٻوئين بيت [illegible] ۾ آيل آهي. مطالع مان ته ائين معلوم ٿيندو ته هي لطف الله بزرگ ذات جو لاڪو آهي مگر هن جو عجيب انڪشاف اسان کي تازي مڪاني ۾ نئي جي سفر ۾ ڊاڪٽر طالب المولي سائين کان معلوم ٿيو ته هي بزرگ سنڌس خاندان جو آهي. هن جي وڏن جي تحقيق هن طرح آهي ته لاڪو لطف الله مخدوم نوح رحه جو پوٽو آهي ۽ مخدوم امين محمد صاحب جو پنجون نمبر فرزند. مخدوم نوح رحه کي ٻارهن پٽ هئا. ته مان وڏو مخدوم حامد هو [illegible] سنڌس حياتيءَ ۾ گذاري ويو ۽

(١) ياد لطيف از لطيف يادگار ڪاميٽي صفحه ٩

(٢) لطف اللطيف صفحه ٣٧

Marfat.com

ني روايت ۾ محقق ليکجي ٿي تہ مخدوم حامد صاحب تي مخدوم
نوح رحہ جو قلبي توجہ ٿيو ۽ مخدوم حامد امڙو تہ مخدوم [illegible] رجوع
جو آخر تيا گيائين. تنهن ڪري مخدوم نوح رحہ کانپوءِ سندس
پوٽو امير صاحبزادہ مخدوم امين محمد صاحب سجادہ نشين ٿيو جنهن
کي اٺ فرزند ۽ ٻہ ڌيئرون هيون. سندس وڏو پٽ مخدوم
ابوالخير آهي جا تيسين دستار لاءِ ويهي ٿو. مخدوم امين محمد
صاحب پنهنجي صاحبزادي تي لطف الله نالو رکيو جو مخدوم نوح رحہ
جو اصلي نالو هو ورنہ انيگر هو جهنڊي جاءِ سو سروري ٿيا (فقراء)
کيس لاکڙو يا لاکو ڪري [illegible] هئا. [illegible] طرح لاکو
لطف الله منهنجو ٿيو سندس [illegible] مخدوم نوح رحہ جي وفات کان
پوءِ جو آهي. مخدوم امين محمد جو جنهن پڻ [illegible] مخدوم
نوح رحہ جن حيات هئا مگر پنهنجي [illegible] تي لطف الله نالو رکيو ويو
تنهن مان ظاهر آهي تہ مخدوم نوح رحہ جي وفات کان ٿورو پوءِ
لاکي لطف الله جي تولد ٿي آهي. مخدوم نوح رحہ جو وصال
٩٩٨ هجري ۾ ٿيو آهي [illegible] حساب سان کي لطف الله جو [illegible]
هڪ هزار هجري ڌاري ڌاري کان ٿورو پوءِ ٿيو [illegible]
شاهہ ڀٽائي جو تولد ١١٠٢ هہ ۾ ٿيو آهي جنهن اوهان پڙهي [illegible]
آيا آهيو تہ لاکو لطف الله شاهہ ڀٽائي جي مقدمين مان آهي.
شاهہ صاحب جي سوانح نگارن جي تصانيف مان [illegible]
شاهہ ڀٽائي جي وقت ۾ هالا جي گادي تي مخدوم [illegible] پاڻ هو پنهنجي
تہ پنجون نمبر سجادہ نشين مخدوم لطف الله جو وڏو پٽ مخدوم
ابوالخير تين دستار جو صاحب هو. لطف الله سائين جو مرقد جهرڪ
کان ٽي ميل ڏکڻ تي حيدرآباد ڪراچي واري شاهراہ جي ڀرسان واقع

آهي. هن جي برپان وري پڊ ڏر وارن جي مکيه مانجهي راه جو
کوٽ آهي جنهن جو احوال خواهه لاڪي سائين جي قديم ۽ وسيع مقام
جو ذڪر مسٽر ڪوزن پنهنجي شهره آفاق تصنيف "دي انٽيڪئٽيز
آف سنڌ" ۾ پڻ آندو آهي (١) سائين لطف الله جي دروازي جي
تصوير ڪوزن صاحب پليٽ نمبر ٩٦ ۾ ڇاپائي آهي. هي مقام تمام
قديم ۽ وسيع آهي ۽ هن ۾ گهڻا مقبره پليجاڻي قوم جي ماڻهن جا
آهن جي لاڪي سائين جا لاڪيڻا مريد آهن. هن کان سواءِ هن درگاه
جا مجاور مير علي حسن جي ڇوڪرن وارا آهن جي خود مخدوم نوح رحم
جي هڪ شاخ آهن. هن صاحب جي اولاد کي لاڪي پوتا ڪري
سڏجي ٿو جن مان ميان علي حسن جن ۽ لطف الله لاڪي جو سجاده نشين
ميون عبدالواحد عرف "ميون وڏو" سيرائي وارا آهن.

٣. قطب :- بيان العارفين مان ظاهر آهي ته شاهه ڪريم سائين
هڪ ڏيهون درويش قطب جو ۾ ذڪر ڪيو آهي جو مخدوم نوح رحم
جو مريد هو ۽ سندس همعصر هو (٢)- هر ڪو امڪان ٿي سگهي ٿو ته
هي ئي قطب هوندو جنهن جو ذاڪر شاهه جي رسالي ۾ سر سهڻي فصل
ستين جي بيت ڏائين ۾ آيل آهي. هن حالت ۾ هي بزرگ
شاهه صاحب جي متقدمين مان آهي.

٤. ميون عيسو :- ميين عيسي جهڙي دريءَ ڀا کي بازار
ادب ۾ آڻڻ جو سهرو ڊاڪٽر دائود پوٽو صاحب جن جي سر مبارڪ
تي مڙهيل آهي. سندن تحقيق مطابق جو احوال اسان کي معلوم

---

(١) The Antiquities of Sind—P. 107

(٢) شاهه ڪريم جو رسالو از ڊاڪٽر دائود پوٽو صفحه ١٣٣

Marfat.com

ثيو آهي سو مختصر طرح عرض ڪجي ٿو. (١) هي بزرگ ١٢ صدي هجري ۾ ٺٽي جو وارو وڃائي ويو آهي. جيڪڏهن سنڌ ورڻي عمر حساب ۾ آڻجي [illegible] جو وقت ضرور ١١ صدي جي آخر ۾ [illegible] [illegible] ڪلام ۾ [illegible] سنڌي [illegible] [illegible] — مخدوم محمد جعفر بوبڪائي (وفات ٩٩٨ هه) (مخدوم نوح [illegible] مخدوم نوح رح [illegible] سيد عبدالڪريم [illegible] وفات [illegible] هه) [illegible] مخدوم محمد حيات سنڌي (وفات ١١٦٣ هه) [illegible] عبدالباسط [illegible] محمد هالائي (سنڌي [illegible]) [illegible] ڊاڪٽر صاحب جن سنڌ عمر [illegible] آهي:—

"سنڌ (سهڻي [illegible] جي [illegible] [illegible] ڪالهجي جو مخدوم محمد حيات ڏيڻا [illegible] [illegible] آهي ۽ [illegible] عبدالباسط [illegible] [illegible] آهي [illegible] ١١٣٣ هه [illegible] [illegible] [illegible] جن [illegible] ١١٦٧ هه [illegible] [illegible] آندو آهي. [illegible] [illegible] [illegible] ڪتابن [illegible] جي وات هئي. [illegible] [illegible] ڪئي [illegible] جا بيت [illegible] آندو آهي. [illegible] ڪري بيت [illegible] آندو آهي. [illegible] شاهه جي رسالي ۾ [illegible] آهي [illegible] [illegible] جو تتبع ڪيو ٿو [illegible] آهي ته هي شاهه صاحب [illegible] [illegible] جهان ۽ دعا ڪئي

(١) [illegible] زندگي [illegible] ١٢ [illegible] جنوري ١٩٥٢ع صفحه ٩.

هئي ۽ ان مان هي اندازو ڪري سگهجي ٿو ته ميون عيسو ان وقت جڏهن عمر جو هو ۽ سندس علميت ۽ بزرگي تسليم شده هئي. ابواب سلوڪ جي بنجاهين صفحي لڪندي جي تقريباً سندس ڪلام جون ٻه پنجون بورئون تين ٿيون، سندس عمر ^۸۸ ورهه آهي جنهن هيٺين سٽن مان ظاهر آهي:-

سٺاءِ سڪ سندي ڳالهڙي سالڪ سگورا
مان سٺي ڪا سڌ ٿئي من عيسي ڪو اثرا
جنهن وڃائي ويسري جاڳي چمارا
باحجت سندي ميٺ جي ويس ۽ بروڙا
مهر لاف هٺندي لنگهيا اٺا سي عمر جا ڏينهڙا - (١)"

٥. احسان :- احسان فقير لانگاهه براڻن هالن واري جو متعلق بحث اسان مٿي ڪري آيا آهيون.

٦. شاهه حبيب :- حبيب جو ڏالو شاهه جي رسالي ۾ سر ڏهاسري ۾ آيل آهي. هو شاهه صاحب جي ريڊن مان هو مگر ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي رسالي جي سر ڏيسي ۾ جاڳايو آهي ته سر ڏيسي جي ٽئين فصل جو پهرون بيت شاهه حبيب جو ڪلام آهي (٢) يعني شاهه ڀٽائي جي والد بزرگوار جو. شاهه حبيب ڀٽعلوي سيد عبدالقدوس جو پٽ سيد جمال جو پوٽو ۽ سيد عبدالڪريم جو پڙپوٽو هو. شاهه حبيب جي شاعري جا مثال اسان کي شاهه ڀٽائي جي سوانح ۾ ٻين هنڌن ني مان ٿا. ڪ ته ڀٽائي گهوٽ

---

(١) شمس العلما ڊاڪٽر دائود پوٽو- نئين زندگي جنوري ١٩٥٢ع- ميون عيسي جي تربت جي تلاش ۾- صفحو ٩-١٠

(٢) ڊاڪٽر گربخشاڻي - شاهه جو رسالو- جلد ٢ صفحو ٣۴

ڪنهن ڏينهن واريءَ جي ڍڳي هيٺان استغراق ڪري اٿجي ويو. سندس والد پريشاني جي حالت ۾ هن جي جستجو ۾ نڪتو ۽ رهيو. آخر ڪنهن ايل ٻهوار جي معرفت خبر پيس سو ڪاڏي هيٺ سان اتي آيو. اچي ڏسي ته شاهه جو سڄو ڌڙ واريءَ ۾ دٻجي ويو آهي باقي چادر جي ڪنڊ ٻاهر آهي. سو حسرت مان پڪاري چيائين ته "لڳي لڳي واءَ ويا انگڙا اُڏجي". شاهه پڻ انهيءَ بيخوديءَ مان هوشيار ٿي جواب ڏنو ته "پيٽ ڪٽي پساهه پسڻ ڪارڻ پرينءَ جي" پيو مثال آهي ته جڏهن شاهه ... هن دنيا مان ٿي پڌاريو ته شاهه کي هڪ بيت پيغام طور موڪليائين ته:

ڪهه جهه نينهن هنداهه جي ان واجهائيندي ته ورو
جيڪين مئي ڪنداهم سو ڀانءِ ڪرهو جيئري.

پنهنجي گهوٽ هن جو جواب هيٺئين موڪليو ته:

"پڌار تيسين مار ڪين اڳاهون آهيان
ڏسڻ ۾ ڪي ڏور حد پنهنجي جي هيڪڙي"

انهي ڪري چئي سگهبو ته ڊاڪٽر گربخشاڻي جو قياس برابر آهي.

هاڻي اچون ٿا شاهه صاحب جي انهن معاصرين تي جن جا نالا شاهه جي رسالي ۾ آيل نه آهن مگر سندن اهڙي طرح ذڪر شاهه صاحب ڪيو آهي. شاهه صاحب جي ملاقاتن جا ۾ شاهه شهيد صوفي ۽ مخدوم محمد زمان لنواري واري جون ملاقاتيون قابل ذڪر آهن جو ته انهن شخصيتن جي تعلق ڪري شاهه صاحب جن جا چند ابيات رسالي ۾ اچن ٿا. مولوي دين محمد صاحب لکيو آهي ته شاهه شهيد جي شهادت جو اثر پنهنجي گهوٽ تي اهڙو ته گهرو ٿيو جو سر رامڪلي جي فصل اٺين جا

ڪيترا بيت هن جانڪاهہ واقعي بابت چيل آهن. انهن مان هڪ مشهور بيت هن اجاريو ويندو آهي تہ:-

اڄ نہ اوطاقن ۾ سي طالب تنوارين
آديسي اٿي ويا ڍُڪيون مون ماريين
جي جيءَ کي جياريين سي لاهوتي لنگهي ويا.

(سر رامڪلي فصل ٨ بيت ٨)

٢. مخدوم محمد زمان صاحب لنواريءَ وارو (وفات ١١٨٨هہ):-

مخدوم صاحب جي ملاقات جو احوال پوريائين ڊاڪٽر گربخشاڻي مقدمہ لطيفي ۾ ڏنو آهي جو هن صاحب ١٩٢٣ع ۾ شايع ڪيو. دوباره ڊاڪٽر گربخشاڻي اهو احوال "لواريءَ جا لعل" ۾ آندو جو هن صاحب ١٩٣٤ع ۾ ڇپارايو. هن ساڳئي ذڪر کي ورتي ڊاڪٽر دائود پوٽہ صاحب "ابيات سنڌي" ۾ تنواريو جو هن صاحب ١٩٣٠ع ۾ ميدان ادب ۾ آندو. جڏهن شاه صاحب خواجہ محمد زمان وٽ آيو تہ هيٺيون بيت اچانڪ اچاريائين:-

"ساجن سڄڻ هليا ڪو ڀروڙي پنڌ
جن ديدا دان ڪنڌ آءُ نہ جيئندي ان ري"

طرز تہ شاهہ جي رسالي جي سر رامڪلي جي فصل پهرئين جي پهرين جهڙي آهي مگر اهڙي ست سر رامڪلي ۾ ڪانهي - زيارت ڪري وڃڻ کان پوءِ شاه صاحب هميشہ خواجہ صاحب جي شان ۾ هيٺيون بيت پڙهندو هو:-

"سي مون ڏٺا ماءُ! جنين ڏٺو پرينءَ کي
تنهين سندي ڪا - ڪري نہ سگهان ڳالهڙي"

مٿيون بيت شاهه جي رسالي جي سر ڪاموڏ جي فصل ٻئين بيت ٻئين ۾ ٿوري تبديلي بعد هن طرح آيو آهي ته:-

”مون سي ڏٺا ماڻهو، جن ڏٺو دوستن کي
ڪري نه سگهان ڪا انهن سندي ڳالهڙي“

هاڻي وارو آهي شاهه صاحب جي هنن ٻين فقيرن جو، جي سندس قرب وارا معاصر آهن - مرحوم مرزا قليچ بيگ شاهه صاحب جي مريدن فقيرن ۽ خاص خدمتگارن جي لسٽ ڏني آهي، جنهن طور سندس ڪتاب جي پڇاڙيءَ شامل آهي (١) هن کان پوءِ مرحوم مولوي وفائي ٿوري گهڻي ڦيرگهير سان ”لطائف لطيفي“ ۾ ڪجهه ميڙي گڏ ڪيو آهي (٢) ڊاڪٽر گربخشاڻي ٻارهن فقيرن جو ذڪر ڪيو آهي (٣) اسان هت فقط انهن فقيرن جو ذڪر ڪنداسين جن جا نالا رسالي ۾ آيل آهن:-

١. محمود فقير:- هي صاحب مٽيارن وارن اصل وڏي خاندان جو فرد هو، پر ڀٽائي جي عظمت صورت ۽ سيرت کي ڏسي موهجي ويو ۽ سڀ ڪجهه فدا ڪري لطيفي شمع جو پروانو ٿيو - شاهه صاحب کي هن سان ايتري عقيدت هوندي هئي جو وصيت ڪيائين ته ”منهنجي تربت هن جي (محمود فقير جي) پيرانديءَ

(١) احوال عبداللطيف - از قليچ - صفحو ١٧٦-١٧٧
(٢) لطف اللطيف صفحو ٤٢-٤٧
(٣) مقدمه لطيفي صفحو ٤٩

ڪان ڪيچو" هن جو نالو سر سسئي آبري ابيات متفرق جي وائي نمبر ٣ ۾ انهن آيل آهي:-

"پارو چا پاڇائي پون کي نيندا پاڻ سين،
ملي سا محمود چئي ور کي هئن واجهائي"

۽ سر ڪوهياري جي فصل ٻئين بيت ١٤ ۾ هن طرح آيل آهي:-

"نندون ڪئن ڪجن هاري منڌ محمود چئي
تو سيئي ساڄڻ ڪيا پٺ اوچتا جن
ڪڏهن ڪين سڄن ويسريون ورن سين"

٢. ورو ۽ وڳنڊ فقير:- هي گويا لطيفي دربار جو ملا دو پيازو هو- شاه صاحب کي اهڙو ته پسند هو جو هو صاحب هر گهڙي ساڻس جوڳا ڪندو هو- پلي جي فوتي ڪائڻ ڪري شاه صاحب هئن فرمايو ته "فوتو هو ڦڪرو سو ورڙه ور پيو"- ازانسواءِ سر بلاول جي فصل ٢ ۾ ٻرهان تيرهن بيت وڳنڊ فقير بابت چيل آهن- سبحان الله! ڪسو لطيفي محبت ۽ مروت جو بيمثال مثال- انهن مان پهريون هيٺئين طرح شروع ٿو ٿئي:-

"وڳنڊ وري آئيو وسن ڪين وڏوس
کندي مائي ماڳ موچارو پاسي پير ٿيوس"

٣. [illegible]:- سر ڏهاسري هنن صاحبن جي دماغ سوزتيءَ جو نتيجو آهي- هن ۾ پڻائي گهوٽ، سنڌس مدح ۽ ازانسواءِ سنڌس جا نشين سيد جمال شاه جي ۾ تعريف آهي- هي

پئي لطيفي درگاھ جا مريد آھن - پاڻ جھي ائين ٿيو ته سر ڏاسري جا پهريان ٢٢ بيت فقير حبيب جا ٺهيل آھن - اهين بيت ۾ سنڌس ڏالو اچي ٿو ۽ ٢٣ کان ولي فقير صالح جي ڪوشش آھي جو سنڌس ڏالو بيت ٢٣ ۾ اچي ٿو.

شاھ صاحب جي سونهري دور ۾ ڪيترا سارا تارا ادب جي آسمان تي تاب سان چمڪيا پئي - مگر ھت انھن جو ذڪر ڪيو ويو آھي جن جي جوت جو جمال شاھ جي رسالي جھڙي منور مصحف ۾ ملي ٿو - مگر ھاڻي ھن سمي اھو سواد ڪٿان اچي؟ شاھ صاحب جي همعصر مدن ڀڳت جو ڪلام خط خاطر ڏئي مضمون کي ختم ڪريان ٿو:-

ڪالهه پڻ ڪالهه ٻئي - اڄ پڻ ڏيکون ٿيو
مڙهيءَ ۾ مدن جوي وٺي ڪانگ ويو
جنهن ۾ ماڻ ٿيو سا راھ رهندي ڪيترو.

Marfat.com

شاهه عبداللطيف ڀٽائي

(جناب عطاء الله بدوي)

دنيا جي علمي محفلن ۾ سوين دفعا بهار آئي ۽ اُن اهڙا ته گل پيدا ڪيا، جن جي شمير معطر ڪان اڄ ۽ انسان ذات فيضياب ٿي رهي آهي. اهڙيون هستيون واقعي عالم ايجاد جي لاءِ ناز جو سبب آهن. انهن ئي غيرفاني هستين جي لازوال ڪارنامن ملان اسانجون مجلسون گرم آهن ۽ هر شخصيت پنهنجي پنهنجي جاءِ تي عزت جي مستحق آهي. جيڪڏهن قيس جو نالو عرب جي ريگستاني عشاق جي نبضن ۾ محبت جي حرارت کي پيدا ڪندو رهي ٿو، ته ڪو ان کان ڪڏهن ڪي انڪار ٿي سگهي ٿو، ته فرهاد جو نالو ايران جي گاريل زمين جي رهندڙن لاءِ ڪشش ۽ رقت جو باعث نه آهي. قيس عرب هو ۽ فرهاد عجمي، مگر حقيقت آهي، ته سنڌن نالي ۽ عظمت کي دنيا جي گوشي گوشي ۾ ڪنهن تفريق ۽ امتياز جي قبول ڪري ورتو هو. اهو ڪهڙو بي اختياري جو جذبو هو، جنهن کان متاثر ٿي، علامه اقبال، پير رومي جي حيات آفرين ڪلام متعلق فرمايو هو:-

نه اٹھا پھر کوئی رومی عجم کے لالہ زاروں سے
وہی آب و گل ایراں وہی تبریز ہے ساقی

شيڪسپيئر جي غيرفاني تصنيفات جي باہت ڪارلائل جي هي راءِ ڪيتري قدر نه وقيع آهي. جوي ٿو:-

Marfat.com

”هندستان جي عظمت ۽ اهميت کان ڪير ناواقف هوندو، پر جيڪڏهن مون کان ڪو پڇي ته، توکي هندستان کپي، يا شيڪسپيئر ته آءٌ جيڪر شيڪسپيئر تي هندستان جو برصغير قربان ڪري ڇڏيان“.

ڪارلائل جي هن راءِ ۾ اگرچه مبالغو آهي ۽ حب الوطني جي جي خيال کان غلو آهي پر آءٌ سنڌ ۾ جنهن جو اعتراف ڪو ڪريان. هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته انگريزي ادب شيڪسپيئر جي [illegible] عالمن کان واقف ٿيا، جو جتي [illegible] سنڌ ۾ تصنيفات [illegible] ڪئي ويا ۽ اڄ شيڪسپيئر جي ڪلام جو آواز دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ بلند ٿي رهيو آهي. رومي ۽ شيڪسپيئر جي وچ ۾ بعد المشرقين آهي، مگر هي حقيقت آهي ته رومي [illegible] صحيح قدر [illegible] مغرب باوجود مذهبي اختلاف جي ڪئي [illegible] طرف مشرق شيڪسپيئر جي عظمت جي اعتراف ۾ ڪڏهن به پس و پيش نه ڪيو. مشرق ۽ مغرب ٻنهي جي علمي محفلن ۾ سدا بهار قائم رکڻ لاءِ، شيڪسپيئر ۽ رومي جي شاهڪار لازوال مان يڪسان گل چُني ڪئي.

واقعي اُن ملڪ جي ڪهڙي روحاني اذيت جو باعث آهي، جنهن کي پنهنجي جوهر قابل جي خبر نه هجي [illegible] جيڪڏهن [illegible] هجي ته اُن کي پنهنجي طرف دستار جي [illegible] عبداللطيف ڀٽائي، سنڌ جو اهو جوهر قابل آهي، جنهنجي غيرفاني ڪلام جي اندر، اهي سڀئي خوبيون موجود آهن، جي سنڌ ۾ فڪر ۽ پيغام کي ممتاز بڻائين ٿيون، مگر [illegible] جي باعث هي سحر حلال فقط سنڌ جي حدن ۾ محدود رهيو آهي. ڊاڪٽر ايڇ - ٽي - سورلي جنهن پنهنجي تصنيف ”شاه عبداللطيف ڀٽائي“

انگريزي زبان ۾ لکي، سنڌ وارن تي وڏو احسان ڪيو آهي، دو هن عظيم شاعر کي هيٺين ٿو خراج تحسين پيش ڪري :-

"فهم واري قلب جي لاءِ، سنڌ جي موسيقي
خدا واري دروازي لاءِ شاندار ڪنجي آهي،
اها، جا خدا جي اسرار ۽ رموز جي رهنما آهي.

رومي جي نظم جو هتي زور نه آهي
نه جامي جا الفاظ موسيقي جي چادر ۾ ويڙهيل آهن،
نه حافظ جي بلند پرواز ظرافت آهي،
انهن (صفتن) کانسواءِ جڏهن نماڻو چارڻ
تنهنجي نغمن کي ڇيڙي ٿو،
تڏهن اُهي عجيب معما پڌاجي وڃن ٿا.
سنڌس شعر جو سادو منڊ، خدا جي خاموش،
جستجو کان ڪڏهن به ريت گهٽ نه آهي.

ڊاڪٽر سورلي جي هيءَ راءِ ڪيتري قدر نه حقيقت تي مبني آهي. هاڻي ڏسڻو آهي ته شاهه ڀٽائي جي شعر ۾ اهي ڪهڙيون خصوصيتون آهن، جن جي باعث سندس ڪلام جيڪڏهن جهنگ ۾ هڪ ريبار کي متاثر ڪري سگهي ٿو ته گلستان ۾ هڪ چمن زاده به اُن کان ساڳي ريت مستفيد آهي. سنڌي شاعري جي اولين جهڪندڙ ستاري، شاهه عبدالڪريم، پنهنجي ڪلام ۾ تصوف کي پيش نظر رکيو. شاهه ڀٽائي، پنهنجي پيش رو جي تقليد ۾ تصوف جي روح رهاڻ کي پنهنجي شعر ۾ وٺي آيو ۽ ڪهڙي نه مٺي ۽ سنجيدي طريقي سان دعوا ٿو پيش ڪري :-

Marfat.com

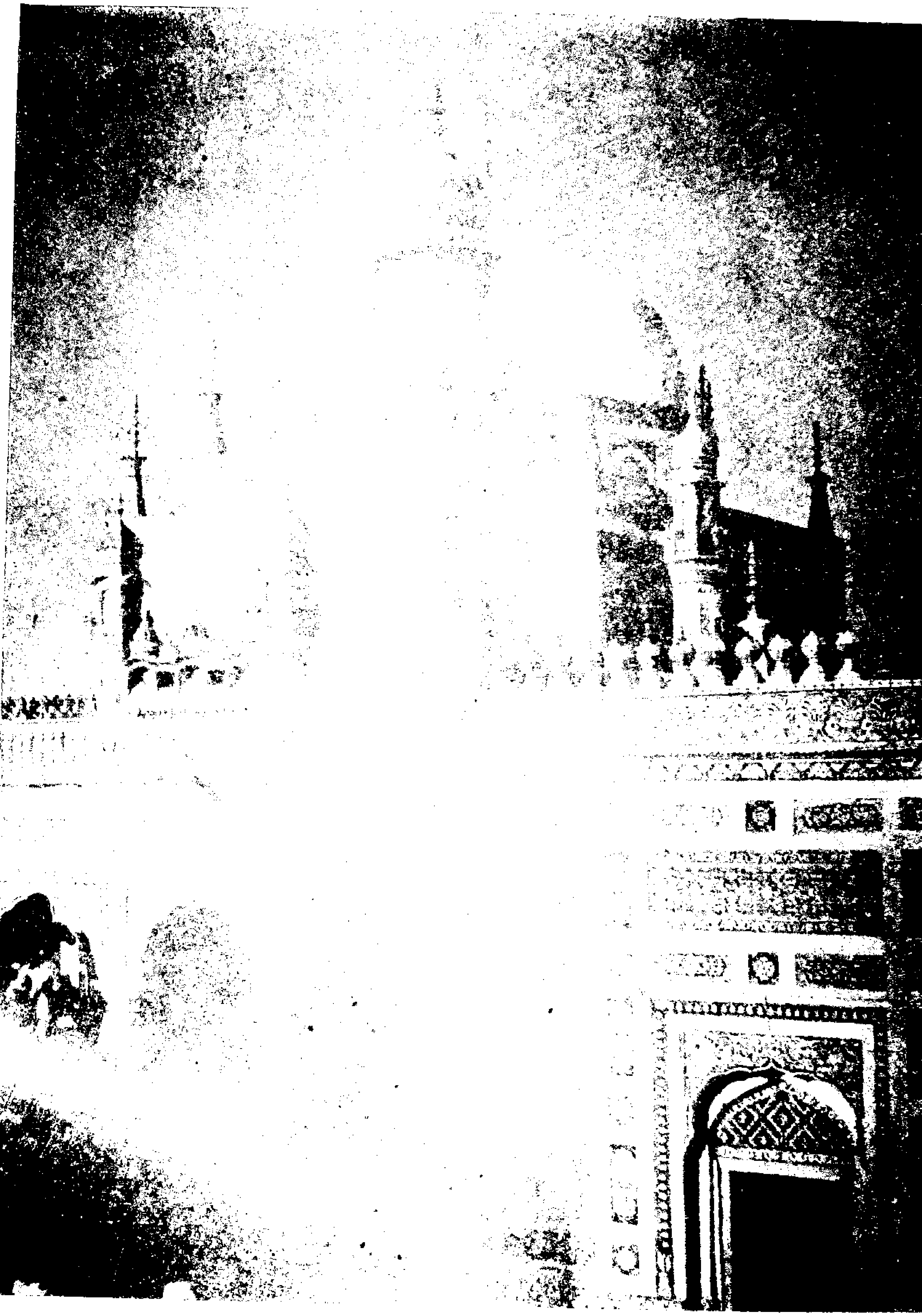

شاه جي روضي جو هڪ منظر .

Marfat.com

جي تون ٻيت پاڻئين، سي آيتون آهين،
نيو من لائين، ٻريان سنڌي ٻار ڏي.

انهيءَ ۾ شڪ نہ آهي تہ هو حديث عشق کي اهڙي نموني ۾ پيش ٿو ڪري، جو پڙهندڙ اُن کي پڙهڻ بعد، سندس عالي فڪر جي تعريف ڪرڻ کان سواءِ رهي نہ ٿو سگهي. انساني زندگي جي ساري جدوجهد جو مرڪز فقط ياد الاهي آهي. هن مقصد جي تبليغ هن پنهنجي ڪلام ۾ جا بجا ڪئي هئي. هن تبليغ جو اظهار هڪ هنڌ هيئن ٿو ڪرڻ فرمائي:-

سرمو سياهيءَ جو رنن ڪي رهاءِ
ڪاني ڪارائيءَ جي مٿن ٿي م پاءِ
اکين ۾ الڪاءِ، لالائي لالن جي.

اهل عرفان جي پهرين نشاني هيءَ آهي تہ هو، نفس جي ناداڻين جي برخلاف جهاد قايم ڪري. نفس سان جهاد ڪا آسان شيءِ نہ آهي. اُن لاءِ صحيح استقلال ۽ مردانگي جي ضرورت آهي، قناعت، لا طمعي ۽ پاڪ دامني جي اوصاف سان ئي نفس اماره جي حرڪتن تي قبضو ڪري سگهجي ٿو. اولي العزم صوفين جي نظر ۾، دين جي مقدس جنگين ۾ صف آرا ٿيڻ ۾ جهاد اصغر آهي پر نفس سان مقابلو جهاد اڪبر آهي. اهوئي سبب آهي [illegible] مقدس گروهہ جي عارفن، سالن جا سال، سخت رياضتن ۽ مجاهدن ڪانپوءِ ئي نفس جي مڪارين ۽ تند خوين تي قبضو ٿي ڪيو. تاريخ ۽ تذڪرن پڙهڻ مان، هن حقيقت جي زياده وضاحت ٿئي ٿي. جا سيدنا عبدالقادر جيلاني، جاليهہ سال عراق جي جهنگلن ۾

Marfat.com

نفس ڪشي لاءِ، رياضت ۽ عبادت ۾ نه گذاريا هئا. امام غزاليءَ ٻه سالن جا سال لالن جي لالائي حاصل ڪرڻ لاءِ شام جي رڻ پٽن ۾ گذاريا هئا. جنيد ۽ بايزيد جو مرتبو حاصل ڪرڻ ڪا آسان شيءِ نه آهي. فلسفو ۾ صحيح شجاعت جي توصيف زور بازو جي طاقت نه ٿو وٺي، مگر ضبط نفس. پرڪليس، مشهور يوناني سياست دان ۽ فلسفي 'ٿرماپلي' جي شهره آفاق معرڪي ۾ يونانين جي غيرمعمولي بهادريءَ جي بجاءِ سندن ضبط نفس جي تعريف ٿو ڪري. انساني زندگيءَ جي هر منزل تي عمل سان گڏ، ضبط نفس جي ضرورت ٿي پوي. شاهه ڀٽائي انساني زندگيءَ جي هن صحيح حقيقت کان پوري ريت واقف هو. اُن ڪري هو ظاهري سرهيءَ ۽ ڪارائيءَ جي آرايش کان طالب کي پري رهڻ جي تلقين فرمائي، کيس اُن حقيقي لالائيءَ جي طرف وٺي وڃي ٿو، جنهن سان سندس زندگي ارفع ۽ اعليٰ ٿي وڃي ٿي. پڻ هند هن ساڳي حقيقت کي صاف صوفيءَ جي نگاهه سان ڏسي فرمائي ٿو:-

هار ٿا تو هري، ڪپڄ ڪايا سين ڪُٺو
ڪرين جي ڪري، ته تون توانو ٿئين.

شاهه ڀٽائيءَ جي ڪلام ۾ هر جا انساني زندگيءَ جي مسئلن جي چند چاڻ آهي. شايد پنهنجي هن راءِ کي ڪو مبالغو سمجهي، مگر نقشو جو نقش اسانجي سامهون آهي. اُن مان ئي اسان سندس عظمت جو اندازو لڳائي سگهون ٿا. دنيا جي عظيم شاعرن، پنهنجي پنهنجي دور ۾ انسانيت جي بهبوديءَ ۽ فلاح لاءِ پنهنجا پيغام يادگار ڇڏيا آهن. جن پيغامن جي بدولت سندن نالو زنده جاويد رهندو آيو آهي. شايد هن جذبي جي

Marfat.com

ماڻهن رومي فرمايو هو، "شاعري جزو يست از پيغمبري" ۽ پيغمبر هڪ مقدس هستي ۽ پاڪ نفس شخصيت آهي. معمولي انسان ۽ پيغمبرن جي وچ ۾ هي وڏو تفاوت آهي، جو هو مقدس هستيون، انسان ذات جي نجات ۽ فلاح لاءِ هڪ پيغام رکن ٿيون. رومي جي نظر ۾ شاعر جو به اعليٰ مقام آهي، ۽ هو به انسان ذات جو خير گهرندڙ آهي ۽ مقدس شعر به ڪنهن امتياز جي، هر انسان لاءِ هڪ جهڙو ئي نفع ڏيندڙ آهي. شاهه ڀٽائي شاعري جي هن مفهوم کان پورو واقف نظر ٿو اچي، مقدس رسالي جي ڪيترن سرن کان قطع نظر، هو سراڳ ۾ هو خصوصيت سان، انساني زندگي جي نشيب و فراز ۽ مد و جزر تي بحث ٿو ڪري، فرمائي ٿو ته —

وڻجارا وڻجي، تون نه سوڙهي ٿاهر رکي
مڪ ٻنهي جي ساڙي ڄاڻ ڪر ڄيڻي
پاسا پاڪڙين جا سنڌ ٿو سمجهي
جي اڀدا ۾ اپڪي، وڃي واڪڻ ان آڻي [illegible]

دنيا جي وسيع سمنڊ ۾ انسان جي حيثيت وڻجاري کان زياده نه آهي. هن جي ٻيڙي الطاف الاهي کان سواءِ [illegible] آهي. شاهه ڀٽائي هن وسيع سمنڊ مان پار لنگهڻ لاءِ [illegible] کي قوي کان قوي ته ڀٽائي لاءِ هدايت ٿو ڪري [illegible] ريت ٻيڙي مڪڙ سان سمنڊ جي پاسي [illegible] سولو آساني سان ڪري ٿي سگهي، اهڙي ريت انسان پنهنجي جسم ۽ روح کي پاڪيزه رکڻ سان، توڙي ته ڀٽائي، دنيا جي آلودگين کان پاڪ ڪري سلامت وٺي وڃي ٿو. [illegible] جيڪڏهن، هو آن کان

غفلت ڏو ڪري، تہ غافل جي سزا گمراهي آهي. شاھ اُن حقيقت جي هيئن ڏو وضاحت فرمائي:-

ٻيڙ پاتئا ٻيٺي، تو نہ ڦيڏيون ڳالهيون
ساجهيون راتيون سمهئين پر سڪاڻ ڏيئي،
سيان سيبيئي، پار پڄندءِ خبرون.

ٻيڙي سمنڊ تي هلي رهي آهي ۽ اُنجو ملاح پاڇيل تي غفلت جي ننڊ ۾ مدهوش آهي. لهريون پهاڙن جيڏيون اُٿيون، سمنڊ ٻيڙي سان ٽڪرجي رهيون آهن. هر هوشمند، ملاح جي هن ناعاقبت انديشي کي چڱي ريت سمجهي سگهي ٿو. هن غافل ملاح جي ڪشتي وڃي پار پهچي، مشڪل آهي.

اُهو انسان جو دنيا ۾ ٻنهنجون اکيون خير ۽ شر جي طرف کان بند ڪري ڇڏي ۽ بيخبر قدم کڻندو رهي، اُنجو سفر هن عمل جي دنيا ۾ آساني سان ڪٽجي، ۽ ڪيئن نجات حاصل ٿي، نهايت ڏکيو آهي. هي عالم اسباب، عمل جي، حرڪتن تي ٻيڌل آهي. جيڪڏهن اُنجي حرڪت خاموش ٿي وڃي، تہ انسان جي حقيقت باقي رهي ڪهڙي؟ قرآن حڪيم هن حقيقت کي ڪهڙو نہ واضح ارشاد ڏو فرمائي:-

لقد خلقنا الانسان في احسن تقويم، ثم رددناه اسفل سافلين.

تحقيق اسان انسان کي نهايت عمدي نموني سان پيدا ڪيو آهي، پوءِ هو پاڻ اسفل سافلين جي طرف موٽي ٿو.

ٻيڙي جو ملاح، هڪ ٿهي ٽڪي ٻيڙي کي، تباهي جي طرف وٺي غرقاب ڪري، اُناجي لاءِ هو پاڻ جوابدار آهي. شاھ پڇائي

جنهن نموني سان زندگي جي سلامت روي جو هي نقش چٽيو آهي، اُن جو نظير، دنيا جي مفڪرين ۾ شاذ و نادر نظر اچي ٿو. اڳتي هلي هن سلامت روي جي پروگرام کي هو ھڪھڻي سامهون رکي، پڊندڙ کي تلقين ڪري ٿو، جا ڪامل ۽ پي مثال آهي. فرمائي ٿو :-

سيڻئي سڀحان جي، ڪر حوالي ڪم
ٿي تحقيق تسليم ۾ لاهي غم و هم
قادر ساڻ ڪرم، حاصل ڪري حاج ٿو.

جڏهن آچارا عميق جا او پارا هجن، اُتي، مڪڙي جا موج سهي سگهندي، سڀحان کي سڀئي ڪم حوالي ڪرڻ ڪانسواءِ ٻيو چارو ئي ڪهڙو آهي. تسليم ۽ توڪل جي هن تلقين کان پوءِ ڪهڙي ريت نه هو صراط المستقيم ڏي وٺي ٿو وڃي. ارشاد ٿئي ٿو :-

سيوڙو جن سڀحان، ويڙ نه وڙهي تن سين
توبهر جي تاثير سان، ترئي ويا طوفان،
ڏيئي توڪل تڪيو، آر اڪڻيا آسان.

دنيا جي تڪليف ڀريل منزلن تان اُهوئي آسانيءَ سان گذاري سگهي ٿو، جنهن سڀحان کي سدائي سيوڙو آهي. شاھ ڀٽائي هن حقيقت جو انڪشاف ٻي هنڌ هئن ٿو ڪري :-

ساري رات سڀحان، جاڳي جن ياد ڪيو،
اُنجي عبداللطيف چئي، مٽي لڏو مان،
ڪوڙيين ڪن سلام، آڳهه اچڻو اُنجي.

Marfat.com

راتين جي اُٿي روئڻ وارن جو مقام ، شاه عبداللطيف صاف
لفظن ۾ ڏيکاري ٿو ته سندن مٽي کي مٿي ڪاڻپوءِ ۾ عزت ۽ شرف
حاصل آهي . قرآن حڪيم اُنهن شخصيتن جو مقام محمود ٿو
ٻڌائي . انساني زندگي جو نقش ۽ اُنجي عمل جو صحيفو
خاڪو ، جهڙو هن سنڌ جي ميڻادار مفڪر ونهي ڪيو آهي ،
اُنجو نشان امام غزالي جي تصنيفات ۾ ٿو ملي يا ته رومي جي
غير فاني تصنيف مثنوي ۾ . حقيقت ۾ شاه ڀٽائي جو سچو
ڪلام انسان جي عالي ڪردار جو آئينو آهي . جنهن جي مطالعي سان ئي
زندگي جي شاهراه ڪشادي ٿي ٿي ۽ اُنجي هر منزل آسان .
شاه جي شعر تي اسڪرڻ وارا ڪي سندس ڪلام کي شيريني ۽
متين ٿا ٻڌائين . ڪي سندس فطرت نگاري جي تعريف ٿا
ڪن ، ته ڪي سندس حب الوطني جي ، مگر منهنجي نظر ۾
شاه جو ڪلام سراسر هدايت آهي اڪثر بزرگن جو قول آهي
ته 'مثنوي رومي' جي پڙهڻ واري جو قلب زنده رهي ٿو
ته هن اسڪرڻ ۾ ڪهڙو مبالغو آهي ، ته شاه جو ڪلام قلب کي
روشن ڪري ٿو . مگر هن عارفانه تجلي کي ڪو عارف ئي
سمجهي سگهي ٿو . سندس مفڪرانه بهار ۾ ڪڏهن به خزان
اچي نه ٿي سگهي .

حڪايت بود بي پايان بخاموشي ادا کردم

شاهه لطيف.

(سائين غلام محمد گرامي)

جيڪڏهن شاهه صاحب لاءِ هي شعر چوان ته غالباً سندس ڪلام جي حقيقت جي ترجماني ٿيندي:-

هزار بار بشويم دهن زمشڪ و گلاب
هنوز نام تو گفتن ڪمال بي ادبي ست

جناب شاهه صاحب، هڪ اهل الله، عارف باالله، اهل دل ۽ اهل نظر هوءِ ڪيس اڄ ڪلهه شاعر ۽ اديب، مصور فطرت، فلسفي وغيره سڏي، ڪيس صحيح معيار ۽ حقيقي مقام، تان هٽائڻ وڃي ٿو. دراصل شاهه به انهن چند معزز ۽ بيمثال شخصيتن مان آهي، جن جهڙيون شخصيتون انساني تاريخ ۾ تمام ٿوريون پيدا ٿيون آهن،

شاهه رومي، عطار، محي الدين ابن العربي، شاهه ولي الله، جهڙن ڪاملن جي سات جو سائي آهي انهن جي "سوز دروني" "علم باطن" جو امين آهي ۽ هڪ "پيام جو پيغمبر" سندس لاءِ چئي سگهجي ٿو ته:-

پيغمبري ڪرد، پيغمبر نه توان گفت

خود فرمائي ٿو ته:-

"راڻي وٺان رات مونکي نئون نياءُ آئيو"

هي هڪ برگزيده، پاڪباز، داناءِ راز، ”معارف لدنيه“ جو عارف ۽ ”دقائق و بصير“ جو حامل هئو ۽ پنهنجي ماحول کان گهڻو ”ٻاهر ۽ هٽيل“ وڃي چڪو هو

”جي تت پيا جت لهايت ناهه ڪا“

جن چند مفڪرن نظام عالم ۽ رموز زندگي تي غور ڪيو آهي، ماديات جي معاملي کان هٽي ”مجدائي ۽ روحاني“ رنگ ۾ نظام ڪائنات کي مطالع ڪيو آهي، جن انسان جو صحيح مقام ۽ موقف لڌو آهي، تن مان اسان جو سنڌي عارف، لطيف گهوٽ ٻه آهي. لطيف هڪ فقير آهي، پر سندس فقر تان هزار سڪندر قربان!

دارا و سکندر سے یہ مرد فقیر اولیٰ
ہو جس کی فقیری میں بوئے اسداللهی

شاهه صاحب ”اسد اللهي امانت“ جو امين ۽ عالم لاهوت جو سياح هو. رسول ڪريم عليه الصلواة والسلام جي ”علم باطن ۽ سوز درون“ جو اويسي مريد هو. سندس ولايت، ”ولايت ڪبريٰ“ جي حدود تائين منتهي آهي.

شاهه پنهنجي ڪلام ۾ نهايت پڌرو آهي، سندس شخصيت ۽ مقام آفتاب عالمتاب وانگر ظاهر ۽ باهر آهي.

فلسفي عقل سان ۽ عالم علم سان، ڪائنات جو عقدو حل ڪرڻ گهري ٿو، ۽ سائنسدان طبعي تجربات سان ان ”معما ۽ عالم“ کي پروڙڻ گهري ٿو، پر اهي سڀ ”ڪاٺ جا پير“

Marfat.com

شاھ جي روضي جو اندريون منظر.

Marfat.com

آهن جي ان سير ۾ ڪامياب نٿا ٿين. ۽ صوفي ذوق سليم، وجدان ڪامل، ادراڪ بالغ ۽ شعور صالح سان هن ماڊهاط جي عالم کي مطالع ڪري ٿو.

زندگي ڇا آهي؟ موت ڇا آهي؟ ڪائنات ڇا آهي؟ تخليق عالم جو سبب ڇا آهي؟ انسان ڇا آهي؟ ۽ ڪائنات ۾ انسان جو صحيح مقام ڪهڙو آهي، اهي مسائل آهن جن کي صوفي ئي سمجهي ٿو، باقي فلسفي ۽ عالم فقط ظلال ۾ ڇاڇا ”ڪڻي ۽ ماڻي“ رهيا آهن.

شاهه جنهن دور ۾ پيدا ٿيو، ان ۾ يورپ قرون وسطيٰ جي انڌاري مان نڪري رهيو هو.

علم و فن، تحقيق ۽ تنقيد جو دور شروع ٿيو هو، عالم ۽ محقق، سائنسدان، اديب ۽ فنڪار قطار اندر قطار پيدا ٿي رهيا هئا.

ان دور ۾ هيوم، ڪانٽ، نطشي، هيگل، شوپنهار، شلر، جهڙا فلسفي پيدا ٿيا، جن منطق، فلسفه، اخلاقيات ۽ الٰهيات ۽ علوم عقليه ۾ انقلاب پيدا ڪيو هو.

جرمني ۾ گوئٽي پيدا ٿيو ۽ فرانس ۾ روسو پيدا ٿيو ۽ والٽيئر پيدا ٿيو جن مذهب، سياست ۽ عمرانيات ۾ انقلابي جرات ۽ بيباڪيءَ سان دنيائي قديم کي جهنجهوڙي ... استعمال، اشاعت ڪتب جي ڪثرت، طبعيات ۽ ... ۾ ايجادات، يورپ جي تمدن ۽ سياست نظام تعليم، تهذيب ۽ ڪلچر، ثقافت ۽ نظريه حيات کي بدلائي ڇڏيو. ان دور ۾ فرانس ۾ انقلاب آيو. هندوستان ۾ شاهه ولي الله دهلوي پيدا ٿيو،

۽ ترڪستان ۾ محمد بن عبدالوهاب پيدا ٿيو، ۽ شام ۽ مصر ۾ ابن تيميہ جا اثرات موجود هئا، ۽ سندس شاگرد سخت مذهبي تشدد ۾ ڦهلا هئا. ان دور ۾ ايران شيعہ ۽ سني فسادات جو مرڪز هو. عين ان زماني ۾ سر زمين سنڌ جو مرشد ڪامل حضرت شاھ عبداللطيف پيدائي گھوٽ جايو!

محبوب ۽ محجوب، نماڻي مورت، ”امي ۽ اڻ پڙهيل“ سيد زادو، سادي زندگي بسر ڪندي فقر و فاقہ ۾ گذاريندي، واريءَ جي ڀٽن ۾ مراقبا ڪندي، اهي عقدا حل ڪيا، ۽ باطني بصيرت سان ڏيهي ادا رهاڻ رچائي ۽ پنهنجي شعور باطن سان ڏيهي اهي سوال جواب ڪيا، ۽ اشارات فطرت سان اهي روحاني رهاڻيون رچايون، جن لطيف کي لطيف بدائي ڇڏيو!

ڪتاب زندگي :-

ڪتاب زندگي جي اوراق گرداڻي، انساني مطالع کان مٿي آهي، جو تہ ڪتاب زندگي جا پوريان پدا ڦٽل آهن، ۽ پويان پيڇ ڏرپيڇ! باقي وچ وارو مضمون، تنهن لاءِ حافظ چيو آهي :-

کہ کس نہ کشود و نہ کشايد، بہ حکمت اين معما را

ان ڪتاب کي شاھ صاحب قال جي اکرن سان نہ پر ”حال جي حرفن“ سان پڙهيو آهي ۽ پوءِ ڏيهي ”آدون ۽ داتون“ ڪيون اٿس، ۽ مختلف سرن ۾ ۽ مختلف استعارن ۾ بيان ڪيا اٿس- بقول رومي رح

خوشتر آن باشد، کہ دلبران
گفتہ آيد، در حديث ديگران

وانگر سسئي، سهڻي، سورٺ، ليلان، مارئي کي مسعار ورکو اٿس، ۽ بيان ڪيا اٿس زندگي جا مسائل!

افسوس آهي جو ان نقطئہ نظر سان شاهہ کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ جي گهٽ ڪوشش ڪئي ويئي آهي، رڳو سندس ظاهري اکرن تي خلق حيران آهي.

”ٻہ اکران دي وچ جو ئي اڙيا، عشق دي چاڙهي مول نہ چڙهيا“!

تي نظر آهي ئي ڪانہ!

شاهہ جو ماحول ڪهڙو هو؟

اڄ ڪان ٻہ صديون اڳ سنڌ تي نظر ڪجي، جڏهن نہ علوم فنون جي ڪثرت هئي، ۽ نہ ايجادات ۽ طبعيات جو زور هئو، ۽ نہ سائنس ۽ نيچر اسٽڊي متعلق ايتري معلومات هئي، نہ وايرليس جو وجود هو ۽ نہ ريڊيو هو، نہ ريل هئي ۽ نہ موٽر، نہ جهاز نہ تار پيغام، نہ پريس، نہ ٽائيپ ۽ يونيورسٽي، نہ اليڪٽرڪسٽي ۽ نہ آبزرويٽري! نہ اڏيون فلڪ پيما عمارتون هيون ۽ نہ گردن توڙ بنگلا ۽ ماڙيون!

سادي سودي زندگي، پاڻ ۾ سڪ ۽ گذارو هو، لباس ۾ تصنع ۽ تڪلف نہ هو:-

ڪاهن ڦاٽو ڪنجرو ملو اگهاڙو
مٿين جو ڪپاڙو ٻٺرهن ٻيهو رهہ

وارو حال هو، اهڙي ماحول ۾ لطيف جهڙو ۽ ٻيو ڪري آيو، سنڌ ۾ هڪ اهو لطيف پيدا ٿيو. اڄ علوم و فنون ۽ ايجادات ۽ سائنس جي ڪثرت آهي، پر وري ڪو شاهہ لطيف پيدا ڪونہ ٿيو.

Marfat.com

هن سون ورهن ۾، مولانا، مولوي، ملا، پير، شيخ، مشائخ، مفسر، فلسفي ۽ مدرس، ماستر ۽ ڊاڪٽر، هزار ها پيدا ٿيا آهن پر شاهه لطيف وري ڪونه پيدا ٿيو!

دگر دانائي راز آيد ڪه نه آيد!

شاهه جو علم

شاهه عارفانه فڪر ۽ بصيرت جي عالم جو اهو در يڪتا هو، جو علوم الهيه ۽ فيض يزدانيه مان مستفيد هو. هو جي موجوده تعليم ۽ تدريس جي طريقن سان پڙهيل هجي ها، ته هنن هن صدين ۾ سوين "شاهه لطيف" پيدا ٿين ها! شاهه ۾ واهه جو جيو آهي:

ساري رات سڄڻ، جاڳي جن ياد ڪيو
تن جي عبداللطيف چئي، مٽيءَ اندر مان
ڪوڙين ڪن سلام، اچي آسڻ تن جي.

شاهه جو علم مڪتبي نه هو، پر وهبي هو، قلمي نه هو پر قلبي هو، ڪتابي نه هو پر لدني هو.

علم اهل ـ دل نه از مکتب بود
علم اهل ـ دل ز خاص رب بود

اهل دل، جو علم مڪتبن مان نه ٿو ٿئي، پر انهن کي خاص طور بلا واسطي رب تعاليٰ وٽان عنايت ٿو ٿئي - انهن جو قلب "جامع العلوم" ۽ "مخزن الاسرار" ٿو ٿئي ۽ سندن قلب لوح محفوظ آهي! جنهن ۾ ڪتاب حقيقت محفوظ آهي - في لوح محفوظ!

Marfat.com

انسان جي زندگي :-

انسان جي زندگي تصنع ۽ تڪلفات، غير حقيقي ۽ غير اصلي معيارن ۾ قابو آهي ۽ انسان جي زندگي حيوانن وانگر بلا مقصد گذري رهي آهي - تنهنڪري انسان ۾ ڪا حياتي ۽ [illegible] پيدا نه ٿي ٿئي ۽ انسان ڪنهن ۾ اهڙي شخصيت ۽ ڪلام کي سمجهڻ کان قاصر آهيون.

شاهه لطيف واري زندگي انسان کان گهڻو بلند ۽ دور آهي، تنهنڪري انسان جهڙن مان شاهه جهڙو پيدا ٿيڻ مشڪل ۽ ناممڪن آهي.

انسان جو علم، دماغي، [illegible] مبني آهي ۽ "دل جي انڌن" جا لکيل ڪتاب انسان [illegible] جو سامان آهن - تنهنڪري دل، "نور ۽ زندگي" کان [illegible] آهي. اهڙيءَ صورت ۾ انسان ۾ سچو ڪيفيت پيدا [illegible]

شاهه جو رسالو

شاهه جو "منظوم ۽ الهامي" عشق الاهي [illegible] بيت" آهن جي سندس قلب جي جوشن ۽ [illegible] حامل آهن - اهو ٻه ياد رکڻ گهرجي ته جيئن [illegible] کان طور سينا رهجي نه سگهيو ۽ نه [illegible] "خود موسيٰ بيهوش ٿي [illegible]" جو "قياس زني" جتي جين "تجلي [illegible]" [illegible] تجليات الاهي جو تاب ٻي حساب نه جهلي سگهيو ۽ انهي "[illegible] برق" وانگر چمڪندڙ [illegible] سندس سيني کي لوڏي، زبان جي دروازي کان ٻاهر نڪري آيون. [illegible]

Marfat.com

تہ ٻوءِ سنڌس سينو ڦاٽي پوي ها. ”حق تعالیٰ جي تجلين“ ۽ ”انوار رباني جي ڪيفيت.“ ۽ ”اسرار يزدانيءَ جي وهب ۽ عطا“ کي اھوئي قلب سمجهي سگهندو جنھن تي انوار الاهيءَ جي ٻالوت ٿيل هوندي - اهڙين عشق الاهي جي باطل سوز، عرفانن ”تجلين ۽ آيتن“ کي اڄڪلھ جي شاعرن واري ”شاعريءَ ۽ قافيه بندي“ ۽ ”بيت بازي“ ۽ ”قافيه پيمائي“ سڏڻ ظلم آهي.

اها شاعري اها آهي، جنھن لاءِ رومي چيو آهي -

شاعري جزوي ست از پيغمبري،

۽ باقي شاعري کي چئجي، خري!

انا اللطيف :-

شاھ کي سمجهڻ لاءِ ڪو اطيف ثاني گهرجي جو شاھ جي شخصيت ۾ فنا ٿيو هجي، جو فنا ٿي شاھ جي ”قلبي ڪيفيات“ ۽ ”حسياتي جذبات“ سان آگاهي رکي - جو پنھنجي قلب جي تار لطيف جي تار سان ملائي! لطيف جي راز کي پنھنجي آواز ۾ بيان ڪري، شاھ کي پڙهڻ، ذوق سليم ۽ دل جي اکين سان ڏسي - پڙهندڙ کي جذب، عشق ۽ عرفان جي عينڪ سان ڏسي - باقي ساده الفاظ کي جٺي ڪلام کي پروڙڻ ۽ ڄاڻڻ جي معني آهي. جيئن قرآن فهميءَ لاءِ رسول جي شخصيت کي سمجهڻ ضروري آهي، تيئن رسالي جو سمجهڻ مشروط ۽ مقيد آهي، شاھ جي شخصيت سان، ۽ اڄڪلھ شخصيت کي سمجهڻ کان اڳ شاھ جي ڪلام کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي، جا صحيح نہ آهي!

قلم ۽ قلب

اڄ قلب ڏيڻي [illegible] ڪيهو ويو آهي ۽ اڄ [illegible] بيان حال [illegible] سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي ٿي وڃي. جا [illegible] آهي، قلم "[illegible]" کي لکي سگهي ٿو [illegible] هي [illegible] [illegible] ڪيفيات کي قلم ڇا بيان ڪري سگهندو؟ قلم ظاهر جو لفظ لکي سگهي ٿو، [illegible] کي نه ظاهر ڪري سگهي ٿو ۽ نه بيان ٿو ڪري سگهي!

ليڪن عشق الاهي ۾ "[illegible] دل" [illegible] "[illegible] دل" گذرجي، جا اڄ شاهه کي سمجهي! باقي [illegible]!

يعني:- اگر [illegible] او نه رسيدي تمام [illegible]

اڄوڪو انسان-

اڄوڪو انسان [illegible] [illegible] وارو [illegible] آهي - ڪيس [illegible] [illegible] پيدا ڪيو ويو - "[illegible]" "بني آدم" جا تاج پهرايا ويا، [illegible] دل اڄ [illegible] اڪيل آهي. دل صفائي ڪرڻ جي ضرورت آهي ۽ [illegible] شاهه کي سمجهي سگهندو، اڄ جاڳون اڄهون [illegible] آهي، پوشاڪ ۽ خوراڪ ۾ تازگي ۽ شائستگي آهي [illegible] [illegible] آهي. [illegible] [illegible] ڪارگر نه آهي.

شاهه صاحب سڳورو ظاهر ۾ [illegible] ۾ تازگي جو [illegible] هو، اڄ انسان ظاهر ۾ [illegible] هر باطن ۾ [illegible] ۽ [illegible] آهيون، رڳو [illegible] آهي، [illegible] وارو [illegible] آهن. ٻر آهيون ۽ [illegible]! هت [illegible] گهرجي جنهن جو اندر اڏ هجي!

"اندر جنهن جو اڏ، [illegible] ڏو [illegible] ڏيندو [illegible]!"

Marfat.com

اڄ سيڪڙو شاعر ٻيو ڪري، ٻر ڪا ٻڙ ڪانہ آهي ڇا اسان ڪڏهن ڪلام ڪافي توڙي "سينگ سور" جو پڙهندي ۽ سمجهندي تہ اهو سمو جو دستور اوهان ۽ اسان کان ٻري آهي.

اکران دي وچ جوئي اڙيا،
عشق دي چاڙهي مول نہ چڙهيا.

عشق اسلام آهي -

عشق اسلام آهي ۽ اسلام عشق آهي. عشق جو دشمن عقل آهي، ۽ اهوئي عقل ڪفر آهي. جيئن اقبال چيو آهي -

اگر هے عشق تو هے کفر بهی مسلمانی،
نه هو تو مرد مسلمان، بهی کافر و زندیق!

عشق آهي تہ ٻوء ڪفر بہ مسلماني آهي. پر عشق نہ آهي تہ ٻوء ذالي جي مسلماني بہ ڪفر آهي ۽ الحاد ۽ زندق آهي. اڄ بہ والي جي مسلماني م رڳو ڪتي آهي منجهن عشق الاهي ڪو نہ آهي. ٻيا وري غلط علم تي مست ۽ نازان آهن ۽ عشق کان ٻري!

علم ڇا آهي -

اهو ظاهري علم نانگ آهي، جنهن ڪئين عالم فاضل ڪاٽي ڪپائي ڇڏيا آهن.

" علم را برتن زنی مارے بود "

اڄ علم ڪڍي هر ڪنهن ٻنهنجي ٻيٽ جو ذريعو بڻايو آهي تنهنڪري اهو علم نانگ ٿي ٻيو آهي، جو ٻيو ٿو ٻڌي ۽ کائي!

اڄ تہ الا ماشاءالله هر ڪنهن کي علم جو "لنڊ بوڙو ۽ ڪچرو" پيا ڏا ڪائين. ٻاڇل تہ ڪو نہ ٿو ڏسجي. اهو علم جڏهين عشق جي قبضي ۾ اچي ۽ دل جي بصيرت جي تابع ٿئي، تڏهن:

علم را بر دل زنی یاری بود

تڏهن اهو علم بار ٿو بڻجي. قاضي قادن جو آهي تہ:—

سيئي سياڻپ تيار، پڙهيا جي پاڻان
اکر اڳيان ابري واڳون ٿي ورپيا

قاضي قادن "[illegible] کي واڳون" سڏيو آهي، [illegible] اهو ۾ نڊهن سڏيو اٿس، جڏهن عقل جي اکڙ ۽ علم [illegible] انڪ جون پٽيون لڳيون اٿس.

جوڳي ۽ ڇاڳايوس سڄو هوس [illegible]
تهان هوءِ ٿيوس سندي ٻوبان [illegible]

اڄ ڪنهن عارف ۽ جوڳي جي زنده صحبت جي ضرورت آهي. رڳو ڪتابن مان ڪجهہ نہ ورندو! شاهہ صاحب صاف صاف فرمايو آهي:

اکر پڙهہ الف جو ٻيا ورق سڀ وسار
اندر تون اجار — پنا پڙهندين ڪيترا

تمام سهڻو بيت آهي، سچ ۾ اهو آهي، ٻيا سڀ [illegible] آهن. ۽ ٻين ٻڌن کي پڙهڻ مان ضرورت ڪا نہ [illegible] جو اهو "گهرجي" ادا ساڳي مام رومي صاحب ڏني آهي:

صد کتاب و صد ورق در نار کن
روئے دل را جانب دلدار کن

پر اڄڪلھ تہ اسان وٽ گھڻا ڊپر آھن، دماغي ڊوڪٽرازن جا سوين ڪتاب لئبررين ۽ ڪتبخانن ۾ موجود آھن جي زھر ۽ زنگ آھن. انھن کي ھر منٽ سگرٽ کانسواءِ ھٿ نہ لڳي. ڪنھن جوڳيءَ کان منٽ سگھي، پر انھن کي منھن ڏجي. اڄ ائين نہ آھي، نہ منٽ ٿا چاھن ۽ نہ دامن ۾ نور آھي، دماغي ڊڪن تي وبڌا زندگي صرف ڪن ۽ زاڳن کان ڏنگجن.

ڪھڙو قلم گھرجي-

مان علم ۽ قلم ظاھريءَ جي خلاف نہ آھيان. تنھن جو مطلب آھي تہ اھو قلم جو قلب جي تصرف سان لکي، اھو "قابل مطالعہ" آھي ۽ باقي باطل آھي جنھن کي ڇڏي ڏجي. اھڙي قلم لاءِ شاھہ چيو آھي:

ڪڙي ڪاتب تو ڪرين مٿي پنن پيھ
جي ورق واريں ويھہ، تہ اکر مڙوئي ھڪڙو

علم غير نافع-

اھو علم جو "غير نافع" آھي، تنھن کان رسول ڪريم صلعم پناھ گھري آھي. جيئو آھي:

اللھم اني اعوذ بڪ من علم لاينفع

غير نفع بخش اھو علم آھي جو "حقائق الاشياء" کان محروم ڪري ۽ الله تعاليٰ جي "محبت ۽ عرفان" کان غافل رکي، مجرد طور "في ذاتہ علم نہ نافع آھي ۽ نہ غير نافع،" نافع ۽ غير نافع علم جو نتيجو ۽ اثر آھي. حق تعاليٰ جي معرفت خود "جامع العلوم" ۽ "جامع المعارف" آھي. اھڙي علم

Marfat.com

واري لاءِ جائز آهي، ته هو ڪتاب نه پڙهي، ۽ مختلف علوم ۽ فنون نه مطالع ڪري. درياهه ۾ گهڙڻ لاءِ تاروءَ کي اجازت آهي باقي اڻ تارو ته ٻڏي مرندو!

دنيا سڀ درياهه، ڪوڪو تارو تن ۾

تارو مان مطلب آهي، "والراسخون في العلم،" يعني اهي جن کي دنيا جي معاملات ۽ تعلقات ۽ ظاهري علوم ۽ فنون، غافل نه ڪن، ۽ علم حقيقي ۾ راسخ هجن.

باقي رڳو ظاهري علم وارا ڀلي ته قرآن جا حافظ هجن يا عالم هجن، شارح هجن يا ڪاتب هجن، حق تعاليٰ جي معرفت کان دور آهن. انهن مان گهڻا ڪفر، ڪوڙي ۽ ڪفانيا، ۾ "بحر ۽ غرق" آهن ته ٻيا "۽ بيشڪ ۽ آلاسوا" "... ۽ جاگرافي" ۾ غافل ۽ مدهوش آهن. حقيقت ته ڪنهن ڪنهن هنڌ اهي ٿي!

ڪنز قدوري ڪافيا ڪڏهن ڪو نه پڙهيو

۽:- لوڪان نحو صرف مون مطالع سپرين

غم عشق گهرجي-

اڄ دماغي عيش نه گهرجي، پر "غم عشق" گهرجي، ... اها نعمت هر ڪنهن کي ڪانه ٿي ملي.

سرمد غم عشق بوالهوس را نه دهند
سوز دل پروانه، مگس را نه دهند
عمر بايد که يار آيد به کنار
اين دولت سرمد، همه کس را نه دهند

عشق جو ڦر پرواني لاءِ خاص آهي. اهو مکين کي ڪو نه ٿو ملي! مکيون آهن سڌڙيا ۽ بوالهوس!

سڌڙيا شراب جون ڪوهه پچارون ڪن
جڏهن ڪات ڪلالن ڪڍيا، موٽيو پوءِ وڃن
پڪون مٿي پڇن، سر جنين جا سٽ ۾.
(شاهه)

آخر ۾ ايترو عرض ڪندس ته اسان جي زندگي اسان کي هلائي رهي آهي. يعني اسان مجبوراً زندگي گذاري رهيا آهيون. اسان کي پنهنجي زندگي کي پنهن جي قبضي ۾ رکڻ گهرجي، جيئن زندگي اسان جي چوڻ تي هلي ۽ نه اسين زندگي جي اشاري تي مجبور ٿي هلون.

لهوارو لوڪ وهي، تون لهو وهه اوبار!
اهو آهي، شاهه کي سمجهڻ جو هڪ اصول!

Marfat.com

شاهه جو شاهڪار سخن!

معرفت ۽ حڪمت جو بي بها خزانو!!

(مولوي حڪيم عبدالڪريم چشتي)

اسان جي سنڌ جي شاعرن جو شاهه والا جاهه ڪامل ولي الله، حضرت سيد عبداللطيف ڀٽائي گهوٽ عليه الرحمه اهڙو وجود مسعود آهي ۽ اهڙي محترم ۽ مڪرم شخصيت آهي جنهن تي سنڌ وارن کي بجا طور فخر ۽ ناز آهي. هو نه رڳو ادب ۽ سخن جو سرتاج آهي پر عمل جي مد نظر به اعليٰ انسان آهي جو نه رڳو دماغي نقطه نظر موجب وڏو حڪيم ۽ فيلسوف هو، پر باطن جي لحاظ کان به صاحب دل ۽ باڪمال ۽ نسورو نور جو ظهور هو، هو نه رڳو هڪ سچو پڪو پورو ديندار اسلام جو معتقد آهي پر انسان ذات جو سچو ۽ محب وطن سياست دان به آهي، جنهن جي ڪلام بلاغت نظام ۾ دين ۽ دنيا جي بهترين تعليم موجود آهي، جنهن ۾ خالق ۽ خلق جي حقن جي تاڪيد آهي، جنهن ۾ معرفت (الاهي) ۽ حڪمت (انساني) جو بي بها ۽ اڻ کٽ ۽ اچرج ۾ وجهندڙ خزانو آهي. سندس سخن هر لحاظ سان فصيح ۽ بليغ، مقبول ۽ معقول، عمده ۽ سنجيده آهي جنهن ۾ ظاهري خوبيون نه بيحد ڪثرت سان آهن پر باطني ڀلايون به بي شمار آهن. شاهه صاحب سنڌ جو سعدي آهي — جنهن

Marfat.com

حضرت مولانا شيخ سعدي عليه الرحمة جو ڪلام نثر خواه نظم بي نظير آهي ۽ همه گير حڪمتن جو حامل ۽ هرهڪ انسان کي سندس زندگيءَ جي هرهڪ منزل ۽ دور ۾ رهبري ڪندڙ، تيئن ۽ تهڙي طرح شاه والا جاه پڻائي گهوٽ عليه الرحمة جو ڪلام ۾ هر انسان جو رهنما ۽ هر مجلس ۾ ڪار آمد ۽ هر وقت مفيد آهي - ڀلا ڇا آهي جو شاه وٽ نه آهي؟ سڀ ڪجهه آهي! هي نه محال آهي جو ڪنهن هڪ مضمون ۾ خود انکي ڪيترو به طويل ڪجي شاه جي ڪلام تي تبصره ڪري سگهجي ۽ جامع طرح سندس نزاڪتون ۽ لطافتون، حسن ۽ جمال، خوبي ۽ ڪمال پيش ڪري سگهجي. تنهن ڪري رڳو چند ڳالهين کي نهايت ئي اختصار سان پيش نظر رکي ڪجهه لکيو وڃي ٿو:-

توحيد باري تعاليٰ ۽ شاه صاحب.

جيئنٿيڪ حضرت شاه صاحب هرهڪ سر ۾ توحيد رباني ۽ معرفت يزداني تي تمام گهڻو چيو آهي، پر ان پندار مان ڪي بزرگي اسان لاءِ ڪافي ۽ شافي آهن! حضرت فرمائي ٿو ته:-

١- اول الله عليم اعليٰ عالم جو ڌڻي،
قادر پنهنجي قدرت سين قائم آهي قديم،
والي واحد وحده رازق رب رحيم،
سو ساراه سچو ڌڻي چئي حمد حڪيم،
ڪري پاڻ ڪريم، جوڙون جوڙ جهان جي.

Marfat.com

٢ـ الله جيئن نالوءِ، تيئن مون وڏو آسرو،
خالق تنهنجي ڪاند جو، پرو پاند نه ڪري،
نالو رب سندوءِ، رهيو آهير روح ۾.

٣ـ ڏاتار تون، پيا مڙئي مڱڻا،
ميڙيون مدائتا وسڻا، سدا وسن تون،
جي گهر اچين مون، ته موچارئين ماڻي اڱڻ.

٤ـ تون حبيب تون طبيب، تون ڏاڻ سو ڏيپ،
تون ڏئين تون لاهين تون ڏيڻ ڏاڍي رب،
آهر اي عجب، جن وارئو ونجي وهاڻين.

٥ـ تون حبيب تون طبيب، تون دارون کي دردن،
تون ڏئين تون لاهين ڏاتر کي ڏکندن،
تڏهن ڦڪيون فرق ڪن، جڏهن امر ڪريو انڪي.

٦ـ جيڪي منجهه جهان، سو ڪائي ڏاڳي تهجي،
لطف جي لطيف جوئي لوٽ ڪي ڪاڻ،
عدل جڏهن نه آڻ ڪي قهرو ڪيچ فضل سو.

٧ـ شاهه صاحب ڏطي جي دربار ۾ ڪهڙيءَ ريت
تو ۾ پنهنجي مالڪ کي ريجهائي آهي! سندس
جو طريقو ڏسو! سندس آهه وزاري پڙهو!

١ـ پائي پاند ڳچيءَ ۾، اوڳڻ جي اچن،
اوڳڻ، عيب، ڪيچايون ڏنگل تي ڏکجن،
تو ڪي لکر هجن، ته به معاف ڪجن ميندرا.

Marfat.com

٢- مٺو جيئڻ ڏاڍو، ليڪن موت وڏو آسرو،
ڪو در راهه جيڏو، مون ڀيا ڏر گهٽا نهاريا.

٣- جيڏو تنهنجو نانءُ، ٻاجهه ٻه اوڏيائي مڱان،
رکيءَ ڏٺين رکيءَ ٽوڙهين، توهان جيڪر تون چائو،
ڪچاڙو ڪهڙو، لوڪن معلوم سڀ ڪا.

٤- جانب تون جيڏو، آهين شان شعور سان،
مون تي ڪر منهنجا ڏوهه، تون نه تيڏو،
ايڏو ڪامل ڪر ڪيڏو، جيئڻ نواز ٻخر نگاهه سان.

٥- م ڪر ڏول ڏاڍو، ناڻو نماڻين سين،
ڪوتهي ڪميڻين جو، ٻگر تو ٻلو،
تنهنجو ناڻو نلو، وتهو ويٺي آهيان.

٦- ستر ڪر ستار، آءُ اگهاڙي آهيان،
ڏکين ڏڪڙ دار، ڍڪين پاند پناهه جو.

٣- پڇاڙي گهوڙو، اعتماد ۽ اعتقاد جو بلاز جهڙو پختو آهي. سندس مضبوط ارادو، سندس بالظاهر هر آسون ۽ اميدون ته ڏسو! سندس استقلال تي ته نظر ڪريو!! رضا ۽ تسليم جي ڪيڏي نه بلند مقام تي شاهه سرفراز آهي! سبحان الله!!

١- سڀيئي سبحان جي، ڪر حوالي ڪر،
تن تحقيق تسليم جو، لاهي غم وهم،
ڏاڍو سائو ڪري، حاصل ڪري حاج تو.

Marfat.com

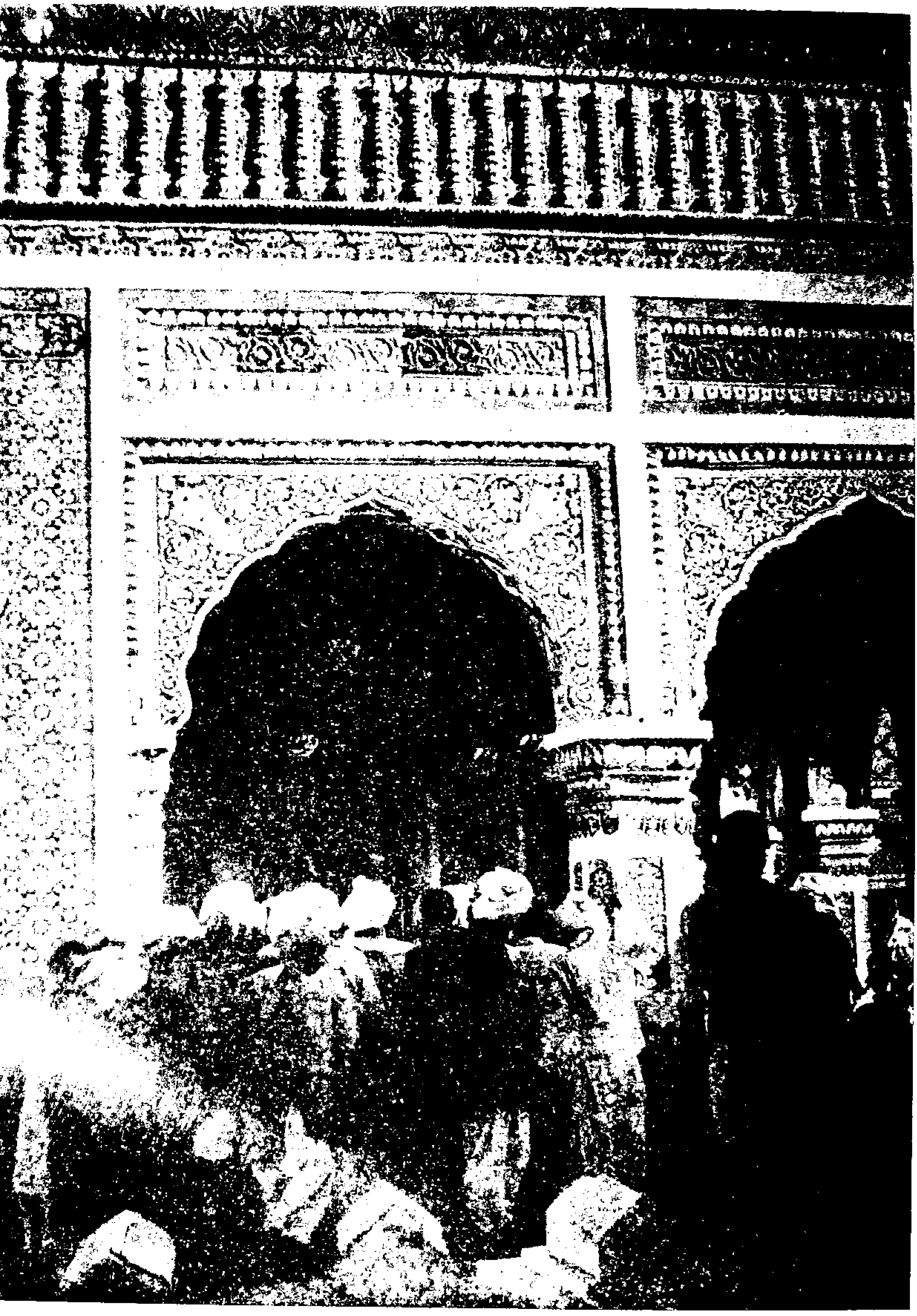

محفل سماع جو هڪ ٻيو منظر.

Marfat.com

Marfat.com

٢- جي ايلائي نہ لهين، تہ ٻڻ ليلائيج،
آسرو م لاهيج، سڄڻ ٻاجهيندڙ گهڻو.

٣- اي دل مدان ماندي ٿئين، الله ٻي آهي،
سون ورهن جا سورڙا، هڪ لحظي ۾ لاهي،
اهڙو ئي آهي، صاحب منهنجو سپرين.

٤- شاه صاحب جو رسالت محمدي ۾ ايمان ڏسو! مقدس حضور انور رسول اڪرم تاجدار مديني صلي الله عليه وسلم سان عقيدت مندي ڏسو! ڏسو شاه صاحب ڪيڏي حب سان حضرت حبيب حق جو ذڪر ٿو ڪري!

(١) جوڙي جوڙ جهان جي، جڏهن جوڙيائين،
خاوند خاص خلقي، محمد مڪائين،
ڪلمو تنهن ڪريم تي، چڱو چايائين،
"انا مولاڪ انت محبوبي" ائين اتائين،
ڏکي ڏانئين، ٻئي سرائين سيد چئي.

(٢) جوڙي جوڙ جهان جي، ٻاڻ ڪيائين ٻروار،
حامي - هادي - هاشمي سردارن سردار،
سونهين صحابن سڀ ۾، منجهن محمد مختار،
جارئي جڏا جوڙار، هوا هيڪاندا حبيب سين.

(٣) وحده لا شريڪ له، جڏهن چيو جن!
تن مڃيو محمد ڪارڻي هيڪاندا ساڻ هنئين،
تڏهن منجهان تن، اوتڙ ڪونہ اوليو.

٥. شاهه صاحب انسان کي الله ۽ رسول جي اطاعت ۽ فرمان برداري بابت ڪهڙي نه سهڻي نموني هدايت ڪري رهيو آهي ۽ ڪيس عمل جو پيغام ڏئي رهيو آهي؟

(١) وحده لا شريڪ له چئو چوندو آءُ

فرض – واجب، سنتون، تنهن ترڪ م پاءِ،
توبه سندي تسبيح، پڙهي سا پڇاءِ،
نسڪا پنهنجي نفس کي، ڪا سنئين راه سونهاءِ،
سپيرين جي ڳالهڙي، هئي هنئين سين لاءِ،
ته سندي دوزخ باهه، تو اوڏائي نه اچي.

(٢) وحده لا شريڪ له، اي وهائج ويهه،
ڪتين جي هارائين، ته منهن تنهنجو هيڏ،
پاڻ چوندءِ پيڏ، پري جام جنت جو.

(٣) جا سنئون سڪتوط نه سکي،
سا مر رنڊائي روڙي،
صراف اُن سٽ کي، پڻ نيندا توري،
ٿيلهي ۽ توري، وڻجاري وڙ ڪندا.

(٤) جي پائين جوڳي ٿيان ته سڳ سڀيئي ڇڏ،
اوڏو ٿيءُ الف کي، من ميم سين گڏ،
هتان لاهوتي لڏ، ته گرسان گڏجين ڪاپڙي.

(٥) پوڪٺي ٿي نه پوڪر، نه ان منهن ويهندي گذري،
جڏهن الله ٺڪر سب ڪي، تڏهن سڪندي ۽ سنگ ڪاڙ.

٦. هيٺين عرض ڪري چڪو آهيان ته شاهه صاحب جو ڪلام اڻ ڳڻين حڪمتن جو خزانو آهي ۽ ان ۾ سڀ ڪجهه آهي ۽ شاهه صاحب جي ڪلام تي هن مضمون جي ذريعي ڪيترو تبصرو ڪري سگهبو؟ رڳو سعادت حاصل ڪرڻ جي نيت سان ۽ ڀائي ڪي حضرت ڀٽائي جي عقيدتمندن جي تسلي خاطر هي ٿورڙو بيان لکي رهيو آهيان، تنهن ڪري هيٺ مان اعليٰ حضرت شاهه عبداللطيف جي ڪلام مان رڳو اهي ڪي مصرع لکي ڏيان ٿو جي هر وقت ۽ روز مره محفلن ۽ مجلسن ۾ ڳالهين ۽ ضرب المثال طور ڪم اچن ٿا. اوهان انهن جي صفائي، اصطلاح، خوبصورتي، شگفتگي، حسن ڪشش ۽ حڪمت تي نظر ڪريو! ڪهڙا نه هر هڪ مصرع ڪيترو نه دلچسپ ۽ روح پرور آهي؟

(١) جن کي جس هٿئين، آهي ساڻو ساڻين تن جو.

(٢) ڪين ماٺيندا سين ۾ خودي ۽ خدا.

(٣) ٻاٽلي ٿيان جهوڙا ڀوڳيان اڄ مرڻ.

(٤) ٻڌڻ ٻڌڻ وسار، عمل حڪيمن سين دوست ڏيکاءِ.

(٥) هوت نه ڏيان هٿ ٻڌڻ ٻاهون ڪيڏڪي.

(٦) اڳي جن اوري ڏونگر سي ڏورينديون.

(٧) جي مٿان هوت مران، هوت تنهنجي جي سڪ.

(٨) ور ڍونڍڻ سان ٻلڪ ۽ نه ڏوراهه ٻاهر سڄڻ.

(٩) مرڻ جيئڻ ته ماڻهن جانب جو جمال.

(١٠) مرڻ اڳي جي مئا، سي مري ٿين نه مات.

(١١) سمر جن ته سڪ، هوت حمائتي تن جو.

Marfat.com

(۱۲) واڪا منهنجي وس، پڌر ڪر پروچ جو.

(۱۳) ڏکن پنيان سک، سگهو ملندءِ سمئي.

(۱۴) تيڏي بسي تي، هوت آهي هڪڙو.

(۱۵) واريءَ سند و ڪوٽ، اڏي اڏيندي ڪيترو.

(۱۶) ڏات نه آهي ذات تي، جو وهي سو لهي.

(۱۷) سي ڪيئن پرين پسن، ڪتر جن اکين ۾.

(۱۸) سو ڪي پائي سپ ڪو، اوڪئي تون هين تون.

(۱۹) تو جهڙين جي تات، تن پڻ آهي تنهن جي.

(۲۰) مانڊهو گهرن مال، آءٌ سپ ڏينهن گهران سپرين.

۷. آخر ۾ مضمون کي حسرت سان ختم ڪندي عرض ڪندس ته بيشڪ ڀٽائي صاحب جي ملڪ ۽ ملت ۾ عزت ۽ توقير جهڙي آهي، پر جيئن عام طرح خلق، اصلي شئي کي وساري وهندي آهي ۽ رڳو رسم، رواج جي پرسش ڪندي رهندي آهي، تيئن شاه جو ڪلام جيو ۽ پڙهو ته گهڻوئي تو وڃي، پر ان جي حقيقت کان عام طرح خلق پري پيل آهي. "ڪاڏي منهن مريم جو، ڪاڏي الهه يار". ڪاڏي شاه عبداللطيف ۽ ڪاڏي عام خلق جو خيال! شال الله پاڪ اسان کي حق شناس ۽ حقيقت آگاه بنائي.

(آمين)

Marfat.com

شاهہ جي رسالي جي تصحيح

(جناب سيد لطف علي شاهہ منظور)

تحقيق جي تقاضا آهي تہ جنھن شيءِ جي تحقيق ڪئي وڃي، ان کي هر زاويہ نظر کان چڱيءَ طرح ڏٺو وڃي، تاڪہ مقدس ڪو اهڙو جزو رهجي نہ وڃي، جيڪو ظاهر نہ ٿيو هجي. ان تحقيقي نظر سان ڏسبو تہ سنڌ جي بلند پايہ شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جو شايع ٿيل ڪلام جنھن ۾ هزارن غلطين جو مجموعو آهي، اُئين هرگز نہ آهي تہ ڪو اهي غلطيون شاهہ صاحب جن کان ٿيون آهن، بلڪ اهي غلطيون شاهہ صاحب جن جي ڪلام غلط پڙهڻ وارن ۽ غلط شايع ڪرائڻ وارن جون [illegible] انهن ۾ مولفن جي وڏي ۾ وڏي غلطي هي آهي جو ڪن هنڌ ڪجھ گنج مان مليو آهي سو بہ ڪم و [illegible] ڪميءَ سان شايع ڪيو اٿن. سنڌ نازڪ طبيعتن [illegible] اها تڪليف گوارا نہ فرمائي آهي تہ تحقيق ڪري [illegible] شاهہ جو ڪلام ڪهڙو اهو آهي جيڪو اسان کي گنج مان مليو آهي يا ان کان وڌيڪ بہ آهي؟ حتيٰ ڪ ڊاڪٽر گربخشاڻي بہ ڪن غلطيءَ جو شڪار نظر اچي ٿو. بابت هڪ هنڌ چاڙهيو اٿس تہ ”ڪرار ڍنڍ ۾ شاهہ صاحب هي ڪلام پڙهيو ان تي هڪڙو

ڪلام تمر فقير ۽ مائي نعمت کي ياد ٿيو ۽ اهو گڏ ڪيو ويو ۽ اهو ئي شاهه صاحب جن جو ڪلام آهي."

انهي مختصر لکت کي غور سان ڏسبو ته معلوم ٿيندو ته شايد شاهه صاحب جن هر ڪو ڪلام جوڙڻ کان پوءِ تمر فقير ۽ مائي نعمت کي ٻڌي ياد ڪرايو يا شايد تمر فقير ۽ مائي نعمت شاهه صاحب جن سان هر سفر ۾ شرڪت ڪئي هئي. ائين ته هرگز نه آهي ته شاهه صاحب جن سير و سياحت ڪري قدرت جو مطالع ڪري وري واپس اچي ڪلام جوڙيندا هجن. حقيقت ۾ شاهه صاحب جن تقريباً هر سفر ۾ ڪنهن نه ڪنهن فقير يا فقيرياڻيءَ کي شريڪ نه ڪيو هو ۽ شاهه صاحب جن سفرن دوران جنهن نه جنهن ماحول مان واقف ٿي انهن ماڻهن جي ٻولي ۾ ڪلام ڪري اهو ڪلام انهن ماڻهن کي بخش ڪندا ٿي آيا. ان ڪري شاهه صاحب جن جيڪو ڪلام لاڙ ۾ جڙيو اهو لاڙ ۾ رهيو، جيڪو ٿر ۾ جڙيو اهو ٿر ۾ رهيو ۽ جيڪو جبل ۾ جڙيو اهو جبل ۾. [illegible] ڪلام جيڪو [illegible] تمر فقير کي [illegible] ۽ مائي [illegible] ڏ [illegible] هاڻي [illegible] صديءَ [illegible] ڪيو. ان ڪري اهو ڪلام گنج جي شموليت کان رهجي ويو ۽ اڄوڪن رسالن ۾ به عدم موجود آهي. اهو ڪلام به اهڙوئي شيرين آهي جهڙو شايع ٿيل ڪلام، ۽ ان ڪلام ۾ خوبي اها آهي جو منهنجي اصليت آهي ڪابه خامي يا گهٽ وڌائي نه آهي. حقيقت ۾ هن صديءَ جي مولفن کان ڌاڳو نڪري ويو آهي ڳڻو ايڪو ڪتين. [illegible] گنج ڏانهن واڌو [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] شاهه صاحب جو مڪمل ڪلام سهيڙيو شايع ڪرائي ڇڏين.

Marfat.com

ان کان سواءِ ٻيون به ڪيئي اهڙيون غلطيون ڪيون ويون آهن جن جو تدارڪ ڏيڻ مشڪل. مثلاً ڪٿي حرف ”ميم“ جو اضافو ڪيو ويو آهي، ڪٿي ”ڪ“، ”ط“، ”ر“ وغيره جي ڪمي يا واڌاري. ڪٿي هڪ سٽ جو ٻيو پد ٻي سٽ جي پد سان ملائي ڇڏيو ويو آهي ته ڪٿي ٻيهن سٽن جي بدران سٽون غائب. ڪٿي ته سٽون جون سٽون گڏجي ويون آهن [illegible]. مثلاً شاهه صاحب جي سر ڪارايل وارو ”[illegible]“ وارو داستان ۽ پڻي مثل ”[illegible]“ وارو داستان [illegible].

هونئن ته هر مؤلف جنهن شاهه جي ڪلام تي ڪم ڪيو آهي، تنهن جي ته شاهه صاحب جي [illegible] سمجهڻ [illegible] ڪري جهڙو آهي، پر [illegible] ته شاهه صاحب جي جو ڪلام [illegible] آهيون [illegible] اهو ڪلام شاهه صاحب جي [illegible] يا ڪٿي [illegible] جي [illegible] آهي؟ ان کان سواءِ معنيٰ وزن [illegible] فاش غلطيون ٿيل آهن جو [illegible] آهي ته شعرن ۾ [illegible] ڪي [illegible] مستعمل لفظ جي معنيٰ ڇا آهي؟ [illegible] ڏنيون [illegible] ته بلڪل قياسي، جهڙوڪ [illegible] جو مفهوم قيرائي ڇڏيو هوندو [illegible] هوندو جو شاهه صاحب جن [illegible] ۾ مجملا ٿي ويو هوندو، اهي جي مثال ۾ شاهه صاحب جن هڪ بيت پيش ڪريان ٿو [illegible] آهي.

Marfat.com

گند جنهين جي گوڏ ۾ مٿي تي موڙيون
اجن سڦيوڙيون سڀئي جي سلام تي.

آنجهاني گربخشاڻي لفظ گند جي معنيٰ ڪچرو ڏيکاري آهي ۽ جنت نصيب شهواڻيءَ گند هڪ عام لفظ بمعني ڪچري جي سمجهي معنيٰ نہ ڏني آهي. اها آهي سندن سخن فهمي ۽ سخن شناسي. جو لفظ گند جي معنيٰ غلط ڏني اٿن. هاڻ ڪڏهن بہ بيت جي معنيٰ تي نظر نہ ڪياون تہ جي ڪنهن وڏي ماڻهوءَ جي سلام تي وڃڻو آهي تہ ڪا سٺي سوکڙي کڻي وڃبي آهي. جي ڪا سٺي سوکڙي نہ هوندي آهي تہ هروڀرو ڇيڻا پتر نہ کڻي وڃبو آهي. بہ اهو هڪ وڏو دليل آهي تہ شهري زندگيءَ جي لطافتن جا آشنا شاه صاحب جن جي قديم دهقاني زبان مان ڇا ڄاڻن؟ جي مؤلف حضرات ڳوٺاڻن جي زبان مان واقف هجن ها تہ کين خبر پئي ها تہ لفظ گند جي معنيٰ ڇا آهي؟. گند ڪم جي پاڙ کي چوندا آهن جا ڪچي بہ کائبي آهي تہ رڌي بہ. اهو آهي نيلوفر جنهن ۾ ڪم، ڪوڏيون، گند، لوڙهہ سڀ ٿين. هاڻي لفظ گند جي معنيٰ ظاهر ٿيڻ سان بيت ڪيترو نہ عمدو ٿي پيو آهي جنهن جي معنيٰ ٿي تہ سڀئي جي سلام پرڻ لاءِ ساڻيهہ جي سوکڙي گند (ڪم جي پاڙ) گوڏ جي جهوليءَ ۾ وجهي کڻي ويون.

اجان اهو بيت اڻ پورو آهي جنهن جو ذڪر اڳتي ايندو. ان کان سواءِ بيا بہ هزارين الفاظ اهڙا آهن جن مؤلفن لاءِ عقدهء لاينحل بڻجي رهجي ويا آهن.

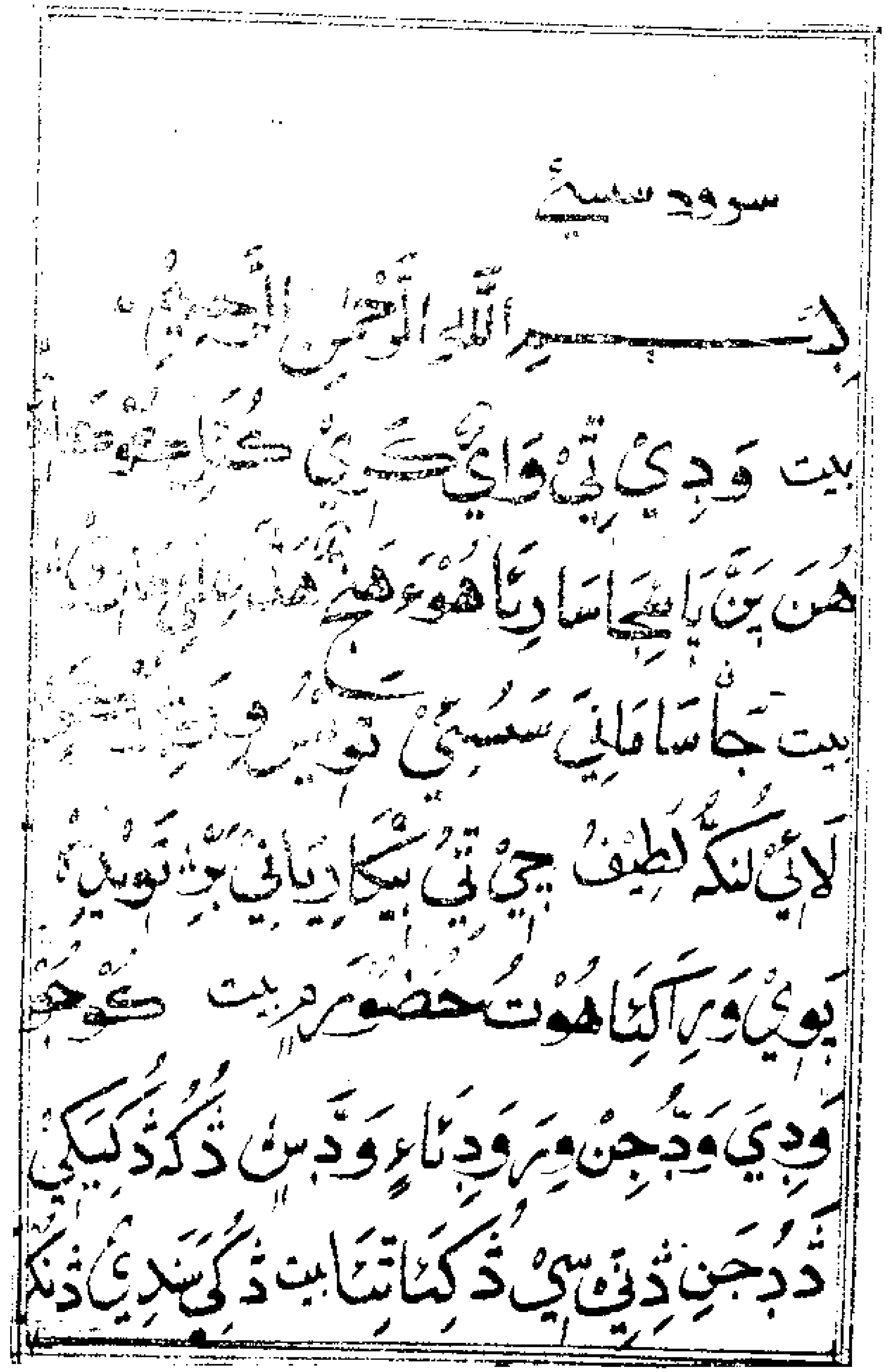

شاه جي رسالي پٽ واري نسخي ”گنج“ جي پهرئين صفحي جو عڪس.

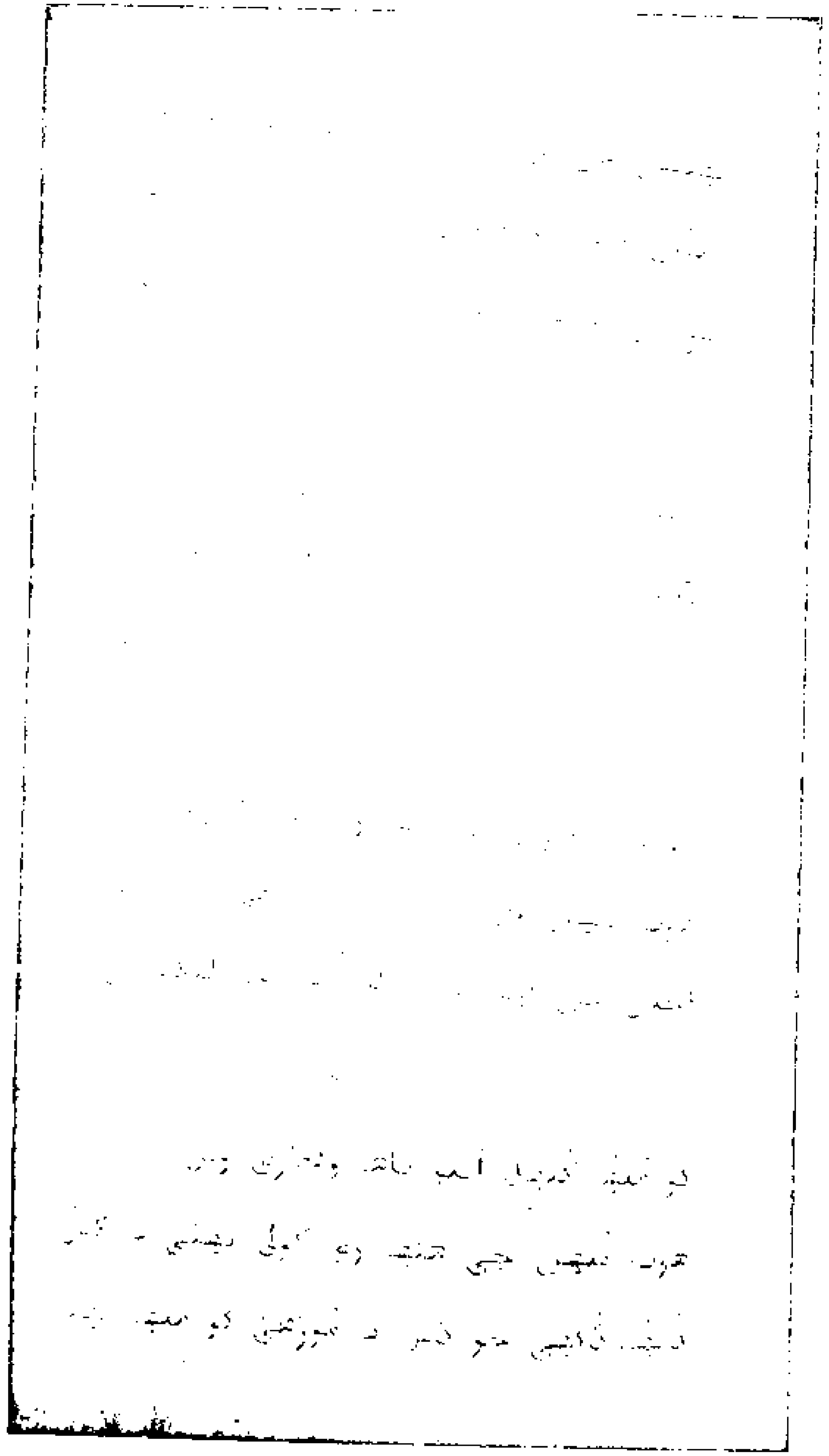

مشهور جرمن عالم ڊاڪٽر ٽرمپ جي مرتب ڪيل شاه جي رسالي جي جرمني ڇاپي جي صفحي جو عڪس.

Marfat.com

هتي آءٌ ڪي بيت اهي پيش ٿو ڪريان جيڪي سڀني رسالن ۾ اڻپورا ڏنل آهن ۽ ڪي بيت اهي لکان ٿو جيڪي شاهه صاحب جن جا آهن پر رسالن ۾ شايع ٿيل نه آهن. مثلاً هيٺيون بيت سڀني رسالن ۾ سر ڪاموڏ ۾ ٻن سٽن ۾ هيٺين آيل آهي ته

گند ڄڃين جي گوڏ ۾ مٿي تي موڙيون
اڄن سڃيوڙيون سمي جي سلام تي.

پر اهو بيت اصل ٽن سٽن جو آهي. رسالن ۾ ڪنهن جو اڌ ڪٽي، نه ڪنهن جو اڌ ڪٽي ڏئي ملائي ٻن سٽن ٺاهي جڙيو اٿن. اهو بيت هيٺين آهي ته

گند ڄڃين جي گوڏ ۾ ڪانهن تي ڪوٺيون
اباڙي جي اَن جون مٿي تي موڙيون
اڄن سڃيوڙيون سمي جي سلام تي.

انهي مختصر صحت سان بيت ڪيڏو نه واضح ۽ سمجهه ۾ اچڻ جهڙو ٿي پيو آهي ته گندريون سمي جي سلام تي اڄن ٿيون ته ڪڏهن (نيلوفر جي ٻاڙ) گوڏ جي جهوليءَ ۾ وجهيو، ڪانهن تي ڪوٺيون (نيلوفر جون مکڙيون) ۽ مٿي تي اباڙي (ڪڻڪ جي اَن) جون موڙيون سوکڙي کڻيو اچن جو ته سنڌ ساڳيون بر انهن کان سٺيون سوکڙيون آهن ئي ڪونه.

وري سرديسيءَ جي ڄڃين داستان ۾ سڀني رسالن ۾ بيت ٽن سٽن جو هيٺين آيل آهي ته

ڪرڙا ڏونگر کهه گهٽي جت واٽن تي واري
آڏا لڪ لطيف چئي پر سڄڻ ٻاري
جا منزل جي ماري سا قادر ڪيچ رسائيين.

L (IV) 642—18

هن بيت ۾ صحيح اول سٽ ۾ ”جت“ جي بدران لفظ ”ئي“ آهي آخرين سٽ ۾ ”رساڻيون“ غير فصيح آهي اني لفظ ”رسائين“ آهي ان کان سواءِ اهو بيت حقيقت ۾ چئن سٽن جو آهي جو هيٺين آهي ته

کرڙا ڏونگر کهر گهڻي ئي واٽن تي واري
آڏا اڪ لطيف چئي پيا ٻر سڄڻ ٻاري
ٻرهمڻ ٻلوچ اٿر ڪڙهي تي ڪاري
جا مٺزان ماري سا واڍر ڪيچ رسائيين.

حقيقت ۾ اهائي هڪ سٽ ”ٻرهمڻ ٻلوچ اٿر ڪڙهي تي ڪاري“ بيت جي جان آهي. ڪو ماڻهو گهڻي تڪليف ڪندو آهي ته سندس منهن مان ئي ظاهر ٿي پوندو آهي. شاه صاحب جن سسئي جي تڪليفن جو ذڪر ڪندي جون ٿا ته پنهونءَ جي ڳولا ڪندي جهنگ، جبل جهاڳيندي اس ۾ سڙندي سسئيءَ جو رنگ ئي اداجهي ويو آهي، هاڻي اي جامع المتفرقين انهي مٺزان جي ماري کي ڪرم سان ڪيچ پهچو ڪر.

انهن مختصر درستين کان پوءِ آءٌ ڪجهه اهي بيت پيش ڪريان ٿو جيڪي اڄ ڪلهه جي رسالن ۾ ڪين آهن بلڪ ماڻهن جي سينن تي اڪريل آهن، جن ٿائين مؤلفن جو هٿ رسي نه سگهيو آهي. هي سر معذوريءَ جي سٽين داستان جو هڪ بيت آهي جو ڪنهن به رسالي ۾ ڪونهي شاه صاحب جن فرمائين ٿا ته

ولاڙيو وٽين چڙهي ڏسڪيو جهلي ڏار
پيلائي ڀڪي آئيا ڪري ڪانيرو مان قطار

Marfat.com

ڏيو شيهون شڪر ڪري پانئين ڪرهن جا ڪپار
اکن مان لطيف چئي نميو ڪري نهار
هو جي گڏيا منجهه گيفوار سي پانديين اٿ بلوچ جا.

ندرت بيان ۽ طرز ڪلام پڌائي رهيا آهن ته يقيناً اهو بيت شاهه صاحب جن جو آهي ۽ ان کان سواءِ سندن نالو خود پڌائي رهيو آهي ته اهو بيت سندن آهي. ان کان سواءِ هڪ ٻيو بيت جو ديسي سرجي ستين داستان جو آهي پر ڪنهن به رسالي ۾ شايع ٿيل نه آهي سو هيٺئن آهي ته

اٿيس آءٌ اوير هوت سنجهي مان سنج ڪري ويا
لائي جو لطيف چئي پرهه نهاريان پير
پلي ڏمريا ڏير جو ورئي نينهن نئون ٿيون.

ڪيترو نه عمدو بيت مؤلفن جي نظر کان رهجي ويو آهي. آخر ۾ هي ٿيون بيت پيش ڪريان ٿو جو حسيني سر جي ڇهين داستان جو آهي، پر غير مطبوع آهي. شاهه صاحب جن فرمائين ٿا ته

تن سورن کي شاباس جن گهنگهر مونسان گهاريو
هو تن ڏي نا هڪڙي سڀ هماري پاس
جڏهن آءٌ مياس تڏهن هو ويچارا ورئي ويا.

آخر ۾ آءٌ شاهه صاحب جن جي رسالي کي مرتب ڪندڙن وارن کي عرض ڪريان ٿو ته جي شاهه جو ڪلام مرتب ڪرڻو اٿو ته تن آسانين کي ڇڏي، پهاڙين ۾ گهمو ته اهو خزانو هٿ اچيو، ورنه انهي رسالي جو ته اهوئي حشر ٿيندو جهڙو ٻين رسالن جو ٿئي پيو.

شاه عبداللطيف ڀٽائي عليه الرحمة
جي شاعرانه عظمت.

(ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل)

هر ڪنهن ملڪ، هر ڪنهن ٻوليءَ ۽ هر ڪنهن طبقي ۾ شاعريءَ جو مذاق جدا هوندو آهي. ايشيا ۽ يورپ جو مذاق جيترو مختلف ۽ متضاد واقع ٿيو آهي اهو ڪنهن کان ڳجهو ڪونهي. رڊيارڊ ڪپلنگ، انگلستان جي هڪ مغربي شاعر ته صاف لفظن ۾ چيئي ڇڏيو آهي ته مشرق مشرق آهي ۽ مغرب مغرب، ٻنهي جو پاڻ ۾ ڪڏهن به ميلاپ ٿي نٿو سگهي. ساڳيءَ طرح عربي، فارسي، اردو، سنڌي ۽ انگريزي جي شاعرانه رنگ ۾ به اختلاف آهي، بلڪ ساڳيءَ زبان جي سخنورن، شاعرن ۽ سخن جي استادن جي ادبي ۽ شاعرانه مذاق ۾ به نمايان فرق نظر ايندو. تنهنڪري سنڌي شاعريءَ کي انگريزي شاعريءَ جي معيار تي پرکڻ سراسر غلط آهي. هيءُ نڪتو غور طلب آهي ته اسانجي تعليمي نظام جي خرابي ته ڏسو ته جيڪي ماڻهو پنهنجيون حياتيون علم حاصل ڪرڻ جي پٺيان وڃائي، يونيورسٽي جون ڊگريون حاصل ٿا ڪن تن ۾ ڪيترا پنهنجي ٻوليءَ کان ناواقف ۽ پنهنجي ادب کان نا آشنا آهن.

اسان ٻڌون ٿا ته، پنهنجي زبان سنڌي ۾ ڪوئي سنڌي ئي پنهنجي امڙ جي هنج ۾ سکي، پر جڏهن ڪنهن معمولي

Marfat.com

ڪان معمولي ڳالهه تي بحث ڪرڻ جو موقعو اچي ٿو ته انگريزيءَ جي سهاري وٺڻ ڪانسواءِ اسانجهي زبان اٿلي ئي نٿي.

لفظن جو زور ۽ اثر، ڪلام جون خوبيون، طرز ادا جون باريڪيون، شاعرانه انداز بيان جون خصوصيتون، جيئريون انگريزي ۾ جاڻون ٿا اوتريون سنڌي ۾ ڪونه ٿا جاڻون. جڏهن اسانجو اهو حال آهي ته پوءِ نتيجو ڇا ٿيندو؟ اهوئي، ته ڪڏهن ڪڏهن جي بولي تنگ نظر ايندي ته ڪڏهن پنهنجي شاعري ناقص معلوم ٿيندي!

انهه شڪ نه آهي ته اسڪولن ۽ ڪاليجن جي شاگردن اڳيان گهڻو ڪري انگريزي شاعري سامهون رهي آهي ۽ انگريزي جي نقادن جي تنقيد انهن جي ذوق تي پنهنجو رنگ ڏيکارون ڏيکارون چاڙهيندي رهي ٿي تنهنڪري اهي سنڌي شاعرن ۾ به انگريزن جي دل ۽ دماغ ۽ سنڌي شاعري ۾ به انگريزي شاعري جي طرز ادا ڳوليندا ٿا. پر جڏهن انهن جي اها سڌ پوري نٿي ٿئي ۽ سندن سعي جو ڪو خاطر خواه نتيجو نٿو نڪري تڏهن سنڌي شاعري کان بدظن ٿي انتي اعتراض ٿا ڪن. پلا انهن جي اهڙي سمجهه ۽ بي امتيازي جو ڪهڙو نڪاڻو! ياد رکڻ گهرجي ته رڳو سڌ ڪرڻ سان اصول ٽوڙي نٿا سگهجن، يا اڌمه ڪرڻ سان فطرت ڦيرائي نٿي سگهجي. هر ڪنهن قوم جا خيالات ۽ جذبات جدا هوندا آهن ۽ جدا رهندا. هر ڪنهن بولي جو انداز بيان الڳ هوندو آهي ۽ الڳ رهندو.

مغرب وارن جيڪي اعتراض مشرق جي شاعريءَ تي ڪيا آهن، جنهن ۾ اسانجي سنڌي شاعري به اچي وڃي ٿي، سي گهڻا آهن، جنجي اُپٽار اڳتي هلي ڪندا سون! پر هتي ايترو چوڻ ڪان رهي

نہ سگھيو تہ جيڪڏهن شاه عبداللطيف ڀٽائي عليہ الرحمة جي ڪلام سان انهنکي روشناس ڪرائجي ها تہ هو اهڙا اعتراض گهٽ ۾ گهٽ سنڌي شاعريءَ تي اٿاري ڪين سگهن ها ۽ ڪين معلوم ٿئي ها ۽ پوءِ ثابت ٿي وڃي ها تہ مشرق جي ڪڙي شاعر شاه ڀٽائي جو شمار بہ دنيا جي سڀ مشهور ۽ معروف شاعرن ۾ ڪري سگهجي ٿو.

افسوس سان چوڻو ٿو پوي تہ سنڌين جي اها بد قسمتي چئجي جو هيترن سارن مسلمان اديبن هوندي بہ جن صاحبن شاهہ ڀٽائي عليہ الرحمة تي قلم کنيو ۽ مفصل تفصيل سان لکيو آهي سي گهڻو ڪري غير قوم جا آهن. جيتوڻيڪ انهن پنهنجي زور قلم سان شاه کي زنده جاويد تہ بنائي ڇڏيو پر تنهن هوندي بہ جيڪي ڪي انهن لکيو سو تعصب جي عينڪ پائي، جنهن جو اهو نتيجو نڪتو جو مسلمانن کي ۽ مسلمانن جي ادب ۽ تهذيب کي نقصان رسائڻ کان رهي ڪين سگهيا. اهو اشارو آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ڊاڪٽر ساراي ڏانهن آهي.

ڊاڪٽر گربخشاڻي، شاه جي مذهب، ويدانت ۽ تصوف، شاه جي سنڌي ۽ شاه جون نحوي بناوتون، انهن ۾ جيڪي اعزشون کاڌيون آهن سي ڏسڻ وٽان آهن. پر اسانجو موضوع هتي ڪو ٻيو آهي، جنهنڪري انهنکي اتيئي ڇڏڻو پوندو. ڊاڪٽر ساراي بہ تعصب کان ڪم وٺندي، مغرب ۽ مشرق جي شاعري جي فرق بابت دليل ڏيڻ بہ شاه جي شاعريءَ تي عربي، فارسي ۽ هندي جي اثر ۽ انهن سان موازنو ۽ بحث ڪندي ڏيکاريو آهي تہ گويا شاه جي شاعري ۾ اصليت ڪانهي يعني ان بہ اهائي روش اختيار ڪئي آهي جا اڪثر مغرب جا اديب مشرق جي اديبن سان زماني کان ڪندا آيا آهن.

Marfat.com

ايترو ياد رکڻ گهرجي ته يورپ جي دماغي تعليم ايشيا جي دل کي زنده رکڻ واري ٿي نٿي سگهي جيسين تائين ڪ ايشيا پنهنجي روحاني تعليم سان خود پنهنجي دل کي جيئري رکڻ جو ويچار نه ڪيو آهي. ايشيا پنهنجي ترقي جي زماني ۾ دل ۽ دماغ ٻنهي جي زندگي جا ساز ۽ سامان گڏ ڪيا هئا، باقي يورپ اڄ ڏينهن تائين رڳو دماغ کي روشن ڪري سگهيو آهي. ايشيا جو هر نموني جو مذاق ٻوءِ اهو عربي، فارسي، اردو يا سنڌي نموني جو هجي، فلسفي جو هجي، وڏو دفتر ٻانڌ سان گڏ رکي ٿو. هي ته اسانجي فهم ۽ سمجهه جو قصور آهي جو هر ڪنهن ڳالهه جي تهه ۾ پهچي دريافت نٿا ڪريون. يورپ اسانجي هر ڪنهن ڳالهه مان فائدو پرائيندو رهيو آهي، باقي اسانکي دنيا جي ڪنهن به ڳالهه مان رهنمائي حاصل نه ٿي سگهي آهي. پين جي چوڻ تي اسانجو مذاق پنهنجي گهر جي هر هڪ شيءِ کي برو سڏڻ ۽ برو سمجهڻ جو عادي ٿي چڪو آهي ۽ پين جي هر ڪنهن ڳالهه کي چڱو سڏڻ ۽ سٺو سمجهڻ جو خوگر بڻجي ويو آهي. جڏهن اسان ۾ اهو خيال پيدا ٿيندو ته اسانجي ڪا شيءِ جو خراب آهي ۽ پين جي جو سٺي آهي، پيا اسانجي شيءِ کي جو خراب چون ٿا ۽ پنهنجي شيءِ کي [illegible] سمجهن ٿا، تڏهن اسين پاڻ کي اُنهي اونداهي مان [illegible] هڪ نئين روشنيءَ ۾ آڻي سگهنداسين. نئين قسم جي [illegible] سوسائٽي ۾ ايشيا جي شاعري کي قابل قدر سمجهڻ وارو شايد ڪو هجي، پر پنهنجي ڏسڻ جي انکي خراب چوڻ وارا ۽ برو سمجهڻ جي انکي ناپسند ڪرڻ وارا گهڻا ئي آهن. اهي ماڻهو ايترو به نٿا ڄاڻن ته ڪهڙي زبان ۾ شاعري جي ايجاد ٿي، ڪڏهن

ٿي ۽ جو ٿي ۽ ايشيائي شاعري جو موضوع جا آهي ؟ ۽ ڪهڙي ہوائي جي شاعريءَ پنهنجي ملڪي يا قومي مذاق جو نمونو پيش ڪيو آهي جو عام ماڻهن لاءِ دلچسپي پيدا ڪندڙ ثابت ٿيو هجي.

هون ته هر ملڪ جا قدرتي نظارا جدا ٿين ٿا ۽ اُنجو مذاق ۽ طريقو پنهنجي نموني جو هوندو آهي، تنهن هوندي به جيڪڏهن شاهه جي ڪلام کي غائر نظر وجهي ڏسبو ته معلوم ٿيندو ته شاهه صاحب جو ڪلام نه رڳو مشرقي معيار تي پورو بيٺل آهي پر عجب جهي ڳالهه آهي ته اهو مغربي معيار تي به ساڳيو ئي نظر ايندو، جنهنجو مطلب اهو ٿيو ته شاهه ڀٽائي عليہ الرحمۃ جي شاعري عالمگير حيثيت رکي ٿي.

عرب شاهه اصمعي جو چوڻ آهي ته ”شعر اهو آهي جنهنجي معنايءِ لفظن کان پهرين سمجهه ۾ اچي وڃي“. خليل ابن احمد جو چوڻ آهي ته ”جڏهن ڪي شعر شروع ٿيندي ئي خبر پئجي وڃي ته الاجو فلاڻو قافيو ٿيندو“.

صاحب عقد الفريد فرمائين ٿا:-

وان احسن بيت انت قائلہ بيت يقال اذا انشد تہ صدقا

(سڀني کان سٺو شعر جو تون جُڙي سگهين ٿو اهو آهي جو جڏهن پڙهيو وڃي ته ماڻهو چون ته سچ چيو اٿس)

ابن رشيق جي نگاهه ۾ بهترين شعر اهو آهي جو:-

فاذا قيل اطمع الناس طراً و اذا ريم اعجز المعجزينا

(يعني جڏهن شعر پڙهيو وڃي ته سڀڪو ماڻهو طمع رکي ته اسين به هوند اهڙو شعر جُڙي سگهون پر جڏهن ڪوشش ڪن ته معجز بيان عاجز ٿي پون).

ماڻهو ڏسو ته [illegible] معنيٰ جي نظر رکو ساداڻي [illegible] ٿي نوي ٿي ۽
صاحب مقدالعمرجه فقط [illegible] ڪي شعر لاءِ ضروري سمجهي
ٿو ۽ [illegible] وڌيڪ بهتر [illegible] معيار [illegible] ڏه ٻه
[illegible] مغرب [illegible] هڪ شاعر جو [illegible] ۾ پيدا ٿيو هو سو [illegible]
[illegible] ۽ [illegible] شر [illegible] صفتن ڪي گڏي هڪ جامع تعريف
پيش ڪري ٿو ۽ [illegible] آهي ته هڪ شاعر جي ڪلام
۾ [illegible] خوبيون هجڻ گهرجن ۽

سادگي جو [illegible] گهرج [illegible] الفاظ [illegible]
سولا ۽ سادا هجڻ [illegible] سمجهي [illegible] ڪيو ۽ [illegible]
۾ ڪٺ [illegible] ٻڌڻ ٻڌڻ [illegible] دقيق [illegible]
[illegible] باند خيالي [illegible] سادگي [illegible] ڪان خارج [illegible]
وڃي ها ته [illegible] ڪلام [illegible] ڪنهن
شرحون لکيل آهن [illegible] صفت سان [illegible] ته [illegible] شاعر
جو ڪلام ۾ [illegible] صفت سان [illegible] سينگاريل آهي — مثلاً

(١) [illegible] جئو الله [illegible] واڻي [illegible]
ٿن ۾ تند تنوار سدا سڀوني [illegible]

(٢) عاشق زهر پيالو [illegible] ڏسي [illegible]
ڪڙي [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]
[illegible] [illegible] آهر [illegible]

(٣) واڻي [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ۾ [illegible] [illegible]

ڏسو مٿيان بيت ڪيترا نه سادا، سولا، سليس ۽ رواني ۽ [illegible]
[illegible] آهن پر عاميانا بيت نه آهن. [illegible] [illegible] باند خيالي

Marfat.com

رکيل آهي سا اهڙي پيچيده ۽ مُنجهيل نه آهي جو سمجهڻ ڏکيو ٿي پوي. شاهه صاحب جي ڪلام مان اهڙا مثال هزارن جي تعداد ۾ ڏيئي سگهجن ٿا. پر هتي فقط ٿورن مثالن تي اڪتفا ڪجي ٿي.

شعر جي لاءِ ملٽن جيڪا ٻي خوبي مقرر ڪئي آهي سا آهي ته شعر جو بنياد اصليت تي هجي. انجو مطلب آهي ته تخيل جو بنياد اهڙي ڳالهه تي ٻڌل هجي جا حقيقت ۾ ڪجهه وجود رکندي هجي، رڳو ڏوڪي جو ٻوٽو يا خواب جو تماشو نه هجي جو اک کلڻ تي ڪجهه به نه هجي. اصليت مان جيڪڏهن ڏينهن کي ڏينهن چوڻ ۽ رات کي رات بيان ڪرڻ مراد هجي ها ته:-

چشمان – تو زير ابر – واند

دندان تو جمله در دهانند.

بهترين شعر سمجهيو وڃي ها. اهڙي حالت ۾ مبالغو ۽ تعلي ته پري رهيا پر اشارا، ڪنايا، تشبيهون ۽ استعارا سڀ ناجائز سمجهيا وڃن ها. تنهنڪري شعر جو بنياد جنهن ڳالهه تي رکيل هجي سا حقيقت ۾ ماڻهن جي عقيدي يا شاعر جي ذاتي راءِ ۾ موجود هئڻ گهرجي. فرضي ڳالهين جي دنيا ۾ شاعر جو تخيل سڀني بندشن کان آزاد آهي پر واقعات جي دنيا ۾ شاعر تي اصليت جي پابندي لازم آهي، نه ته انجو ڪلام دل تي ڪو به اثر نه ڪندو. خيال ۾ اصليت تڏهن پيدا ٿي سگهندي جڏهن شاعر فطرت ۽ انساني طبيعتن جو گهرو احساس وقت بوقت ڪندو رهندو.

شاهه صاحب جي ڪلام کي جيڪڏهن انهيءَ ڪسوٽي تي پرکبو ته ان ۾ اصليت تمام گهڻي نظر ايندي جاڪاڻ ته قرآن حڪيم جي

Marfat.com

جوڻ موجب شاهه صاحب فطرت جو گهڻو اڀياس ڪيو هو ۽ انساني طبيعتن جو چڱو مطالعو ڪيو هئائين، تنهنڪري مغربي شاعرن جي طور مطابق اهو پورو لهڪي ٿي آيو. ماڻهن اصليت جا مثال پيش ڪجن ٿا:-

(١) ڏانگهي ۾ ڏاڏي پڙ پنهنجو ترهو
اونهي ۾ آڏي ڪونه ڏيندءِ ڪو پيو!

(٢) نيڻاٽي، ڪان نيڻ، سڪ منهنجا سهڻا
سڙي سارو ڏينهن، پور پاڻي ۾ ڪڙي.

(٣) آڏيون اڪلاس، مڃائي ساٿو ڪيو
ڪونه ڪائي ڪڇ ڪيون، سڄو ساٿو ماس،
ڏاڍو هن دنيا ۾ وڃڻو آهي واس
پهر سب لوڪ لباس، ڪو مهڪ مڙڻو مڪڙو.

شاهه صاحب جي طرز بيان ۽ حسن ادا ۾ اصليت ڏسڻي آهي ته ساميون، سنياسين، سرافن، ونجهارن، سوارين، لوهارن، ڪانين، ملاحن، سوداگرن وغيره جي سيرت، سڀني جي ڊپ ۽ جرئت، ايمان ذمي گهيلائي ۽ لاچتائي، سسئي جو سوز، مومل جي عيش مزاجي، گندري جي خوش نصيبي جا بيان پڙهي ڏسو معلوم ٿيندو ته ڪلام ۾ اصليت ڄاڪي ڄمي ٿي.

شعر جي ٻين خوبين مان، جي نظم ۾ جوش آهي پڙهي اڳئي اهو مطلب نه آهي ته شعر ۾ جو ڀلا لفظ هجن بلڪ شعر ساڌين جي دلين ۾ جوش پيدا ڪري ۽ ڪيف طاري ڪري جي خاصيت رکندو هجي. اصليت ڪانسواءِ شعر ۾ جوش جو هجڻ ناممڪن

Marfat.com

آهي. جوش کي شعر سان اهو لاڳاپو آهي جيڪو تفاسقي (؟) جي نبض رت سان آهي.

جدت ۽ بلند خيالي، نزاڪت ۽ باريڪي، سوز ۽ تڙپ شعر ۾ جوش پيدا ڪن ٿا. انهيءَ نقطهء نظر سان جيڪڏهن شاهه جو ڪلام ڏسبو ته انهيءَ ڪلام ۾ اهي سڀ خوبيون تمام گهڻيون موجود نظر اينديون ۽ شاهه صاحب ڪيترن مشرقي ۽ مغربي شاعرن کان اڳتي وڌيل نظر ايندو.

جوش جا مثال :-

١- گهڙو ڀڳو ته گهوريو، پيهي تان ۾ گهڙي
محبتي ميهار سين اِئن جيءَ جڙي.
دل ۾ ڏيهن دوست جي چٽڪي ٿئي چڙي
ڪاڏي پيس ڪن جي، آرن مٿڇ اڙي
موجن ۾ مهراڻ جي اڏيس ڪين لڙي
ساهڙ سڻاڻ سڙي، لڪان لهرين وچ ۾.

٢- هل مئين سين موت ڏي جيڪر جل ۾ ڏين
مٿڇان لڏو مون، ڪوهيارو ڪيچ ڏٺي.

٣- ڪاري رات، ڪچو گهڙو، اٿيئي اونداهي،
جٺڻ ڏالو ناهه ڪو، درياهه دڙ لائي،
ساهڙ ڪارڻ سوهڻي آڏت تي آئي،
اي ڪم الاهي، ذات ڪنهن ۾ ڪير گهڙي؟

اسان مٿي جڏهن آيا آهيون ته جدت شعر ۾ جوش پيدا ڪري ٿي. جدت جو مطلب آهي ته شاعر ڪنهن خيال کي ايئن

Marfat.com

ڪان وڌيڪ زوردار ۽ اثرائتي نموني سان پنهنجي منتشر خيالات کي هڪ خاص ترتيب سان پيش ڪري، پڻ هي پوشيده ۽ مجهيل خيالات کي واضح ۽ چٽو ڪري ڏيکاري، ڪنهن ڳالهه کي اهڙي طرح پيش ڪري جو انجو اثر پڻ هجي بيان ڪان جدا نموني جو ٿي پوي، پراڻي خيالات کي اهڙي طرح ادا ڪري جو اُهي نوان معلوم ٿين، فرسوده مضمون کي اهڙي طرح آڻي جو ان ۾ تازگي جي ڪيفيت پيدا ٿي پوي، اهڙين حالتن ۾ انجي ڪلام کي جدت جي صفت سان سڃاڻي سگهجي ٿو۔ شاهه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ عجيب عجيب قسم جون جدتون پيدا ڪيون آهن. جهڙوڪ ڪلام کي سرن جي نموني ۾ پيش ڪرڻ ۽ اُهي سر ورجي سازن تي ڳائي سگهجن. جيڪا ڳالهه هن جهڙا آهي ته جنهن شاعر جو ڪلام ڳائي نه سگهجو سو ڪلام شاعري نه آهي بلڪ اهڙو ڪلام لڪڻ تي اجايو آهي. هاڻي ڪلام دنيا جي مشهور شاعرن جو ڪلام ڪلاڪن جي ...
معيار تي پرکجو ته مشڪل سان ڪو اهڙو شاعر ملندو جو انهيءَ امتحان ۾ ڪامياب ثابت ٿئي، جاڪاڻ ته شاعرن جو ڪلام پڙهڻ لاءِ جو ٿئي ٿو ۽ هر ڪلام غنائي نٿو ٿئي جو ڳائي سگهجي، مگر شاهه لطيف ئي اهو يگانو شاعر آهي جنهنجي ڪلام ۾ ... ست ڳائي وڃي آهي، جنهنکي پڙهيل توڙي اڻ پڙهيل ... وڏو مرد توڙي ضعيف جهر جهنگ ۽ بحر ۾ ڳائيندا ... ٿا وتن. شاهه صاحب ڪيترين آڪاڻين جون سرخيون ڏئي سرا سرمين جي نالن سان شروع ڪيا آهن مثلا سر سسئي آبري، سر سهڻي، سر ليلا چنيسر، سر مومل راڻو، سر ماروئي، سر عمر مارئي وغيره. پراڻن قصن ۽ آڪاڻين جا حوالا ڏئي وڃي، انهن کي روحاني ...

Marfat.com

رنگ ۾ پيش ڪرڻ يا ساڳي ترتيب ، جهڙڪ قرآن شريف ۾ آهي ، اختيار ڪرڻ جتي ضروري هجي ته لکيو ويو آهي بلڪ رڳي تمثيل پيش ڪيل آهي؛ هر قسم جي زندگي ۽ رسم رواج مان روحاني سبق سمجهائڻ ، شاهه صاحب جي جدت جا ڪي ٿورا مثال آهن.

(١) رتي جي ريٽو ٿيا ، ڪين اباڻجن اوءِ ،
سي نه ڪاري تنهنکي جو هالاري هوءِ ،
پوءِ ٻي ڏوءِ ، ته به لالي تنهن نه لهي .

ڏسو رنگريزن جي هنر کي جاچي ڪيئن نه سبق ٿو سيکاري. اڳين گهوٽ کي ريٽو ۽ ڪانئڻ جي رسم هوندي هئي . اهو ريٽو رنگريز ڳاڙهي رنگ ۾ اهڙي طرح رڱيندا هئا جو اصل ڦٽندو ئي ڪين هو. هالاري ۾ رڱيل ڪپڙو هوندو هو جو سو ڪڙي ۽ طور ڪم ايندو هو. اهي پٽي ڪپڙا ڦاٽڻ کي ڦاٽيو پيندا هئا پر سندن رنگ ڪين لهندو هو. شاهه صاحب ٿو چوي ته جيڪي ساڄي ۽ سڪ ۾ پختا ٿي ويا آهن تنهنجو حقيقي عشق نڪرڻ ۽ جاڪوڙن پيش اچڻ سان به دل جي قرهي تان نٿو ڊهي سگهي .

٢. ڪڙو منجهه ڪڙي ، جيئن لهار اپيڙيو
منهنجو جيءُ جڙي ، سپريان سو گهو ڪيو

عاشق جو جيءُ معشوق سان اهڙي طرح ڳنڍيل آهي جيئن لهار ڪڙو ڪڙي سان ڳنڍي. ڏسو تشبيهه جي خوبي ۽ مشاهدي جي اصليت ۽ ڪلام جو دل تي اثر.

(١) جڏهن توءِ م جڻين ٻاءِ اميري اُن سمن
جي هو اوگڻ ڪڻئي، اسڪهين! ته تون ڳڻائي ڳن
پاند جهليو تون ٻن ، هن سنهاري سڳ ۾ .

Marfat.com

ڪورين جي ڏنڌي مان ڪيئن نہ شاهہ صاحب سبق ٿو وٺي.
اميري اها گهڻي آهي جا اٽڪل مهل جڏهين ڪا ڏنڌ ڏڌي هوندي آهي ڏڌيون ڪوري جهٽيءَ سان ڀڃندي جٽيندو آهي. ان مان معلوم ٿيندو تہ شاهہ صاحب هميشہ ڪائنات ۽ فطرت جو گهرو مطالعو ڪندو ٿي رهيو ۽ ان مان عجب روحاني سبق ڏيندو ٿي رهيو بلنديءَ خيال، نزاڪت ۽ باريڪيءَ جو مثال ڏسو جو ڪنهڙي سبق جي سٽي مان هو سبق ٿو پرائي:-

ٻاجها جي نہ ٻاڙيان، سو اڳهين سٽيءَ سان ؛
ڍڪي اگهاڙن کي، ڪين ڍڪيائين ٻاڻ

سوز، درد، تڙپ جيڪا شاهہ صاحب سهڻي، سسئي ۽ مارئي جي ٻيتن ۾ ڪتب آندي آهي سا ٻئي ڪنهن بہ سنڌي شاعر جي ڪلام ۾ نہ آندي هوندي

(١) ڏونگر ڏوراهيءَ ڀريان جوندي پس پري کي ؛
ٻيئي ٻير ٻٺون ڪٺا، تريون چنبون تن
رڳم نہ رهيو روح ۾، ڦلڙ منهنجي ڪن
واڪا ڪندي پس: "وا! موں سين جبل تو جاروں ڪري"

(٢) واجهائي وطن کي، ساري ڏيان ساهہ
بت منهنجو بند ۾، قيد م ڪريجاهہ
پور ڏيهاڻي پريءَ ري، ڏاڙم ڏريجاهہ
ٿڌي وسائجاهہ ٿرن جي، مٽي مٺيءَ ٻاهہ

جي پورون ٿٺي پاڻ، تہ نجاهہ مڙهہ مليرءَ ڏي

(٣) ڪانڌي ڪنڌ ڪپاس، وهٺ جندڙو سوهڻي،
ٻگها جي ٻيٽن جا، ڪالا تن ڏناس،
اکيين ملڪ ڏٺاس، تون من ڪاڏو مهار ڏي.

Marfat.com

انگلنڊ جي مشهور شاعر ملٽن جي نظريه مطابق اسان شاهه صاحب جو ڪلام پيش ڪري ڏيکاريو آهي، جيتوڻيڪ مثالن ڏيڻ ۾ اختصار کان ڪم ورتو ويو آهي. شاهه جو ڪلام يورپ جي ڪنهن به شاعر جي ڀيٽ ۾ مغربي نظريه مطابق پيش ڪري سگهجي ٿو.

فريڊرڪ رابرٽسن جو چوڻو ته ”جذبات جي زبان جو نالو شاعري آهي يا انهن لفظن ۾ ائين چئجي ته جڏهن جذبات لفظن جو ويس ڍڪين ٿا ته شعر بنجيو پون. شاعري چوٽ Imagination يعني تخيل جي تصنيف آهي جنهن کي ڪاريگري، هستيءَ جي وڳي سان سينگاري ٿي“.

دل جي جذبات جو ترجمو ڪري ڏيکارڻ ئي ته شاعر جو ڪم آهي. جهڙو خيال انهيءَ دل اندر ٿو يا جهڙو اثر انهيءَ دل تي ٿئي ٿو تنهن جي سچي تصوير لفظن جي ذريعي چٽي ٿو. شاعر جي نظر ڏاڍي باريڪ ٿئي ٿي. هن جو احساس تمام نازڪ ۽ لطيف هوندو آهي ۽ هن جي جذبات هڪ اشاري سان ڀڙڪو کائي اٿن ٿا. حالتن جو معمولي کان معمولي ڦيرو هن جي جذبات ۾ هلچل پيدا ڪري ڇڏي ٿو. جذبات جي طوفان ۾ بلا جو زور هوندو آهي.

انسان جي طبيعت جو شروعات ۾ هلڪي هوندي هئي، شاهه جهڙي شاعر ڪهڙو نه زبردست ڦيرو آندو آهي جو سندس مکان مان هيري جهڙا ٻول ٻڌايا اٿس :-

الا! ڏاهي ۾ ٿيان، ڏاميون ڏک ڏسن
مون سان مون پرين، پورائي ۾ ڳالهه ڪئا

Marfat.com

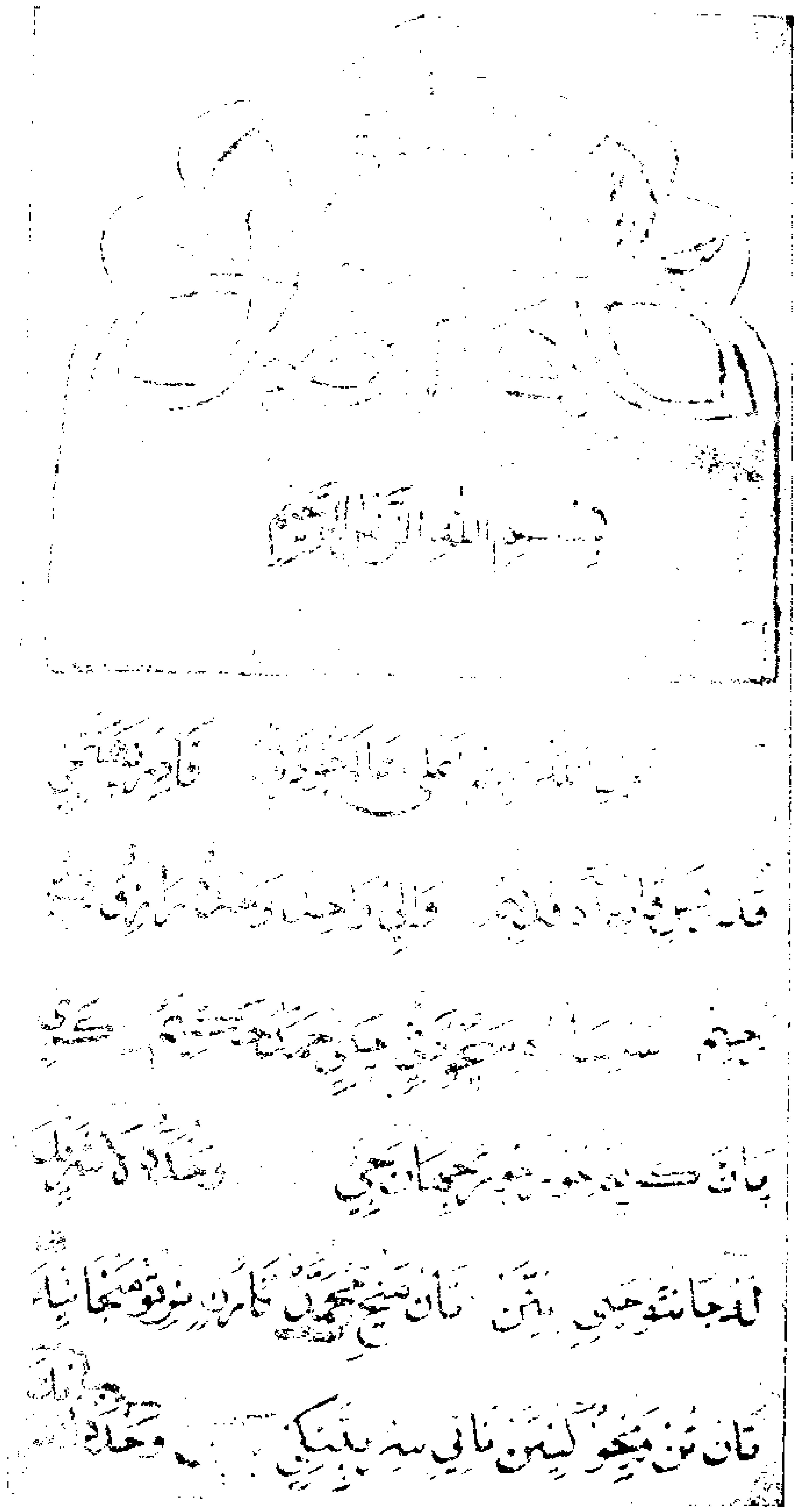

مير عبدالحسين سانگي واري قلمي نسخي شاھ جي رسالي
جي پهرئين صفحي جو عڪس.

Marfat.com

Marfat.com

شاه صاحب جي ھيٺين ٻن بيتن ۾ [illegible]

داد ڏيو:—

۱— [illegible]

[illegible]

[illegible]

۲— [illegible]

ڪاري رات [illegible]

[illegible]

۳— [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] قول [illegible]

تيئي [illegible] قوت [illegible]

ايترا شيطان نظر اچن [illegible]

ڪاڻ تهن کي [illegible]

”عاشق [illegible] آھي [illegible]

جي ابرو ۾ نظر [illegible] شاعر [illegible]

۽ عرش کان فرش ۽ زمين کان آسمان [illegible]

جيئن [illegible]

نه ھيون [illegible] شاعر [illegible]

ڪين عالم [illegible]

سادگيءَ اصليت ۽ جوش جي ڀڃلين جي جهڪات جو مدار زياده تر تخيئل، مطالعهءِ ڪائنات ۽ فطرت انساني تي آهي. تخيئل شاعري جو روح روان آهي ۽ مطالعهءِ ڪائنات ۽ فطرت انساني شاعريءَ جي بدن ۽ جوڙاري ڦرندڙ خالص رت. تخيئل جي قوت دماغ پيدا ڪندڙ عطيه آهي ۽ مطالعهءِ ڪائنات ۽ فطرت انسانيءَ سڀ ذاتي عمل تي ٻڌل آهن. مطالعهءِ ڪائنات ڪنهن معقول حد تائين تخيئل جي قوت ۾ جودت يا تيزي پيدا ڪري سگهي ٿو.

شاهه صاحب ۾ رڳو ساڄي ڪائنات جو احساس ڪيو هو بلڪ انساني طبيعتن جو به گهڻو مطالعو ڪيو هئائين، تنهنڪري هن پنهنجي ڪلام ۾ جا بجا فطرت نگاري يا منظر نگاري کان ڪم ورتو اٿس. سر سهڻي ۾ ڏسندا ته درياءَ جي هيبتناڪ منظر ڏيکارڻ انجو مطلب آهي ته سهڻي جي سيرت جي اها مکيه خوبي ڏيکاري جنهنجو واسطو دليريءَ سان آهي. درياءَ جي خوفناڪ حالتن ۾ پيا ڀاڙا وغيره ڏسي کان ڪانه ٿئي ۽ گهڙو کڻي ٽا ڏين پر سهڻي تي انهيءَ همت ۽ دليري کان ڪم وٺي پنهنجي انجام تي ورتي لاءِ ٿيو. شاهه صاحب کي سهڻي جي اها سيرت ڏيکارڻي هئي جا هو نهايت خوش اسلوبي سان ڇتي وٺو آهي. سهڻيءَ جي مستقل مزاجي تي به غور ڪرڻ جو مقام آهي.

درياءَ جو منظر:-

اڀي دهشت ڏوه درياهه ۾ جت سڦاٽا سيسارَ،
ٻيحد ٻاگو ٻحر ۾ هيبت ناڪ هزارَ،

ساريان کان سرڀرو، طاقت توهان تار،
ساهڙ چار ستار، سگهو رسج سرور.

٢- دهشت ڏور ڏرياه، جت ڪڙڪا ڪن رڙين،
پڇل پاندي پار مِ، لهرين اوڦا ڏين،
سناور ساميا جت سيڪاڻيار ساڻ ڏين،
جت وڻيءَ واڳن ۽ ڏين اُت ساڻ سيو اڪرائين.

وري جتي سسئيءَ جي سرت ڏيکاريل آهي اُتي ٻئي ڏنهن
رازي کان ڪم ورتو اٿس ۽ اهڙي نقش جهڙو آهي. شاه صاحب
جي جدت پسند طبيعت ڪي جاهين ڏ ڏيکاري ٿو. انهن ڏ انداز
نموني ۾ خيالن جي اندر تازگيءَ جي ڪيفيت پيدا ڪئي آهي.

١- ڏونگر! توڻ ڏاڍو، ڏاڍا! ڏاڍائون ڪريين،
مون تن اندر نيهن، وڃان ۽ جڳن ڏان ڏکي ڏاڍ.

٢- آئون نه گڏي پرين جي ۽ ڏين ان آنهن سرين،
آئون جي ڏينهن سنهڙا، ڦٽي اکڻ ٻئي،
وڃي ڪيچ جاءِ ان، روڻا، ڏان ڏان.

٣- حقيقت ڀي حال جي ۽ ڏي ڪاهو ڪنهن ڀال ڏئي،
اڳي ساڻ سون ڏي، ڏونگر ڏين ڏئي،
وڃن وڻ پرين ۽ اوڏو اُڀري ڪئي.

سسئي جي طبيعت ۾ مونجهي، راڳ سسئي ڪري آهي
ڪڏهن ڪوڪن ۽ وراڻن وارتي حال آسي ۽ ڪتن سان سنهڙا جي
طاقت ڏيکاري ٿي -

١- اڳي اُت رڙن، مون ٻيري مال ڇني،
ولاڙيندي واءَ ۾، ڪکڇئو کين ڪنن،
ڪاڇا مار مڻن، سي پٽا ڪئي هن سڄان.

٢- ڏونگرا! ڏکوين ڪي، دلاسا ڏجن،
ڪهڻو لاهڻجي تون ڪي، جن وٽان هوت وڃن،
تون ڪنهن سندا تن، پيا! پير ڏکوئين.

٣- ڏاگهين، ڏيرين، ڏونگرن، ٿڪيون ڏنم ڏکر،
سي سڀ ياد پيم سٿر، هيڪاند ڪارڻ هوت جي.

شاهه صاحب هيڪلي جاءِ جهنگ جبل ۽ ماڙهن، ميدان ۽ ڪوهستان، ڪُل ٿل، ون ٽڻ، ٻوٽا ۽ گاهه ٻاڙ گرمي ۽ جاڙي ڏٺا ڄاتا. تنهنجو اهڙو ته نقشو چٽيو اٿس جو ڏسڻ سان انهن مڪان ٻيلاڻجي نظر راڪڻي ۾ ڪيڏو آهي، ڪنهن ۾ به اصليت ڪي هنڌان نه ڇڏيو آهي، جا سندس امتياز خصوصيت آهي جنهن ڪيس دنيا جي عظيم شاعرن جي صف ۾ بيهاريو آهي. جيڪڏهن سندس منظر نگاري ۽ فطرت نگاري ڏسڻي هجي ته ڏسو سر سارنگ ۾ برساتي نظارا، سر ڀيرائي ۾ ٻڪن ۽ ميدانن ۽ برسات جا منظر، سر سامونڊي ۾ دريا جا نظارا، سر سهڻي ۾ دريا جون لهرون ۽ ڪنن جا ڪڙڪا، سر آبري، معذوري، ديسي ۽ ڪوهياري ۾ جبلن ۽ ڪوهستان جا نقشا، سر ڪاموڏ ۾ ڍنڍن ۽ ڍورن جي رونق وغيره.

جيئن ته ڪلاسيڪي دور ۾ سنڌي شاعري ۾ فطرت جو نقشو خوب چٽيو آهي، مگر شاهه جي فطرت نگاري ۾ ڳالهه ڪرڻ وارن آهي. يورپ

وارا مشرقي شاعرن تي اهو الزام لڳا ڏين ته انهن جي شاعري ۾ نيچرل شاعري ڪانه هوندي آهي. پر جيڪڏهن شاه جي شاعري کان روشناس هجن ها ته کين معلوم ٿئي ها ته ڪيترن ئي مغرب جي شاعرن جو سرتاج اعليٰ درجي جي نيچرل شاعري ڪري ويو آهي جا يورپ جي ان قسم ۾ ئي هر ڪنهن قسم جي شاعري کان ڪنهن به طرح گهٽ نه آهي. اسان هتي منظر نگاري جا ڪجهه مثال ڏيئي آيا آهيون جي ڪي ٿورا ڏجن ٿا.

برسات جو منظر

(١) اڄ ٻيڙا اتر پار ڏي تاڙي ڪڻڪي تنوار،
هارين در مينهڙا سرڻا لڳا سنگهار،
اڄ ڀڳ منهنجي يار وسڻ جا ويس ڪيا.

(٢) اڄ ڀڳ اتر پار ڏي ڪڪر ڪارين ڪارهون،
وسي ٿو وڏ ڦڙو ڦهڪن اڄ ٿارهون،
انهين اڪن لڪن جهڙي ڇالهون ڏا سارهون،
ڀيڇندين ڀارهون ورچي وڃڻ آهيون.

(٣) پر وڏا ٿر وڏا ولهيون ترائيون،
پرٽ جا پٽن تي [illegible]،
[illegible]،
[illegible]،
پاڇيون ۽ پائون ٽڪي [illegible].

ٽڪار [illegible] نظارو:-

(١) وڏا وڻ وڻڪار جا جت [illegible]،
[illegible] جهڙيون سندر ڪي سارتان،
واڳون شل وارتان هوت ملامت سجرتان.

(٢) وڏا وڻ وڻڪار جا جهڙون جت جهان،
منزل دور، مان تنها اُت ٻولين ڪن ٻهان،
رائي ٻير رت ڪيا لڳي اڪ ڏيهان،
لڪن جيون ليهان، اوڙيان لال لطيف جئي.

(٣) وڏا وڻ وڻڪار جا، جت جائو جهر جر،
ڪوما تن ڪيڪر، اي دمدم تپي ڏر،
ويچاري ڏئي ور ٻير نه لهي ٻرڻ جو.

سهڻي جو پڙ ڏئي :-

(١) گهڙي گهڙو هٿ ڪري الله تنوار،
ڇنگهر جرڪي وات ۾ سسي ڪي سيسار،
جوڙا ٻيڙا جڪ ۾ لڙ ۾ اڙهيس وار،
لکين جهڙيس اوهڙيون ٿيلهيون ترنگون ڏار،
مڙيا مڇ هزار، ٻاگا ٿيندي سهڻي.

ڊ.ڇيسٽ جي راءِ آهي ته "گهڻا نازڪ ۽ پاڪ جذبات اهڙا به آهن جيڪي جسماني ويس ۾ ظاهر نه ٿا ٿين پر فرشتن جي وجود وانگر اسانجي باطني دنيا ۾ لين ٿا ۽ گهڻا خوبصورت ۽ خوش رنگ گل آهن جنهجو ٻج نٿو ٿئي ۽ اهي سڀ، اسانجي خوش قسمتي آهي جو نظر ايجاد ٿيڻ سببان انجي وسيلي هستي جي لباس ۾ نظر اچن ٿا ۽ انهن گلن جي خوشبو سان اسانجا دماغ ترو تازه ٿين ٿا".

شاعر پنهنجي ڪلام ۾ انسان ذات جي طبيعت ۽ هر نموني جي سيرت ۽ جذبات، ڪي موقعي ۽ محل جي مطابق اهڙي حوبي ۽

Marfat.com

حسن سان بيان ٿو ڪري جو پنهنجو جواب نٿو رکي ۽ يورپ جي اعلي شاعرن کي بہ مات ڪريو ڇڏي. حقيقت ۾ مشاهدات ۽ احساسات ۽ جذبات جي نقاشي لفظن جي ذريعي ڪرڻ ئي تہ شاعري آهي.

شاهہ صاحب جي مختلف سرن ۾ جيتري عورتن اداڪارن جو ذڪر بجا آيل رهي ان آهي جهڙوڪ سهڻي، سسئي، مومل، ليلان، نوري، مارئي وغيره سي سڀ شاهہ صاحب جي دل جون ترجمان آهن. مقدس شخصيت اهي عورتون بہ ڀائيال آهن يا انهن کي چئجي تہ انهن عورتن جي اندر شاهہ صاحب پنهنجي جدا جدا روپن ۾ نروار ڪيو آهي. شاهہ صاحب پنهنجي [illegible] ڪلام ۾ جابجا عورتن جو رتبو بلند ڪري پڪاريو بہ [illegible] ڪيو آهي؛ انهيءَ نسبت ۾ يورپ جي اڪثر شاعرن عورتن جو مرتبو ڪيرائي ڇڏيو آهي جاڪاڻ تہ انهن جو مذهبي عقيدو اهڙو آهي تہ مرد جي مصيبت جو سبب عورت بڻي آهي انهن ڪري زال ذات کي هو هميشہ شڪ جي نظر سان ڏسن ٿا [illegible] تہ صاف لفظن ۾ چئي ڏنو آهي تہ "اي عورت تنهنجو نالو ئي خطا پذيري آهي." اهو ئي سبب آهي جو [illegible] ڪيان ۾ عورت جو ڪردار پست ڏيکاريو ويو آهي [illegible] اسلامي عقيدي موجب عورتن کي [illegible] بلڪ پنهنجي شعر جي رائي (سورمين) جي [illegible] کي بلند ڪري ڏيکاريو اٿس ۽ انهن جي ذريعي پنهنجا جذبات ظاهر ڪيا اٿس:-

Marfat.com

سيرت نگاري ۽ جذبات نگاري ڏسو:-

(۱) ڪنڌا مون ڀيرن ۾ ترٽي لڪر لڳين،
اگر آڳوڻي نہ مڙئ، ڇپون ڀير ڇڏن،
ويندي ڏانهن ورن، جتي ذات نہ پائيان.

(۲) ڏني ڏينهن تمام، ڪهڙا چاڙان ڪهڙا ورين؟
ڀيسين سج اُلهي، واجهائيندي وئام،
تنهن سال تمام، جنهن ساعت نہ سهان.

(۳) گهڙو ڀڳو تہ گهوريو، ڀاڙا دو حجاب،
واجهت وڃي وجود ۾، رهيو روح رباب،
ساهڙ ري صواب، آئون گهٽوئي گهوريان.

(۴) مٺيو وڃان سچ ۾، هاڻي هٽان هار،
ٻري جي ٻار تہ مريائي مان لهان.

(۵) ميان ميندڙا! موت! بخش ڪر بچايون،
تو گهٽن جو گهوٽ، مون وٽ ورتوئين هيڪڙو.

(٦) جي اوڙ لڳن لائيين، ڇمري ڇمري جم،
مون ڪر اچي نہ ڪيو، اهڙو ڪو جهو ڪم،
جان جان دعوي دم، تان ڏان ٻرت ٻهوارسين.

مغربي شاعرن شعر ۽ شاعري بابت ڪي نظريا قائم ڪيا آهن جهڙوڪ شعر ۾ سادگي، اصليت ۽ جوش جو هجڻ، شعر ۾ تخيئل، منظرنگاري، فطرت نگاري، سيرت نگاري ۽ جذبات ڏيکارڻ، شاعر ۾ ڪائنات ۽ فطرت جي مطالع ڪرڻ جو مادو هجڻ، شاعر ۾ جذبات، نزاڪت ۽ ڪلام تي قدرت هجڻ.

Marfat.com

اهي سڀئي ڳالهيون هڪ شاعر جي شاعرانه عظمت برقرار رکڻ لاءِ انهيءَ هاڃڻ تمام ضروري آهن. اسان پنهنجي مٿين مضمون ۾ شاهه ڀٽائي عليه الرحمة کي مغربي شاعرن جي انهيءَ نظريه مطابق پيش ڪيو آهي ۽ ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته شاهه صاحب ۾ نه صرف مٿيون سڀئي لياقتون موجود آهن پر منجهس اهي مغربي شاعرن کان گهڻيون ۽ ڪافي اعليٰ درجي جون آهن. اهي خصوصيتون ئي شاهه ڀٽائي عليه الرحمة جي شاعرانه عظمت ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي آهن ۽ يورپ جي اديبن جي انهن اعتراضن تورڻ لاءِ ٿوريون آهن جي هنن مشرقي شاعرن تي ڪيا آهن. جيتوڻيڪ سندن اعتراضن کي تورڻ لاءِ شاهه صاحب جي ڪلام مان اهڙا پيا گهڻائي ثبوت پيش ڪري سگهجن ٿا پر طوالت جي ڊپ کان هتي انهن کي ملتوي ڪرڻو ٿو پوي.

(IV) G42—21

Marfat.com

شاهه جي نازڪ خيالي

(جناب عطامحمد حامي خيرپوري)

ڪنهن به فطرت شناس ۽ حقيقي شاعر جي شعر ۾ اصليت ۽ سادگي خواهه جوش ۽ اثر سان گڏ، تخيل جي بلند پروازي جو هجڻ به لازمي آهي، جو تہ تخيل کان سواءِ شعر رواجي ۽ پست رهجي ٿو وڃي. حقيقت ۾ تخيل ئي شعر جو اصلي ۽ حقيقي جوهر آهي. شاعر جي فڪر جو پکي جيترو مٿي اڏامندو اوترو سندس شعر جو درجو به ارفع ۽ اعليٰ ٿيندو. شاهه صاحب، جو سنڌ جي شاعرن جو سرتاج ٿو ليکجي، سو به انهي ئي خصوصيت جي ڪري. سندس شعر ۾ تخيل جو دائره ايترو تہ وسيع آهي جو جيترا دفعا ان کي پڙهبو اوترا نوان نوان خيال منجهس نظر ايندا، جو تہ هو خيالات جي درياهه ۾ غواص جان ٽٻيون هڻي بالڪل نوان ۽ نادر موتي هٿ ڪري ڪين بديع و معاني جي سٽي سان سخن جي سڳي ۾ پوئي هڪ من موهيندڙ معنيٰ جي مالها جي صورت ۾ پيش ٿو ڪري. هو فڪر و نظر جي عام معيار کي ڇڏي ڪائنات جي هر اعليٰ خواهه ادنيٰ شيءِ جا حقيقي اسباب ۽ عوامل دريافت ڪري انهن مان بالڪل اعليٰ ۽ حڪيمانہ نتيجا پيدا ٿو ڪري - هن موقعي تي مان شاهه صاحب جي تخيل جي بلند پروازي ۽ نازڪخيالي جا ڪجهہ مثال پيش ڪري، پنهنجي دعويٰ کي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس.

Marfat.com

دنيا جي مشهور ۽ نامور شاعرن مان اهڙو ڪو وراي ملندو ، جنهن انساني زندگي جي فلسفي تي ، ڪجهه نه ڪجهه خامه فرسائي نه ڪئي هجي . ليڪن ڪنهن بي ثباتي جو پهلو پيش ڪيو آهي ، ته ڪنهن وري سندس قرار و ثبات جي ثابتي ڏني آهي . اهو شاهه ئي آهي، جنهن صرف ٻن سٽن ۾ هڪ ئي وقت فنا ۽ بقا جي فلسفه جا سمورا پهلو پيش ڪيا آهن . جڏهين هو هن انقلابي جانور جي هستي ڏيکاري ٿو، تڏهين لفظ ۾ انقلابي ادا ٿو ڪري ، ۽ ڪيس نه فقط ”گهوٽ“ ۾ ”ڳاڙهو گهوٽ“ چئي، هن جي شوخي ۽ بيباڪي جو اظهار ٿو ڪري . وري جڏهن سندس فنا جو منظر ٿو پيش ڪري ، تڏهن تمثيل لاءِ ساري ڪائنات مان صرف ”وارث جو ڪوٽ“ تلاش ڪري ، اُن جي اوٽ ٿو ڏئي . اهو خيال شاهه جي لفظن ۾ ادا ٿيل ڏسو :-

ڪڏهن ڳاڙهو گهوٽ ، ڪڏهن مڙهه مقام ۾ ،
وارث سندو ڪوٽ، اڏي اڏيو ڪيترو .

وري جڏهن محبت جو تذڪرو ٿو ڇيڙي تڏهن ۾ سندس فڪر جي رسائي عام شاعرن کان گهڻي اڳتي ٿي رهي ، ۽ هر منزل تي سندس رفتار نرالي ۽ نياري نظر ٿي اچي . محبوب جي تير جفا ۽ عاشق جي طرز - وفا جي ... جو معائنو ڪندا سون .

شاهه صاحب پنهنجي محبوب کي هڪ خوني ۽ بي باڪ تير انداز جي صورت ۾ پيش ٿو ڪري، ۽ ڏيکاري ٿو ته اهو تير انداز پنهنجي شڪار جي سامهون ڪمان ۾ قسمت جو تير وجهي ڪيس نخچير بڻايو بيٺو آهي . هو پنهنجو موت اکين

Marfat.com

آڏو ڏسندي به پنهنجي جان جي ڪا پرواهه نٿو ڪري، بلڪ خيال ٿو ڪري ته مبادا اهو تير شڪار جي بدران شڪاريءَ کي نه لڳي وڃي، جو ته ان جي جاءِ سندس دل ۾ آهي. مطالع ڪيو:-

پائي ڪان ڪمان ۾ ميان مار ۾ مون،
مون ۾ آهين تون متان تنهنجو ئي توکي لڳي.

مٿين بيت ۾ شاهه جي محبوب جي ٿڌاري ۽ جباري ڏسون، جو پنهنجي چاهيندڙ جي سامهون قسمت جو تير ڪيئون بيٺو آهي. وري سندس شان - ڪرم ۽ قرب - ذاتي ته ڏسو، جو دل جي ديري ۾ گهر ڪيون ويٺو آهي:-

هيٺئين بيت ۾ ساڳئي تير انداز جي تصوير جو ٻيو پهلو به ڏسو. ڪيئن حبيب سڌي چوي ٿو ته "دروبرو تير ڪي توسائي تورو نه ٿئي، مگر ڪان ڪڙڪائي احسان ڪر، جو ته جي تنهنجي تير سان شڪار ٿيندس ته مهنجو مان مڙيوئي ٻڌي ٿيندو". ڪهڙو شهيد ناز جي تڪميل - آرزو جو نقشو هتي ڪان وڌيڪ ڪهڙن لفظن ۾ ادا ٿي سگهندو:-

هڻ حبيب هٿ ڪٽيءَ، ٽيڪ م تورو لاءِ،
ٻرين تنهنجي گهاءِ، مران ته ماڻيان اهان.

يا وري ساڳئي صياد کي حبيب جي ذاتي سان پڪاري، پنهنجي پاڻ هڻڻ جي التجا ٿو ڪري، ۽ ان جو نتيجو به عجيب و غريب پيرايه سان بڌائي ٿو، ته جيڪڏهن نازنين نگاهه جا تکا تير لڳندا، ته ڪيس يار جي آغوش ۾ اچڻ جو موقعو ملندو، جو ته

فطرتاً شڪاري شڪار کي ڪرندو ڏسي وڃي ٿو. نموني محبوب جي مشاهدي ماڻڻ جو سندو سبب بڻجي پوندو. پڙهي ڏسو:-

مون حبيب هٿ ڪٺي، ڀڳا لڱ ڀاڻ،
ماڳهين مون مٿان ٿئي، ڇپولي وڃان ڀاڻ،
اُن پر ساڃ ساڻ، مان مقابلو مون ٿئي.

ماٺي وري ساڳئي تير جو تاثير ڏسو. عاشق جانباز کي نازنين تير انداز پنهنجي ناز و ادا جو ڦهڙي ڪان تو ڪڙڪائي، جيڪو اهڙي زور سان اڇلايل آهي جو ڪڙڪڙ ڪندو وجود کي چيريندو ٻاهر نڪري ٿو وڃي. انهيءَ حالت ۾ به عاشق آهه و زاري جي بدران اڳتي وڌي پنهنجي حبيب سان همڪلام ٿو ٿئي ۽ پڇي ٿو ته منهنجي مارڻ مان محبوب کي ڪو مزو آيو يا نه؟ يعني شڪار ڪندي سندس شڪارڻ جو هٿ ٿريو يا اڃا ڪا ڪسر باقي آهي؟ ڏسو ته ڪهڙي نه عجيب آرزو آهي؟ ۽ ڪهڙن نه لطيف لفظن ۾ ادا ڪئي وئي آهي. انهي سلسلي ۾ هيٺيون بيت ملاحظه ڪيو:-

سر جو سڄيو سڄڻين، ڀڳا ڀاڻ ڀري،
ويو وجودان نڪري، ڪڙڪڙ ڪان ڪري،
پڇجو پير ڀري، ته ڪي ٿريو هٿ حبيب جو.

اهو دستور آهي ته شڪاري شڪار کي تير هڻي، وري وڃي تکي ڪاتيءَ سان ڪهي حلال ڪندو آهي. انهيءَ حالت جو نقشو هيٺئين بيت ۾ ڏسو ۽ خيال ڪري ڏسو ته ڪيئن عاشق ادائن جي تير

جو شڪار ٻڌجي، پنھنجي ڪنڌ تي قرب جي ڪاتي وھندي ڏسي، ۽ اھا تقاضا ٿو ڪري، تہ شل اھا ڪاتي تکي نہ ٿئي، مبادا يڪدم سندس سسي ڌڙ کان ڌار ٿي وڃي ۽ محبوب جي ھٿن کي مزو نہ اچي. ھو چاھي ٿو تہ مر اھا ڪاتي مٺي ئي رھي ۽ دير تائين وھندي رھي، جئن قاتل جي ظلم ۾ اضافو ٿيندو رھي، ۽ سندس ھٿ دير تائين مقتول جي ڏچ مان مزو وٺندا رھن:-

ڪاتي تکي م ٿئي، مر مٺيائي ھوءِ،
مان ورمن ڪوءِ، مون پريان جا ھٿڙا.

شاھ صاحب صرف پنھنجي شعر جي ٿيرن سان، سخن جي ملڪ تي قبضو نٿو ڪري، مگر وٽس ٻيو بہ گھڻو سامان آھي، جنھن جي ذريعي ھو مذاق- سليم وارن کي، پنھنجو مطيع بڻائي ٿو ڇڏي. سندس ترڪش جي ٻن ٽن تيرن ڏسڻ بعد، سندس لماڻن نيڻن جو نھايت نزاڪت ڀريو نقشو ڏسو:-

اکڙين آرام ڪڏھن تان ڪون ڪيو،
ھنيون منجھہ حمام ڪاٽيون ڪوري وچ ۾.

انھيءَ بيت ۾ عاشق جي اکين جي نفسيات نروار ڪئي وئي آھي جن کي ھميشہ حمام ۾ رھندي بہ آرام نصيب نٿو ٿئي. اکين جي آلاڻ کي حمام سان تعبير ڪري، وري گريہ جي گرمي کي ڪوري جي ڪاٺ سان ياد ڪيو ويو آھي، حالانڪ اکيون پاڻيءَ ۾ آھن پرسوز- فراق ۾ ھميشہ اڙيون بيقرار آھن، جو گويا ڪوري ۾ ڪامي رھيون آھن. انئين پاڻيءَ ۾ باھ پيدا ڪري ڏيکارڻ، سڀ ڪنھن شاعر جو ڪم نہ آھي.

وري ٻئي هنڌ شاهه جي اکين جا احسان ڏسو:-

موکي اکڙين، وڏا ڏورا لائيا،
ته پڻ پرين پسن، ڪٺان جي ڪرساههون.

فقط اکين جي اشاري سان "اينما تولوا فثم وجه الله" جو تفسير پيش ڪيو ويو آهي، حالانڪ اهو خيال "جيڏانهن ڪيان پرک، ايڏانهن صاحب سامهون" ۾ اڳ ۾ ئي آيل آهي، مگر هتي رعايت لفظي جو شان بالڪل نرالو آهي. ڪو به عاشق پنهنجي رقيب جو منهن ڏسڻ گوارا نه ڪندو آهي، مگر هي شاهه صاحب جو ڪمال آهي، جو هو اهي معجز نما اکيون پيش ٿو ڪري، جي يار جي صورت سان اهڙيون ته مانوس ٿي ويون آهن، جو رقيب جي منهن ۾ به پنهنجي قريب جو ڏرب ماڻي ٿيون وٺن.

شاهه صاحب پنهنجي اکين کان تمام گهڻا ڪم ٿو وٺي. مثال طور سنڌس هڪ ڪم جو نمونو هن بيت ۾ ڏسو:-

وٺين ۾ ٿي ويهه، ته آءُ واري ڏيکيان،
توکي ڏسي نه ڏيهه، آءُ نه ڏسان ڪي ٻيو.

پنهنجي پرين کي پاڻ وٽ رهائڻ لاءِ ڪا هنگر لڌي نه سمجهي. آخرڪار کيس اکين ۾ آڻي ويهارڻ جي آڇ ٿو ڪري. کيس وٺين ۾ ويهاري ڇپرن ۾ ڇپائي ٿو ڇڏي، جئن ڪو به سندس پرده نشين پرينءَ کي ڏسي نه سگهي. وري پاڻ به سندس پاڪ پيشاني پسڻ کان پوءِ ڪنهن ٻي شيءِ ڏانهن ڏسڻ

گوارا نٿو ڪري. غور ڪري ڏسو ته اهي ٻئي ٻه ڪيڏ نه نازڪ خيالي سمايل آهي. پنهنجي نازڪ بدن يار لاءِ اکين جهڙي ڪهڙي نه نفيس ۽ نازڪ جاءِ ٿو ڳولهي. رقابت ايتري جو ڪنهن کي ڏسڻ نٿو ڏئي! غيرت اها جو غير کي ڏسڻ جي بدران پنهنجون اکيون هميشه لاءِ پوري ٿو ڇڏي!!

مٿئين بيت ۾ پنهنجي جانيءَ کي پنهنجي اکين ۾ جاءِ ٿو ڏئي. هيٺئين بيت ۾ وري ڏسو ته ڪئن پنهنجي پرينءَ جي اکين ۾ پنهنجي جاءِ جوڙڻ ٿو گهري، ۽ انهيءَ مڪان جي مکين ٿيڻ لاءِ ڪهڙو شرط ٿو لڳائي:-

جان تن ڪيٺي نه ٿئن، سٺي ربان ٿي سنهڙو،
پرين پائيندا ڪئن، تو کي اکڙين ۾.

هتي پنهنجي سرير کي سٺي ڪان ٻه سنهو ڪرڻ مان مراد آهي سالڪ جو نستي ۽ هوڏ وارو وجود وڃائڻ. وري پرينءَ جو (سرمي وانگر) اکين ۾ پائڻ آهي حقيقي محبوب جي رضامندي حاصل ڪرڻ. ڏسو ته شاهه صاحب جو فڪر بليغ، ڪهڙا نه نازڪ ۽ نفيس الفاظ استعمال ڪري، هڪ عام خيال ۾ خاص حال پيدا ڪري ٿو وجي.

اسان شاهه صاحب جي طالب خواهه مطلوب جي چشمن جون هڪ ٻه جاليون ڏٺيون. هاڻي ڏسون ته هو پنهنجي رقيب لاءِ ڇا ٿو چوي. دنيا جو اهڙو عاشق ڪو ورلي هوندو، جو پنهنجي رقيبن لاءِ ڇڱائي جي چاهنا رکندو هجي. ليڪن شاهه اهو عاشق شاعر آهي، جو رقيبن کي به دل سان دعا ٿو ڏئي ۽ چوي ٿو:-

Marfat.com

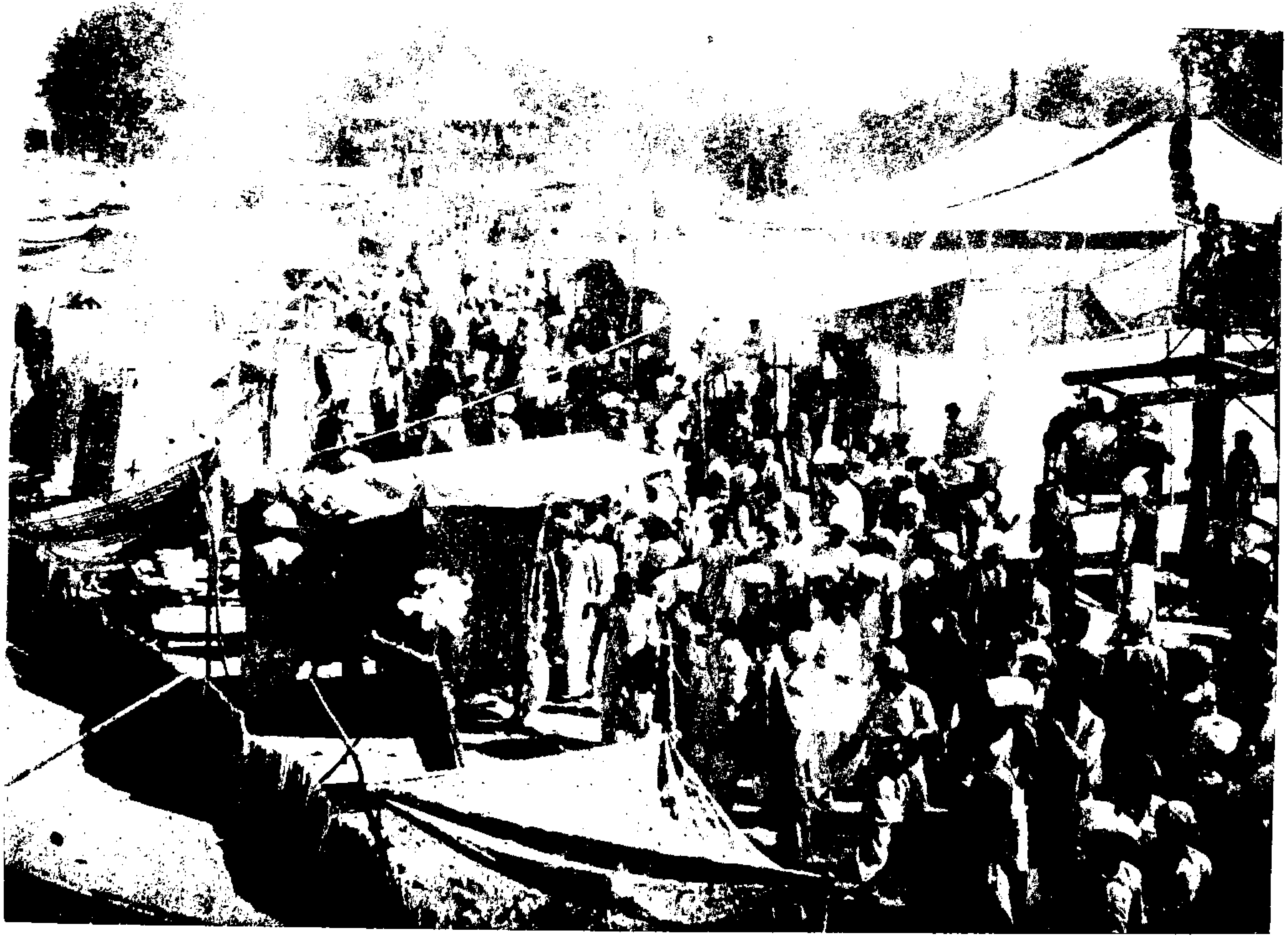

ڀٽ شاھ جي ميلي جو ھڪ منظر.

Marfat.com

Marfat.com

الله کرچئين ۽ [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

خوار و خراب [illegible]

محبت جي [illegible]

جي [illegible]
شاهه صاحب [illegible] عشق جي [illegible]
شاعرن ۽ محبت جي [illegible]
گهڻو ڪري [illegible]
سو دوا [illegible]
شاهه صاحب هڪ [illegible]
ڪان [illegible]
ٿو چاهي. هو [illegible]

[illegible]
[illegible]
سڄڻ [illegible]

[illegible]
[illegible] طرح [illegible] جدائي ڪان [illegible]
ڪان [illegible] فيض حاصل ٿو ڪري [illegible]
[illegible] ٿو رهي ۽ [illegible]

L (IV) 642 - 22

Marfat.com

سالڪ پنهنجي سڪ جو سڳو سوريندو سدائين تمنا ۽ تلاش ۾ ترڦندو رهڻ ٿو چاهي.

ڏوريان ڏوريان م لهان، شال م ملان هوت،
من اندر جا اوچ، مچڻ ماٺ سان مائي ٿئي.

آخر ۾ اسان سهڻي سيد جي سر سهڻيءَ مان، هڪ بيت ڏئي بس ڪنداسون. انهيءَ بيت ۾ شاهه صاحب سهڻيءَ جي ميهار وٽ پهچڻ کان اڳ مري پوڻ جو اهو سبب ٿو ٻڌائي، ته هوءَ ڏينهن جو ڏم وٽ رهندي هئي ۽ فقط رات جو ميهار سان ملڻ ويندي هئي، يعني ٻه گهڙا هڪ مٿ ۾ ڪرڻ چاهيندي هئي. حقيقت ۾ اها روش عشق جي آداب جي بالڪل برعڪس ۽ خلاف هئي، تنهن ڪري محبت جي جاوداني حياتي حاصل ڪري نه سگهي ۽ منزل مقصود تي پهچڻ کان اڳ ئي مري وئي. جيڪڏهن سمورو وقت ساجن وٽ صرف ڪري ها ته هوند ڪڏهن به مٿس ڪال نه ڪڙڪي ها. بيت پڙهو:

ڏينهان ڪهاريئين ڏم سان، راتيان سان ميهار،
ورائيين ٻه ٻار، تياءِ مئي سوهڻي.

شاهه صاحب جا مقبول جو ڏهن نڪتا، فقط نموني طور پيش ڪيا ويا آهن ۽ ورنه اهڙا ٻيا هزارين مثال ملندا، جن ۾ انهن کان به وڌيڪ لطافت ۽ نزاڪت نظر ايندي. جيڪڏهن ڪو به غواص پاڻ کي هن بحر ذخار ۾ غوطه زن ٿيندو، ته اهڙا لکين لعل لهندو، جي ادب جي معمول جي آڳچيءَ ۾ چمڪي، جو ڏس چٽاڻو ڪندا. جيڪو به شاهه جي ڪلام کي غائر نظر سان ڏسندو، اهو بلا مبالغہ چئي سگهندو ته واقعي لطيف جو ڪلام لطيف آهي، ۽ منجهس ڪا به ڪثيف شيءِ ڪا نه آهي.

Marfat.com

شاهه ناصح جي [illegible]

(خاص طور [illegible])

اڳيم بسم الله پڙهم ۽ ياد ڪيم الله [illegible]
پڙهم صلاتون مصطفيٰ تي [illegible]
جيڪو ٻڌو جنهن [illegible]
پيش ڪريان ناصح جي خدمت ۾ [illegible]
شاهه جي تبليغ ڪري دنيا سڄي ۾ عام [illegible]
شاهه جي نقطن ۾ ظاهر شاهه جو [illegible]

هر صحيح شاعر ۽ مفڪر جي اظهار خيالات [illegible] پوشيده مقصد هميشه اهو هوندو آهي ته اولاد آدم جنهن کي "پيدائش" کان ئي شرف - اشرف المخلوقات حاصل آهي [illegible] جنهن کي خلاق عالم پنهنجي لطف و ڪرم سان [illegible] انسانيت ۾ ڪيو آهي، تنهن کي انسانيت جي [illegible] ذميدارين ۽ جوابدارين کان آگاهه ڪيو وڃي ۽ [illegible] انسان) باخبر ڪيو وڃي ته [illegible] آهي، جنهن کي بقول حافظ آسمان [illegible] جي همت نه ساري:-

آسمان بار امانت نه توانست ڪشيد
قرعه فال بنام من ديوانه زدند

دنيا جي ٻين مفڪرن وانگر، مگر هڪ پياري ۽ پسنديده پيرايه سان، اسانجي مايه ناز شاهه به بهترين تعليم اها ڏني آهي ته ”اي انسان، تون پنهنجي زندگي اهڙي اعليٰ ۽ اڪمل نموني سان بسر ڪر، جو اهو انسانيت ۾ پيدا ٿيڻ جو شان ۽ شرف، جيڪو توکي عطا ٿيو آهي، تنهنجو توکي صحيح طور سان لائق ۽ مستحق سمجهيو وڃي. اي انسان، تون عملي طور سان ثابت ڪر، ته تون حيوانيت کان بلند ۽ بالا آهين ۽ تنهنجي زندگي جانورن وانگر فقط ”خورد و نوش تائين محدود نه آهي“. ظاهر آهي ته هر اولاد آدم جو هر عمل اهڙو نه آهي جنهن کي انسانيت لاءِ موزون سمجهيو وڃي، تنهن ڪري مفڪرن جي نگاهه ۾ اهو تصور هڪ غلط تصور آهي ته هر آدمي صحيح طور سان انسان آهي. تنهن ڪري ئي علامه اقبال به فرمائي ٿو ته:-

به آدمي نه رسيدي خدا چه ميجوئي

ز خود گريخته آشنا چه ميجوئي ؟

شاهه صاحب جي نصيحت نمايان طور سان، مختلف موقعن تي به هيئن اها رهي ته ”اي بندا تون پاڻ کي صحيح انسان ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ۾ فنا ٿيندين تڏهن ڪامياب ٿيندين ۽ تڏهن الله کي پاڻ کي صحيح طور سان سڃاڻيندين“. شاهه صاحب جي تعليم هي آهي ته انسان کي ڏسڻ گهرجي ته هو آسمان ڇا ۽ ملڪي ڪرڻ ڇا آهي ۽ انهي ڪرڻ لاءِ ڪيترو وقت مليو اٿس؟ يعني کيس پنهنجي ذميوارين جي احساس سان گڏو گڏ پنهنجي حدود (Limitations) جو به جائزو وٺڻ گهرجي.

Marfat.com

ڪيس لاسط گهرجي ته سنڌي سياڻي ڪهڙي آهي ؟ ڇا آهي ؟
هن بيت ۾ شاهه انساني "ناپائدار عمر" جي صحيح تصوير ڏني آهي:-

جو [illegible] ڦوٽي جيئن [illegible] لڳي لاٿي [illegible]
تون پڻ آهين تيئن [illegible] دنيا ۾ ڪي ڏينهڙو.

———

ڪي ڏينهن آڙهو گهو [illegible] ڪي ڏينهن ماڻهو مٿان
واري [illegible] [illegible] ڪيترن [illegible] [illegible] [illegible] ڪيترو.

زندگي جي مٿين تصوير جا خط [illegible] شاهه صاحب [illegible] اسا سدائين
آهي [illegible] انسان [illegible] جي حياتي جي مٿان رنگارنگي [illegible] [illegible]
مايوس ٿيو آهيون [illegible] [illegible] ڪهڙي [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
مختصر [illegible] جي [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ڪري
جي [illegible] فارسي [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
ناپائدار ۾ [illegible] لاءِ پائداري [illegible] [illegible] [illegible] ڇا [illegible]

قارون هلاڪ شد [illegible] چهل خانه گنج داشت
نو شيروان نمرد ڪه نام نڪو گذاشت (سعدي)

"نا [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
هي [illegible] ڪئي [illegible]

[illegible]
[illegible]

وري [illegible] [illegible]

تن [illegible] آءُ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] نيڻس ؛
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ؛
آخر اٿڻ [illegible] [illegible] جهڙو ڪر.

Marfat.com

وري هڪ ٻئي هنڌ ساڳي نصيحت هڪ ٻئي نموني ۾ ڏيئي رهيو آهي:-

ڪنڌ جي ڪاتر ڪرئين، سڄي ساهين هڏ،
صباح ايندي اوجهي، عيد اڳهاڙن ڳڏ،
جتي سرتيون ڪندءِ سڏ، اُت سڪندئين سينگار کي.

انهي ساڳي سلسلي ۾ اڳتي هلي فرمائي ٿو ته

سي ٿر وڻهي وڃائيا، جي ڪنڌ سدا ڏيڻين،
ارت اوڏي نه ٿئين، ڦوري ٻوري سيڻن،
ڪنڌ نڪتهئن ڪيڻن، اڃان عجيبن جي.

ٻئي بزرگ فرمائي ٿو ته اي انسان ڪٿ ۾ ڪذب ۾ ڪٿ انهي لاءِ ته ڪم اچهئي، ڪذب انهي لاءِ نه قبول ٿيندي. ياد رک ته:-

چانڊت ڀانئي جت ۾، سڦيون ڪٿيو جن،
تن جو صرافن ۾ دڪو داخل نه ڪيو.

ٻن جي [illegible] ۾ ڪوڙي محبت سان ڪٽيندين ته بزرگ فرمائي ٿو ته:-

محبت ڀانئي من ۾، رنڊا روڙيا جن،
تن جو صرافن ۾ اڻ تورئو اڳهائيو.

شاه صاحب جو زور هن ڳالهه تي آهي، ته عمل نيت جو محتاج آهي، جنهن عمل ۾ خلوص- نيت موجود نه آهي، سو عمل منافقت ۾ داخل آهي. منافق اهو آهي جنهن جي زبان تي اعتراف ۽ اقرار آهي، مگر دل ۾ انڪار. اهي منافق ٻاهر سان ئي سچا نه

Marfat.com

آهن، جو دل تي هڪ اٿن ۽ زبان تي [illegible]
آهي جنهن جي مذمت ڪندي [illegible]

آيل [illegible] ۽ جاي [illegible] جي [illegible]
آڻيو آب [illegible]
ساجڻ جي [illegible]

شاهه جي نصيحت [illegible]
فقط انهن جوڻ تي جي عمل [illegible]
سو ٿيو نفي امر (Negative) [illegible] (Po[illegible])
ڪر ڪرڻ جو طريقو [illegible]

[illegible]
اڳ [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

شاهه صاحب [illegible]
[illegible] جي اولاد [illegible] جو آسان [illegible]
[illegible]
[illegible] انسان [illegible]
ڪيس انهن جو [illegible]

هرچه برخود نمي پسندي بر ديگران هم [illegible]

Marfat.com

يعني مان جيڪڏهن ائين چاهيانٿو ته منهنجا حق حقوق محفوظ رهن، ۽ مونکي ڪو به مالي يا جاني نقصان نه رسي، ته منهنجو فرض مونکي اها هدايت ڪندو، ته ٻين جا به حق حقوق قائم رهڻ گهرجن ۽ ٻين کي به مالي يا جاني نقصان ڪو نه رسڻ گهرجي. هڪ شرطيه نسخو، جو شاهه صاحب زندگيءَ جي سختي ۽ سڪلي بچائڻ لاءِ ڏسيو آهي سو هي آهي:-

نيئي ڪجهه نهار تون ڏسڻ ڀاسو ڏکڙا،
منجهان صبر سڪ، جي سڌريا سمجهين.

سبحان الله! هي شاهه صاحب جو ڏسيل نسخو اهڙو ته ڪامياب آهي، جو موجوده اقوام متحده جو سمورو پروگرام انهي اصول تي ٻڌل آهي جو آهي (Promotion and Preservation of World Peace)

هي آهي شاهه جي صلح بابت نصيحت، جنهن کي موجوده ملڪي تضادن جو به يقيني علاج سمجهيو وڃي ٿو. ڏسو ته شاهه صاحب هي نصيحت ڪهڙن نه مٺڙن سادڙن ۽ سولن لفظن ۾ ادا ڪئي آهي! جي، "صلح ۾ سڀ سڪ، جي سڦلايون تون سمجهين".

اڳتي هلي، شاهه صاحب فرمائي ٿو ته، جنهن وقت حق ۽ سچ جي راهه ۾، انسان دلي خلوص ۽ محڪم ارادي سان قائم رهي ٿو ۽ مورتيءَ کي سچ ۽ موت کي مشاهدو سمجهي ٿو، تنهن وقت هن جو حيات عارضي بدران حيات ابدي ٿئي ٿو. ٻيءَ اهڙين خاص بندن جو موت باعث فنا نه مگر باعث بقا ٿيو پوي، ورنه ڪهڙي جو ٻچڙو، وسيلي جو ٿلهان وچڙ، منڊ جو مرڻ ۽ انهي بعد به منهوار جا سڪڙا سنڍ هڪ بي معني تخيل يا ابتدائي مبالغو نظر اچي ٿو. جيئن شاهه صاحب فرمائي ٿو:-

Marfat.com

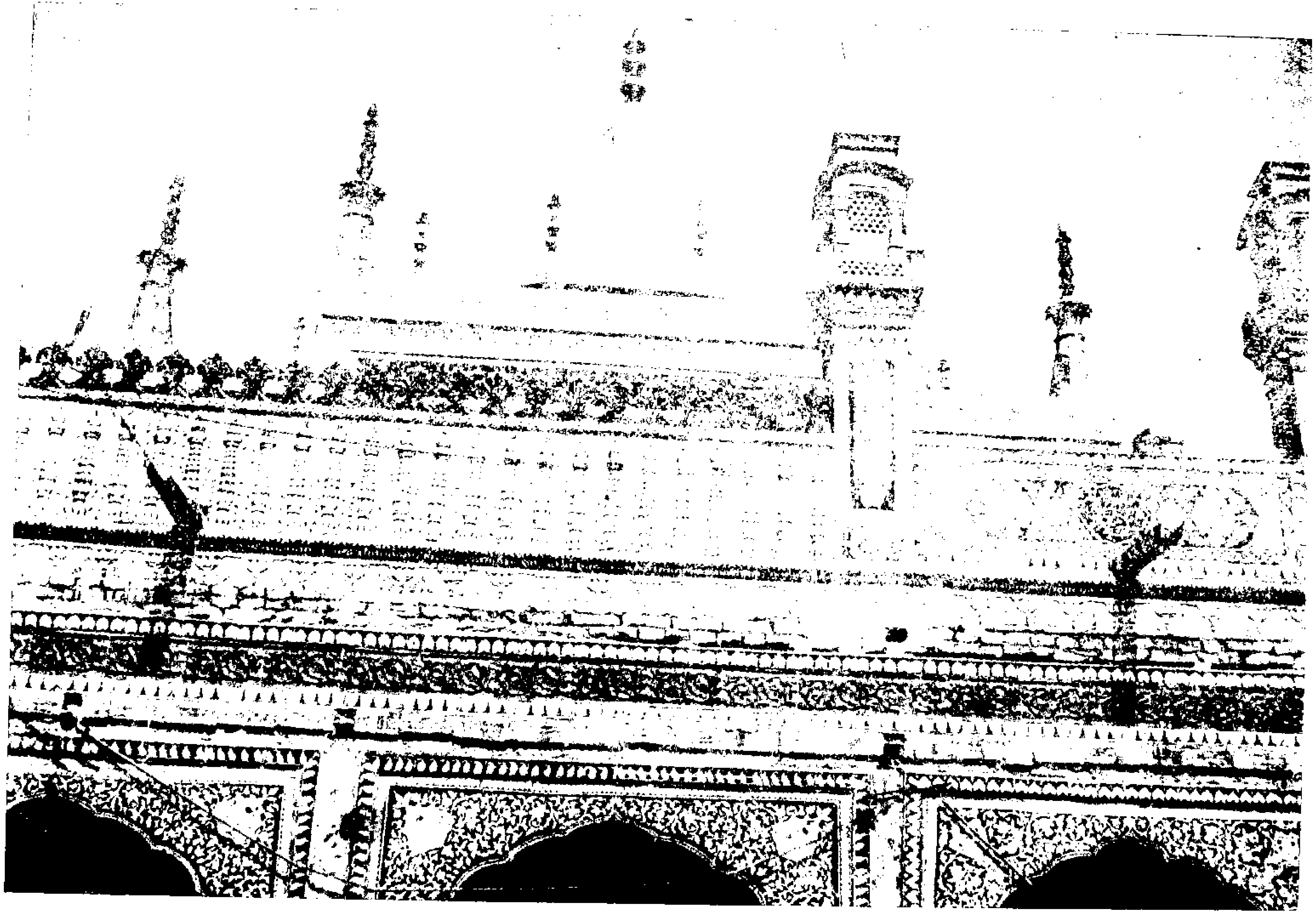

شاه جي روضي جي گنبذ جو نظارو.

Marfat.com

Marfat.com

گهڙو ڀڳو منڊ منجهه، وسيلا ويا،
تهان هوءِ سڄا، سهڻي سڌ مهار جا.

نه فقط ايترو مگر هن منزل تي پهچڻ بعد، بندي جو مرتبو اهڙو ته بلند نظر اچي ٿو جو ڪائنات جون ٻيون ذي روح خواه غير ذي روح شيون به، اهڙي بندي جي اطاعت ۽ حڪم ۾ حاضر رهن ٿيون. سچي بندي جي موت بعد منزل ڪهڙي آهي، سا شاهه سر سهڻيءَ ۾ بيان فرمائي آهي:-

ڪانڌي ڪنگ ٿياس، وهڻ جنازو سهڻيءَ،
ڳچيا جي پيئن جا، ڪاهيا تن ڏناس،
اکين ملڪ ڏناس، توءِ من ڪانڌ مهار ڏي.

هتي پڻ ائين ئي گهرت جو هڪ ٻيو ناصحانه نقطو پيش ڪيل ٿو، جنهن مان جوانان ڏور سبق پرائي سگهن ٿا. هي نقطو هي آهي ته جيئن هيءَ زندگي مسلسل جدوجهد آهي ۽ هي مقام جنبش و حرڪت جو آهي، تنهن ڪري هن ۾ خاموشي ۽ سستي وارو ڪل ٻي مهل ۽ ٻي موقعي آهي. هن کي علامه اقبال ڪهڙي نموني سان بيان ڪيو آهي سو پڙهائين پڙهو، جنهن کان پوءِ ڳالهائي ڳوڙ ڪئي جي ادا ڏسو. علامه اقبال فرمائي ٿو:-

هے دوڑتا اشهب - زمانه،
کها کها کے طلب کا آشیانه -

اس ره میں مقام بے محل هے
پوشیده قرار میں اجل هے -

L (IV) 642-23

Marfat.com

هن نقطي تي علامہ اقبال جو هيٺيون شعر اردو دان حضرات لاءِ وجدانہ اثر رکيٿو، سو بہ ڏيو ۽ پوءِ شاه صاحب جو شعر پيش ڪندس :-

يه زور بازو ضربت کاری کا ہے مقام
ميدان جنگ ميں نه طلب کر نوائے جنگ
خون ـ دل و جگر سے ہے سرمايۂ حيات
فطرت لہو ترنگ ہے غافل نہ جل ترنگ.

اڄو تہ هاڻي ڏ ـ ون تہ اها ساڳي نصيحت اڄ کان ڪيترو عرصو اڳ، سنڌ ۾ هالن جي ويجهو هڪ ننڍڙيءَ ڀِٽ ۾ مدفون ٿيل بزرگ، ڪهڙن نہ ساده مگر متاثر الفاظ ۾ ڏني آهي، جنهن جي نہ فقط پولي عام فهم آهي پر انجو هڪ هڪ لفظ بہ بجليءَ جو اثر رکيٿو.

جان جيئين تان جل، ڪاڻهي جاءِ جاڙ رهيءَ،
ڏنڍيءَ ڪوسيءَ هل، ڪانهي ويل وهڙ جي.

شاه جي نصيحت جي اِها خوبي وري هي آهي، تہ هو ڪا بہ نصيحت نتيجي ڏسڻ کان سواءِ نہ ٿو ڏئي. هي آهي صحيح معلمانہ طريقہ نصيحت. پر هتي هي ساڳيو معلم اخلاق فرمائي ٿو اي بنده جي ڪڏهين هن ڪشمڪش (Struggle) ۾ هن تلاطم ۾ هن دنيائي رزم گاهہ کي بزم گاهہ سمجهي نواءِ جنگ جي طلب ڪندين يعني سستي ۽ راحت جو درپئي رهندين تہ ساڻائي سهاڳ کان هميشہ لاءِ محروم رهندين :-

ستا اٿي جاڳ، ننڊ نہ ڪجي ايتري،
سلطاني سهاڳ، ننڊ ن ڪندي نہ ملي.

شاهه صاحب جتي جتي ۽ جڏهين جڏهين ناصحانه نُڪتا پيش ڪيا آهن اتي هميشه معلمانه نموني سان، صاف صاف الفاظ ۾ هادي جي هدايت ڏيندو رهيو آهي ۽ فرمائيندو رهيو آهي ته اي انسان جيڪڏهن تون سستي ۽ ڪاهلي ڇڏي، چاهه ۽ جستجوءَ سان ڪم نه ولندين ته دين ۽ دنيا جي مقصد ۾ هميشه ناڪام رهندين ۽ زندگيءَ جي حقيقي مقصد کان ڪوهين دور رهندين. فرمائي ٿو:-

وڃهه م منڌ ڀنڀور ۾، ڪر ڪو وارو وس،
ليڙن جو لطيف چئي ڏونگر ڏيندءِ ڏس،
پنهون اُتي پس، پير پر هلي سسئي.

وري فرمائي ٿو:-

ڪر ڪو واڪو وس، وڃهه م منڌ ڀنڀور ۾،
چڙهي ڏاڍين ڏونگرين، پير پنهون جو پس،
ڏورڻ منجهان ڏس، لوندءِ ملندءِ پنهون جو.

طالب ۽ مطلوب جو مثال پيش ڪندي هڪ اعليٰ تمثيلي نموني شاهه صاحب هدايت ڏيندي رهيو آهي ته:-

اٺ ڪم ڪميڻن، جيئن سڄي پير ڏِکيا ڪري
نندان نماڻين کي اوپالا ائين،
لوچين ڪوهه نه لطيف چئي هاريءَ لاءِ هوتن،
سي پنهون ڪوهه لاهين جي سنجهيءَ ريءَ سمهن.

طالب کي مطلوب جي مشاهدي ماڻڻ جي يڪتا مراد حاصل ڪرڻ جو بي پناه اشتياق رهندو آهي ۽ انهيءَ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ جا ناياب نصيحت پنهنجي بزرگ ڏني ٿو سا هيءَ آهي ته

زماني ۾ جيڪي به سور ۽ سختيون، مصيبتون ۽ مشقتون در پيش اچن ٿن سورن کي سڪائون سمجهي سرهائي ۽ صبر سان سهڻي ۾ سانڍڻ گهرجي :-

جي تون سڪڻ سکين، ته ڪانيءَ ٻڌي ۾ ڪنجهه،
سيپريان جي سور جو، ماڻهن ڏجي نه مڃجهه،
اندر ايءَ اهڃ، سانڍج سڪائون ڪري.

وري ٻئي هنڌ فرمائي ٿو ته -

ڏاگهن ڏيرن ڏونگرن، ٿڪهين ڏنه ڏکن،
سي سڀ پاڻهم سکن، هيڪاند ڪارڻ هوت جي.

مطلب ته سڪڻ جي سڌ ته سيڪڻهن سالڪ وٽ نظر اچي ٿي؛ مگر سکن واريءَ جي سڌ فقط سڌئي رهجي ويئي - سڌ رکي ٿي سيڪا بک نه پاسي ڪا، جيستائين ڏونگر جي ڏورڻ لاءِ سالڪ تيار ڪونه آهي، ۽ جيستائين پتنگ وانگر پچڻ کي پچائڻ لاءِ پاڻ تيار ڪونه آهي، تيستائين محبت جي دعوي بي دليل آهي. سالڪ کي معلوم هئڻ گهرجي ته صحيح سڪ جي پهرين علامت آهي "خود قرباني".

ٻوٽي پتنگ آئيا، سري وٽ ساهي،
اچي پيا آگ ۾، ڪڏي سڀ ڪاهي،
لاڳاپا لاهي، ڪاٽا ڪوري وڃ.

بي لوث خود قربانيءَ جو مثال پيش ڪندي بزرگ فرمائي ٿو:-

ڪنديءَ اُهيون ڪيترئين، ساهڙ ساهڙ ڪن،
ڪنهين سانگو ساه جو، کي گهوريس کيو گهورن،
ساهڙ سند و تن، سر سهائي گهوڙن جي.

Marfat.com

آخر ۾ مان ائين چوندس تہ اسانجو ڀٽائي بزرگ، دنيائي مشرق جو نہ فقط هڪ يگانو مفڪر هو، پر هڪ غير معمولي تخليقي قوت رکندڙ ناصح بہ. جا بہ نصيحت پيش ڪيائين سا تمثيلي طريقي سان ۽ انهي ناصحاڻي نقطي کي سمجهائڻ لاءِ جا بہ تصوير چٽيائين سا لاجواب چٽيائين، اهڙي چٽياءَ جو سنڌي سمجهڻ واري دنيا قيامت تائين ان کي ساهہ ۾ سانڍيندي رهندي.

آءٌ مضمون کي ختم ڪندي، مسدس جو هڪ بند عرض ڪريان ٿو:-

شاهہ جا ابيات آهن، آيتون قرآن جون،
جن سان ٿيون ٿيون آشڪارا، بهارون عرفان جون،
جو بہ پڙهندو تنهن تي وسنديون رحمتون رحمان جون،
چا چوان "آغا" ڀلايون شاهہ عاليشان جون،
فيض پنهنجي سان ڪيائين، سنڌ سونهاري کي شاد،
شاهہ صاحب، زنده باد و زنده باد و زنده باد.

مومل راڻو!

(جناب رحمداد خان مولائي شيدائي)

شاه عبداللطيف ڀٽائي رح جا مختلف وقت تائين ڇهه رسالا معنيٰ سان شايع ٿيا آهن (۱) ڊاڪٽر گربخشاڻي آنجهاني جا ۳ جلد (۲) مرحوم غلام محمد صاحب شاهواڻي جو رسالو (۳) مولوي غلام مصطفيٰ قاسمي جا ۲ جلد. انهن نسخن ۾ آکاڻيون سان گڏ ٻيون ۾ مسايل روحاني راز ۾ بيان ڪيل آهي. رسالي جون آکاڻيون نه رڳو هن رومان آفرين سر زمين جي حسن ۽ عشق کي آشڪار ڪن ٿيون، پر مختلف سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌين جي تمدني شعور جي جهلڪا تصوير پيش ڪيل آهي، سو اسانجي انقلابي شاعر جو ڪمال آهي. مان اجا ايڏي ولايت کي ڪونه پهتو آهيان، جو مومل راڻي جي اونهي اسرار کي بيان ڪري سگهان، مگر هن آکاڻي جي تاريخي ڪيفيت، سنڌ سونهاري جي طبعي دلاويز ڏيکن، سنڌونديءَ جي قديم وهڪرن ۽ ان زماني جي تمدن جي جهلڪ کي خدمت ۾ پيش ڪيانٿو.

تاريخي پهلو :— هن آکاڻي جي هيروئن مومل گوجر قوم جي راجا نند جي ڌيءَ هئي، جنهن جي رياست ميرپور ماٿيلي کان وٺي جيسلمير تائين سنڌ جي سري ۾ هئي. گوجر هڪ وڏي هندو قوم آهي، جنهنجو وجود پنجاب (سنڌ ۽ ماڙوي) راجپوتانا

۽ گجرات تائين موجود آهي. راجپوتن جي ساکائن مان پتو پوي ٿو
ته گوجر سورج بنسي نسل مان راجا رامچندر جي وڏي پٽ لو جي
اولاد مان آهن. مالوه ۾ ڏونيدار سندن رياست هئي، جنهن جو
تختگاه راجپور هو جو الور رياست جي شهر راجڳڙهه کان ١٠ ميل
الهندي ۾ هو[1]. الور ۾ ڏونيدار رياست ۾ هو. ٥٨٠ ه = [illegible] ۾
چاوڙا کيا راجائن کانپوءِ گوجرن جي جن راجائن ۾ ١- دود،
٢- جئي پٽ، ٣- دود ثاني، ٤- جئي پٽ ثاني، ٥- دود ثالث
٦- جئي پٽ ثالث التڪل ١٢٦ ورهه سوراشٽر تي حڪومت ڪئي.
سندن ڏينهن ۾ سوراشٽر تي گجرات تائين [illegible] ڀڙوچ ۾ [illegible]
نربدا سندس جوڙ وٽ وسندڙ تاپارتي شهر هئا. گوجر راجائن
جي ڏينهن ۾ هوئن تسانگ جهڙي سياح ڀڙوچ جي بندر جي بازار ۽
دولت جي تعريف ڪئي هئي. جنهن راجپوتن ۾ [illegible]
وچ ايشيا جون قومون گڏجي ولايتن تان گجرات جي [illegible]
لکيل آهي ته گوجر قوم جو اصل وطن جا [illegible] ڪري
پنجاب، گنگا، راجپوتانا ۽ گجرات تائين پکڙجي ويئي ۽ رياستون
قائم ڪيائين[2].

---

١ مولوي نجم الغني رامپوري: وقائع [illegible]
همدم پريس لکنؤ ١٩٢٠ع.

٢ شيخ علي محمد: مرات محمدي ص [illegible] مصطفائي
پريس بمبئي ١٣٤٢ع.

هن آکاڻيءَ جو هيرو راڻو ميندرو ذات جو سوڍو ۽ عمرڪوٽ (امرڪوٽ) جو حاڪم همير سومرو اگني ڪل نسل مان "پرمار" هئا جن ۲ صديون ق-م هندوستان ۾ پنهنجون رياستون قائم ڪيون هيون. ستلج کان وٺي سمنڊ تائين سندن ۳۵ شاخون ۽ ۱۴ تختگاه هئا، جن مان سندن ۹ تختگاه مارواڙ ۾ هئا؛ جنهنڪري "نوڪوٽي مارو ستل" سڏبا هئا[1] يونانين کين "شوگده" لکيو آهي. ٻکر ۽ ديبل تي به سوڍن راڻن جي حڪومت هئي.[2] طبقات ناصري موجب ديبل تي جڏهن جلال الدين خوارزمي ڪاه ڪئي هئي تڏهن ملڪ سنان الدين چنيسر (۱۲۲۱-۲۸) ديبل جو راڻو هو.[3] سوڍن ٺڪرن جي وطن ڍٽ جون حدون نگرپارڪر کان وٺي امرڪوٽ تائين هيون. هي پرڳڻو ڪڏهن ڪڇ، ڪڏهن گجرات، ڪڏهن مارواڙ ۽ ڪڏهن سنڌي حاڪمن جي ماتحت رهيو. مگر سوڍن جون جاگيرون هر صدي قائم رهيون. تن ڏينهن ۾ هاڪڙه ۽ سنڌس شاخن چنگ، گهگهر، سرسوتي ۽ ستلج ڪري جيسلمير، بيڪانير، پٽ نبر ۽ ڍٽ آباد پرڳڻا هئا. پندبا، ولهر ميرٽ، موج ڳڙه، ڏراور، کپرو، امرڪوٽ، ونگا بازار، اياڻو وغيره مشهور پتڻ هئا. جهم جو قلعو جڏهن تي محمد بن قاسم حملو

۱ وقائع راجستان ج ۱ ص ۴۸-۴۹.

۲ Raverty, H. G: The Mihran of Sind and its tributries, PP. 494-96, Calcutta, 1892.

۳ علامه داؤد پوٽو ص ۲۹۱-۲۹۲ معصومي، مطبع قيمه ٻمبئي ۱۹۳۸ع.

Marfat.com

ڪيو هو سو ڏٺ ۾ هو. هاڪڙه جي سڪڻ وڃڻ ڪري ٿر ويران ٿي ويو. جيسلمير ۾ هاڪڙه جي شاخن جا نشان ١٣٢ ميلن ۾ آهن. خيرپور جو ماٿوڪو ڪوٽ ڏيکي ۽ سومرن جو قلعو احمد آباد هاڪڙه تي هو. انهن ڏينهن ۾ مسلمان هندن کان تعداد ۾ ٿورا هئا. مسلمان عام طور هندو عورتن سان شاديون ڪندا هئا. اهڙي ميلاپ ڪري سنڌ توڙي هند ۾ ''هندو-مسلم''[١] INDO-MUSLIM تهذيب رائج ٿي.

ڏهين صدي: هن هندو-مسلم تهذيب جي زماني ۾ مسلمان عام طور هندو عورتن سان شاديون ڪندا هئا، جنهن سبب ... مسلمانن ۾ هندو ڪيترن رسمون پيدا ٿيون. چار راڻين جي ... ۾ ١٤٧٠ع ۾ ٢٤ هزار سومرن ۽ سمن ۽ ڪاهوڙن گهرايا ... ڪرڻ لاءِ سانباها ڪيا پر سلطان محمود بيگڙه ٿين ڪاهي ... سردارن کي قيد ڪري پاڻ سان وٺي ويو. اهي جوڻڪ هندو ... کي مسلمان ڪرڻ کانسواءِ ساڻن شاديون ڪندا هئا، تنهڪري سلطان سنڌ ۾ ديني تعليم لاءِ ڪي حنفي علماء مقرر ڪيا هئا.[٢]

مغل شهنشاهن وانگر سنڌ جي مسلمان حاڪمن به هندن ... ڪيون، مثلاً ميان غلام شاه ڪلهوڙي ڪڇ جي ...

---

[١] The Journal of the Sind Historical Society, Vol. I. 'Studies in Indo Muslim' History, PP. 2-3 Jan., 1941 Karachi

[٢] Cambridge History of India, Vol. II, P. 306, Cambridge, 1928.

پائيتيءَ سان شادي ڪئي هئي. تالپر اميرن[١] به سوڍن ٺڪرن مان شاديون ڪيون هيون، ۽ سنڌن جاگيرون ڍٽ پرڳڻي ۾ بحال رکيون هيون، بشرطيڪ ڍٽ مان لنگهندڙ مسافرن جي بر گهور سوڍا ڪندا.

مومل هندڪي قديم رسم موجب ڪاڪ هاڪڙه جي نهر تي پنهنجي شادي ڪرڻ لاءِ جيسلمير کان پنجن ڪوهن جي مفاصلي تي هڪڙي خوشنما ٽڪريءَ تي رنگ محل جهڙو رچايو هو، جنهن جي چوگرد باغ وڻ ۽ باغيچيدار رستا، پٿريءَ اڳيان شيشي جو تلاءُ جهڙو اُهريون هڻندو هو، يا چمڪندڙ ڪنڊن تي شينهن بدران گجگوڙ ڪندا هئا، اهو سمورو ٽڪسات طلسمي، اُن زماني جي صنعتڪاري جو بهترين نمونو هو، جو گوجر راجڪماري پنهنجي شاديءَ جي "سوئمبر" لاءِ تعمير ڪرايو هو. سوئمبر جي رسم قديم دراوڙن ۾ رائج هئي، جا پوءِ نووارد آرين ۾ جالو رکي هئي. هن رسم موجب هندو راجڪماريون پاڻ اهو مڙس پسند ڪنديون هيون جيڪو سوئمبر جيتي. ايوڌيا جي راج ڪمار سري رامچندر ۾ مٿيلا جي راجا جنڪ جي ڌيءَ سيتا سان سوئمبر جيتڻ کانپوءِ شادي ڪئي هئي، جڏهن هن پوري سڀا ۾ ڌنش موڙيو هو. ساڳيءَ طرح[٢] قنوج جي راجا ڄئچند ۾ پنهنجي ڌيءَ جي شاديءَ لاءِ سوئمبر جي رسم ادا ڪئي هئي. مومل ۾ اعلان ڪيو

---

١ ڏسو تاريخ سنڌ ج ٢ مرزا قليچ بيگ، ذڪر ميان غلام شاهه ڪلهوڙو، ١٩٠١ ڪراچي.

٢ Marsham, J. C: Abridgement of the History of India, P. 6, London, 1892.

هو تہ جيڪو محلات اندر گهڙي ايندو، تنهن ان اڳ سيندس. هن اعلان ڪانپوءِ وقت جا حاڪم ۽ شهزادا قسمت آزمائڻ لڳا. چاڪاڻ تہ مومل نهايت حسين هئي. هنجي حسن جي تاب ڪي شاہ صاحب هڪ مصور جي حيثيت ۾ جو اعلىٰ ۽ عمدو آهي سو بيت ڏيونٿا :-

گجر ڪي گهميل جون، تارن ۾ تيرون،
هٿي حاڪمن کي، زور ڏيون زاريون،
ڪاڪ ڪنڌيءَ ڦيرون، سوڀ ڏيهن جون [1]

ڪي امير قسمت آزمائيندي ڪاڪ جي ڪنڌي تي پڌ نعون ٿي ويا ۽ ڪي فقيراڻو ويس ڪري ڏيسان ڏيس مومل جي حسن جي تعريف ڪرڻ لڳا. اهڙن فقيرن جي زباني ستڻي ههو ٻوئين سومري حاڪم ۽ سندس هندو سوڍي وزير ميندري ۾ قسمت کي آزمايو. مڇهائن سوڍو ٻنڌهيءَ سيا طبع سيارو ٿيو، ڀرپوءِ ٿوري ڳالهہ ڪري عقل ۽ هوش و حالي مومل کي ڏيئي رسي هليو ويو. ليلاڻو جو اڳ سوئمبر ڪرتي ڦرڻ تي ويو هو سو ويران ٿي ويو. ٻر هن رنگ محل ۾ شهزادين جي تهذيب هئي، سا سنڌين جي عهد ماضيءَ جي تمدن جي هڪ سونهري باب آهي. اها ڏيکاري ٿي تہ سومرن جي ...

---

1 شاہ جو رسالو سر مومل راڻو از مرحوم غلام محمد شهواڻي ص ۱۰۷، حيدرآباد سنڌ ۱۹۵۰ع.

۽ سنڌين جي ڪهڙي تهذيب هئي.[1] شاه سائين رح سوڍين ۽ ٿوجرين جي تهذيب متعلق فرمائيندو:-

جهڙا پاڻ هن، تهڙيون شاهون منهن سائيون؛
عطر ۽ عنبير سين تازا ڪيائون تن؛
هڙديا گهڻو مشڪ سين جوتا ساڻ چندن؛
سونهن رهي سون سين سندا ڪامڻ ڪن؛
ڪيائون لعل، لطيف چئي، وڏا ويس ورن؛
منجهه مرڪيس من، سوڍي سين سڱ ٿيو.

سون ورنيون سوڍيون رهي رانديون ڪن؛
اڳو اوطاقن ۾، ڪستوري ڪتن؛
اوتيائون عنبير جا منهي طاق ٽڙن؛
پاٽن ڀاڳون پديون، پسيو سونهن سڙن؛
ٿيا لاهوتي، لطيف چئي، پسڻ لاءِ پرين؛
اڄڻي ٿا اچن، ڪاڪ ڪوريا ڪاهڙي.[2]

سنڌين جا محلات نظاريدار هندن تي هئا، جن ۾ اگربتيون، تيل قنديل جا ڏيا ۽ ڪافوري شمعون ٻرنديون هيون. زالون گلابي ويس ڪنديون هيون ۽ جوتن کي چنبيلي تيل مکينديون هيون جنهنجو سرهو واس پري کان ايندو هو. پانن، سوپارين ۽ ايلاچي

---

۱. ليڪڻي لاءِ ڏسو مولانا دين محمد وفائي جو ڪتاب لطف اللطيف ص ٦٧ مهراڻ پبلشنگ ڪمپني ڪراچي ١٩٥٠ع.

۲. شاه جو رسالو سر مومل راڻو ص ٣٨٧ ڪراچي ١٩٠٠ع.

Marfat.com

ڪائڻ جو رواج هو. عطر، عنبر گڏيل پاڻي سان غسل ڪندا هون هيون ۽ بدن کي مشڪ ۽ چندن مالڻ جو به رواج هو. اوطاقن ۾ کٽن تي ڪشوري وڇايل نظر ايندي هئي. پانڌين جي هجوم ۾ جوئا راند ڪندا هون هيون ۽ اهڙن موقعن تي روپين سان شرطون به رکندا هون هيون. محلاتن جي باغ ۾ گلن تي ڀونرن جو ڀڻڪارو، توشڪن ۽ وهاڻن سان سيجون سينگاريل، سونا ۽ روپا زيور، عاج جا جوڙا ۽ چندن جا چرخا، باغن ۾ ڦلاتن جي قطار، آما، ليما، ڦل، ڦاروها، ڪنٽار صاف پڌائين ٿا ته سنڌي سکيا ستابا ۽ فارغ البال هئا. شراب پيئڻ جو به رواج هو. رات جو کٽن، تيزو تارن جي ذريعي پهر شمار ڪيا ويندا هئا جيئن مومل راڻي جي فراق ۾ چوڻي :-

اڃا اڌ اڌ پهر، نڪت سڀ نڪري ويا،
هڪ ميو، ٻيو ميندرو، ساڻي رات سارياڻ،
گوڙها گل ڳاڙها پهر، سورج شاهون ڪيترين،

هت ميوا لفظ آن لاءِ ڪتب آندل آهي جو سنڌين جي سواري لاءِ بهترين تيز رفتار جانور هو، جو ڪڙي رات ۾ ڪٿي ڪلان سوڍي کي ليلا ڏي پهچائيندو هو. سنڌ هڪ گرم ملڪ آهي ۽ چوپاءِ جانورن جي پرورش لاءِ مفيد ملڪ آهي. قديم زماني سنڌ مان چوپايو مال ۽ سواري جا جانور هندوستان ۽ ٻين ملڪن ڏانهن وڪري لاءِ ويندا هئا.[1] چوپائي مال جي واپارين جي علائق

The Cambridge History of India, Vol. I, CH,VIII, .١
P. 214, Cambridge,1922.

Marfat.com

کان سنڌي واقف هئا. سنڌ[1] ۾ ٻن ڏوهن وارا اُٺ به ٿيندا هئا جي گهڻو قيمتي هئا، ڌارين ملڪن ۾ اهي خريد ڪندا هئا. عربن معرفت ٻن ڏوهن وارن اُٺن جو نسل سنڌ مان نڪري بلخ ۽ ايران پهتو[2]. سنڌين وٽ في وڳ ۾ ڏهه هزار اُٺ هوندا هئا. اڪبري دور ۾ اجمير، گجرات، جوڌپور، بيڪانير، جيسلمير پنجاب، ڀٽنير ۽ سنڌ جا گهوڙا سڄي هندستان ۾ مشهور هئا[3]. پهرين افغان ويڙهه وقت ڪراچي جو سيٺ نائومل انگريزي لشڪر لاءِ سنڌ مان اُٺ خريد ڪرڻ لڳو. جوکين جي سردار جام مهرعلي سرجان ڪين کي هڪ هزار اُٺ امداد طور ڏنا هئا[4].

---

۱ چاڻڪيه پنڊت جو ڪتاب جانورن جي بيمارين متعلق عباسي دور ۾ بغداد جي بيت الحڪمت ۾ سنسڪرت مان عربي ۾ ترجمو ٿيو هو. عيون الانباء في طبقات الاطباء، ابن ابي اصيبعه ج ۲ ص ۳۳ مصر.

۲ بشاري مقدسي: احسن التقاسيم في معرفت الاقاليم ص ۴۷۴ ليدن.

۳ مولوي محمد ذڪاءُ الله شمس العلماء: اقبال نامه اڪبري، ص ۲۶۸ - ۲۶۹، علي ڳڙهه ۱۹۱۸ع.

۴ Smith, G: The life of John Wilson, PP. 440—41 London. 1878.

Marfat.com

مومل جڏهن مينڌري کي پرچائڻ ۾ ڪامياب ٿي نه سگهي، تڏهن جيئري چکيا تي چڙهي. مينڌري به سندس سهائي کي ڏسي مچ ۾ ٽپو ڏيئي پاڻ کي ڀسم ڪري ڇڏيو. هن واقع مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ ۾ به ”ستي لڪڙي“ جو رواج هو. ابن بطوطه جو ۱۳۳۴ع ڌاري سنڌ مان لنگهيو هو، تنهن ستي لڪڙي جو بيان پنهنجي سفرنامه ۾ ڏنو آهي. هن بيان مان اوهين سمجهي سگهو ٿا ته شاهه ڀٽائي رح جي رسالي جي پڙهڻ ۾ ڪيتري قدر نه سنڌ جي تاريخ، جاگرافي ۽ سنڌين جي تهذيب جو بيان سمايل آهي. جيڪڏهن اسان وٽ رسالو موجود نه هجي ها ته اسين ڪين خوش نصيب وادي ۽ سندس رهاڪن کي پوري ريت سمجهي نه سگهون ها.

اڄ نه ڀسان سڀ، آتڻ ڪنهن جهڙن سين،
هاڻي تنهن کي، ڪتي ڪتاڪ نهاريان.

شاهه جو زمانو (١٦٨٩ع-١٧٥٢ع)

(جناب محمد شفيع عاوي)

ڪنهن به اديب، عالم، شاعر، مورخ، مصلح ۽ مجدد جي ادبي آثارن، تصنيفن، شعر، جديدي ۽ اصلاحي ڪارنامن کي پرکڻ کان اڳ، سندس زماني جو مطالعو ڪرڻ نهايت ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته هو پاڻ ڪي ماحول جي اثر کان بچائي نٿو سگهي ۽ نه وري الڳ ٿي رکي سگهي ٿو. ادبي تحقيق جي ماهرن، محققن ۽ نقادن جو قول آهي ته ڪنهن به شاعر جو ڪلام سندس دور جو آئينو هوندو آهي جنهن ۾ ان وقت جو سماج، معاشرو، اقتصادي حالتون، ريتون رسمون، رواج، ادبي رجحانات، مذهبي ۽ سياسي تحريڪون ۽ ٻيا ڪارناما منعڪس ٿيندا آهن. انهيءَ ڪري ئي عربي شعر متعلق به چيو ويو آهي ته "الشعر ديوان العرب" يعني ته عربن جو شعر سندن زندگي جو داستان آهي جنهن ۾ سندن ماحول جا سڀ واقعا محفوظ ٿيل آهن. شاعر جي زماني يا دور جي مطالعي ڪرڻ سان نه فقط سندس شعر سمجهڻ ۾ آساني ٿيندي، پر سندس شخصيت، فلسفي ۽ شاعرانه مدار جي ترقيءَ متعلق بيش بها معلومات حاصل ٿينديون ۽ انهيءَ ڪن تاريڪ ۽ گمنام پهلوئن تي روشني پوندي. باغ ۾ ڪو گل خود بخود نٿو نڪري پر ان لاءِ پهرين گاهه جي به ضرورت آهي. جهڙوڪ زمين کهڙي هموار ڪرڻ تي

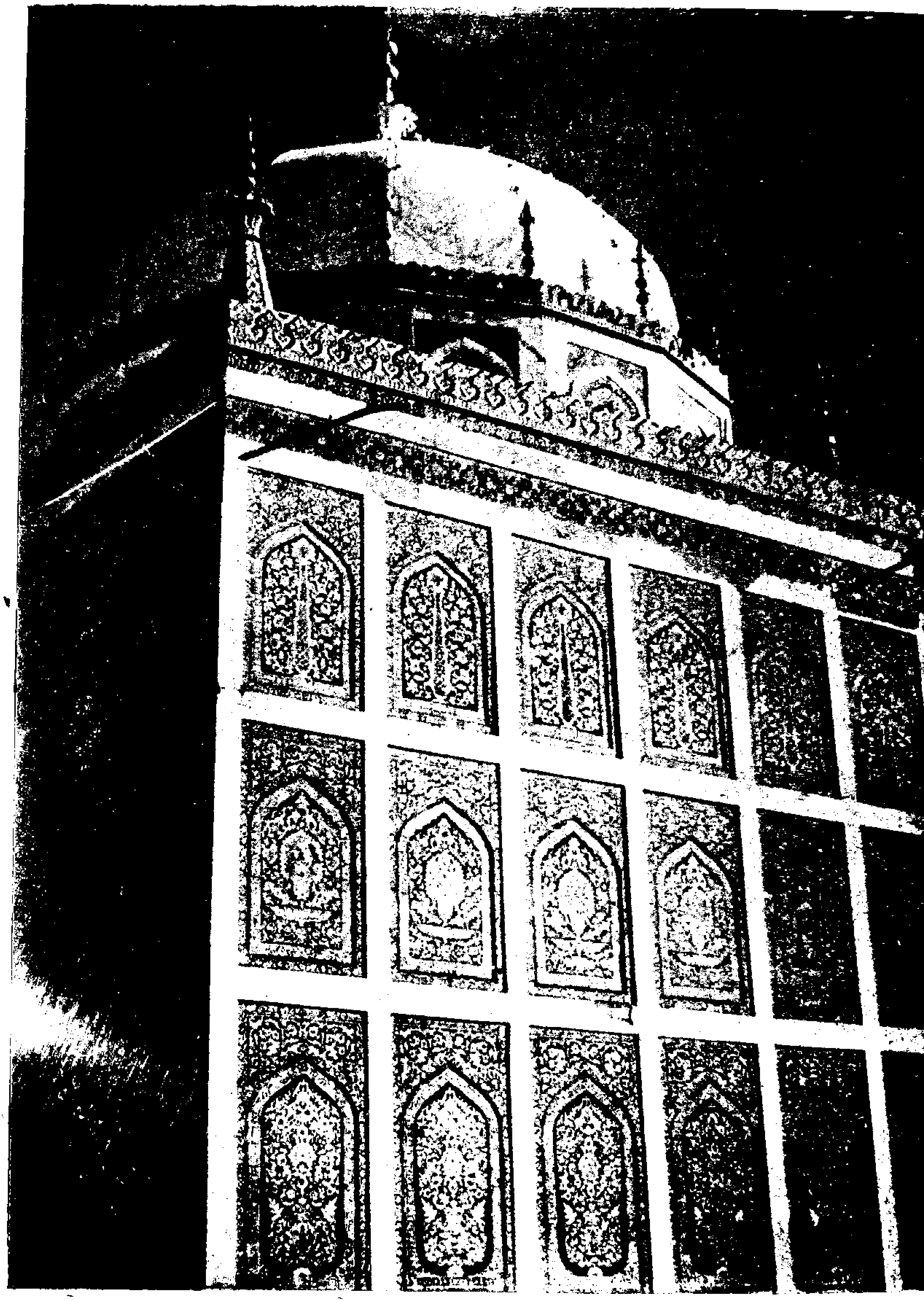

شاهه جي روضي جو ٻاهريون حصو.

Marfat.com

Marfat.com

ٻوٽي، ڇوڏ ۽ ٻج تي چڙهي، وقت سر ٻاهر ٿو ڏجي، پوءِ ٻار ڪري
خس ۽ خاشاڪ کان صاف ٿو ڪجي تڏهن مس ٻي مڪمل گل ٿو
اڀري، جنهن جو حسن ۽ خوشبوءِ فطرتي آهي. ساڳيءَ طرح هڪ
شاعر ۾ پنهنجي ماحول جو موزون مذاق آهي جنهن سندس شاعراڻي
قوت ۽ ذوق ۾ سندس مدد پڻ ڪئي آهي. اهڙا ڪي
مفلق شاعر ٿورا آهن جي پنهنجي ماحول کان بالڪل بي نياز رهن
ٿا ۽ انهن اڳتي وڌيل آهن ورنه هرڪو شاعر ان جو مقلد آهي ۽
مذاق پنهنجي استعداد آهر ڪجهه نه ڪجهه استفاده ڪري ٿو
اقبال جهڙن چيو آهي:-

هست اين ميڪده و دعوت عام است اينجا،
قسمت باده باندازهٔ جام است اينجا.

هڪ حقيقي شاعر وانگر شاهه جو ڪلام ۾ سندس زماني جي
ڪنايتن، تلميحن، اشارن، تاريخي حقيقتن، واقعن ۽ داستانن سان ڀريل
آهي جنهن جي ڄاڻ لاءِ شاهه جي دور جو مطالعو ڪرڻ
نهايت ضروري آهي.

شاهه جو زمانو ۱۱۰۲ھ کان ۱۱۶۵ھ تائين مطابق ۱۶۸۹ع کان
۱۷۵۲ع تائين آهي جو عصر اڙهين صديءَ کان وڌيڪ عرصي تي
مشتمل آهي اسان کي هن عهد کي مختصر تاريخي روشنيءَ ۾
ڏسڻو آهي.

(الف) سياسي پس منظر:-

سياسي نقطئه نظر کان هي عرصو سنڌ ۾ مغل طاقت جي انحطاط
۽ زوال جو دور آهي ۽ ڪلهوڙي خاندان جي عروج جو زمانو
آهي. هن عهد جي اوائل ۾ دهلي مرڪزي سرڪار پاران سنڌ

Marfat.com

جي مختلف صوبن بکر، ٺٽه ۽ سيوستان لاءِ نواب ايندا هئا جي. ميان نور محمد ڪلهوڙي جي سيوستان جي صوبيدار ٿيڻ ۽ ٺٽي صوبه جي مقاطعه ڪٽڻ پڄاڻان هند ٿي ويا. انوقت ڪمزور دهلي مرڪز جو هڪ مقامي باشندي فائدو ورتي سنڌ ۾ ڪلهوڙه گهراڻي جو بنياد وڌو. ميان يار محمد ڪلهوڙي مريدن ۽ بروهين جي مدد سان منڇر ڍنڍ کان لاڙڪاڻي تائين علائقه فتح ڪيو ۽ مغل شهنشاه سندس وڌندڙ اقتدار محسوس ڪري کيس خدا يار خان جو لقب ڏنو. هن هالا پرسان خدا آباد هو شهر پڏائي پنهنجي گادي جو هنڌ ڪيو. مغل سرڪار پاران هن ديره غازي خان طرف ٿيل فسادن کي سرڪوشيءَ سان روڪيو سندس وفات کانپوءِ پٽس ميان نورمحمد ڪلهوڙه (١٧٠١–١٧٥٥ع) گادي تي ويٺو جنهن فتوحات جو سلسلو اڃا جاري رکندي ڪلهوڙه حڪومت وسيع ڪئي. هن شڪارپور جي دائود پوٽن کي شڪست ڏيئي، کين بهاولپور ڏانهن ڀڄائي ڪڍيو. محمد شاه مغل شهنشاه جي حڪم سان قلات جي والي عبدالله خان تي ڪاهيائين ۽ بروهين کي فاش شڪست ڏيئي پنهنجي حڪومت جون حدون بلوچستان تائين وڌايائين. مغل شهنشاه محمد شاه سندس خدمتن جو اعتراف ڪندي سنه ١٧٣٧ع ۾ کيس خدا يار خان جو خطاب ڏئي سيوستان جو گورنر مقرر ڪيو. هن مغلن کان ٺٽه جو صوبه خراج تي ورتو اهڙيءَ طرح ساري سنڌ جو خود مختيار حڪمران بڻيو. سندس ڏينهن ۾ سنه ١٧٤٠ع ۾ نادرشاه افشار دهلي کان موٽندي سنڌ تي ڪاهيو ۽ ميان نور محمد خوف وچان امرڪوٽ ڀڄي وڃي هڪ مضبوط قلعي ۾ پناه ورتي. جڏهن ته امرڪوٽ جو رستو مشڪل ۽ دشوار

Marfat.com

هو ۽ راهه ۾ ڪاڏي پيئي ۽ ڳاهه ٻئي جو ڪوبه انتظام حڪومت
هو نٿي ڪري ميان، نادر شاهه جو اتي پهچڻ محال ٿي سمجهيو ٿو
سنڌ امير ن جي خلاف هو. ايراني سپهسالار اوچتو اچي مٿس
ڪڙڪيو. ميان صاحب ٻيو چارو نه ڏسي ڳچيءَ ۾ ڳارو وجهي
نادر شاهه کي قرآن مجيد ميڙ ڪري پيش ٿيو ۽ کيس عذر ڏنائين
ته جيئن ته سنڌ جو خاندان ڪلهوڙن پشتن کان وٺي مغل حڪمرانن جو
نمڪخوار ۽ باجگذار آهي تنهن ڪري جيڪي هو چوندا آهن سنڌ
اطاعت ڪري ڪو عهدو قبولي ها ته جڳهه ۾ پهچجي آڻا ان
بيوفائي سبب رسوا ٿيا. نادرشاهه سنڌ جي اهو معقول عذر
مڃي مٿس هڪ ڪروڙ روپيه تاوان جنگ ۽ ٢١ لک روپيه ساليانو
خراج مڙهي، کيس ملڪ موٽائي ڏنو. تاوان جنگ جي عوض ۾
سنڌ ۾ پٽ محمد مراد ياب خان ۽ غلام شاهه ٻنهي سان ايران وٺي
۾ ويو. تاوان جنگ جي وصولي لاءِ نادر شاهه چار سئو مغل سوار ساڻ آڻي
ميان صاحب مٿان مسلط ڪري ويو جيئن اچي ڪلهوڙن کان رقم ۽ خراج
اڳاڙي کيس ايران موڪليندا رهن. انهن مغل فوجي سردارن ...
جنسي ظلم جي بازار ٻاري ڇڏي. جنهن ۾ امير ۽ سيد وٽ ڪو
عمدو گهوڙو ٿي ڏٺائون يا ڪنهن مقامي باشندي وٽ ڪا چيز ڏٺي
ترار يا ڪو قيمتي ڪپڙو سندن نظر تي چڙهيو ته ان کي زوري
ڦري ٿي ورتائون. اهو ظلم ۽ ڦرلٽ سنڌ ۾ ...
جيستائين ان تاوان جنگ نه ڀريو. نادر شاهه ...
عيوض ميان نور محمد کي "شاهه قلي" جو خطاب ڏنو ...
سنڌ جو شمالي حصو شڪارپور ۽ بکر وغيره سنڌ کان ڌار ڪري ايران
سان ملائي ڇڏيو ۽ اهڙي طرح هن سنڌ ۾ هميشه لاءِ مغل حڪومت

Marfat.com

جو خاتمو ڪيو. نادرشاهه جي قتل ٿيڻ کانپوءِ سنڌس جانشين احمد شاهه ابدالي ٿيو جنهن ميان نور محمد کي ”شاهنواز خان جو خطاب ڏيئي سنڌس ائي نظر بند بند ڪرائي موٽايا. جڏهن ته ميان صاحب کيس خراج ادا نه ڪيو تنهن ڪري جڏهين احمد شاهه ابدالي سنڌ مان پنجاب ٽي ويو تڏهين ميان نور محمد ڊپ کان خدا آباد کان ڪي ڀڄي ويو جتي وفات ڪيائين. کانئس پوءِ سندس پٽ مراد ياب خان احمد شاهه جي خدمت ۾ حاضر ٿي کيس خراج جي جملي بقايا پوري ڏني، جنهن تي افغان حڪمران کانئس خوش ٿي کيس ”سربلند خان“ جو خطاب ڏنو. هي هو شاهه جي عهد جو سياسي پس منظر، جو عرصو يار محمد جي عهد ۽ نور محمد جي اوائلي دور کانسواءِ باقي سارو وڳوڙ ۽ انتشار جو زمانو هو. هن دور سان هي به سنڌي پهاڪا ”ڏاڏي جي لٽ کي به مٿان آهن“ ۽ ”جو ڏاڍو سو گابو“ بالڪل ٺهڪي اچن ٿا.

(ب) اقتصادي :-

اقتصادي نقطه نظر کان هي سنڌ جي آسودگي جو دور هو. مغل نوابن کان وٺي ڪلهوڙن جي اوائلي حڪومت تائين امن امان، صلح ۽ سلامتي سبب صوبه سنڌ زندگي جي مختلف شعبن جهڙوڪ علم و هنر، صنعتن ۽ ڪاريگرين واپار ۽ زراعت وغيره ۾ خوب ترقي ڪئي. جڏهن ته حڪمران طبقو ڪاريگرن ۽ صنعتڪارن جو دلداده ۽ سرپرست هو تنهن ڪري سندن امداد ذريعي سنڌ جي هنرن ۽ ڪاريگرين گهڻي ترقي ڪئي. ٺٽو، سيوستان ۽ نصرپور ۾ اعليٰ ۽ نفيس ڪپڙو گهڻو تيار ٿيندو هو جو ملڪ جي ضرورت پوري ڪرڻ کان سواءِ ڪافي انداز ۾ ٻيروني ملڪن

ڏانھن موڪليو ويندو هو. سنڌ ۾ ڪپڙي جي صنعت جو هن مان اندازو لڳائي سگھبو جو صرف نصر پور جي شهر ۾ ٽي هزار ڪورين جا گھر هئا. جئن ته هنر مندن ۽ ڪاريگرن جو گھڻو قدر هو تنھن ڪري ماڻھون ڏند و پشت به پشت اختيار ڪندا هئا جنھن ڪري ڪين ان ۾ غير معمولي مھارت حاصل ٿيندي هئي. ڪپڙي جي صنعت ڪانسواءِ جنديءَ، ڪاشي ۽ چمڙي جي صنعتن سنڌ ۾ ڪافي ترقي ڪئي جن جو مال ٻاهر موڪليو ويندو هو. انھن ڏينھن ۾ عام ماڻھن جو زراعت پيشو هو ۽ سندن حالت بهتر هئي. ڪلهوڙن دائمي آبپاشيءَ لاءِ واه کوٽايا جنھن ڪري سنڌ جي زراعت ۾ واڌارو ٿيو. مختلف جنسون جهڙوڪ ڪڻڪ، چانور، جوار، ٻاجهري پيدا ٿينديون هيون. چانڊڪي پرڳڻي ۾ عمدا چانور ٿيندا هئا. اتر سنڌ ۾ جوار ۽ لوئر سنڌ ۾ ٻاجهري عمدي ٿيندي هئي. اناج، گوشت، مڇي، ڀاڄيون، مرغيون ۽ مکڻ، گيهه ۽ ميوا جام ٿيندا هئا ۽ سندن اگهه ڪريل هئا. سنڌ ۾ انوقت سڪر سستائي جو زمانو هو. ماڻھون سڀ سکيا ستابا هئا ۽ ڪو انگل اگهاڙو ۽ پيٽ بکيو ڪين هو.

تنھن وقت سنڌ جو واپار خشڪي خواه سمنڊ رستي ڏيساورن ۽ بيروني ملڪن سان هلندو هو. قافلن، ڏنگين، ... جهازن رستي واپاري ۽ وڻجارا مال ٻاهر موڪليندا هئا. جنھن جي شاهدي شاه جي سر سامونڊي ۽ سر سريراڳ مان ملي ٿي. لاهري بندر، اورنگا بندر، وسٽي بندر ۽ شاهبندر، انوقت سنڌ جا وڏا بندر هئا جن تي گھڻو واپار هلندو هو.

Marfat.com

مطلب تہ صوبہ سنڌ تنهن وقت سڪيو ستابو هو. انهي شادابي
۽ مالي حالت جو اندازو هن حقيقت مان لڳائي سگهبو جو سنڌ
هڪ ڪروڙ رپيہ تاوان ۽ چوڏهہ لک رپيہ ساليانہ خراج نادرشاه
کي ڀري ڏنو ۽ ڪيترا ڏينهن نادرشاهي لشڪر جو ۲½ لکن
کان مٿي ججهو وجهي ٿو سنڌ ۾ ڪلاڙي جي عيش عشرت ۽ قر
ات جو ظلم ڀاري ڏنو. جيڪڏهين سنڌ انوقت وسندڙ ملڪ
نہ هجي ها تہ هوند اُهي افغان ۽ ايراني حڪمران ڪاهي نہ
اچن ها ۽ سندن لشڪر ايترا ڏينهن هت نہ رهي ها.

جيتوڻيڪ سڀ شيون ارزان هيون ۽ معيار زندگي گهٽو گهٽ
هو، پر تنهن هوندي بہ سنڌي ماڻهون جفاڪش ۽ محنتي هئا.
آدمشماري جو گهڻو حصو ڳوٺن ۾ رهندو هو ۽ زراعت تي گذر
ڪندو هو. واپاري، شاهوڪار ۽ سکر ماڻهون شهرن ۾ زندگي بسر
ڪندا هئا جتي ڪين شهري زندگي جون سڀ سهوليتون ميسر
هيون. ماڻهو ڪسرت ۽ مردانہ رانديون جا ڪوڏيا هئا جنهن
اهي پنهنجو جوهر ڏيکاريندا هئا. اميرن جي مجلسن ۾ سازو
سرود ۽ رقص جون محفلون منعقد ٿينديون هيون جتي شراب جا
دور جاري رهندا هئا. ان عيش و عشرت سان گڏو گڏ عابدن،
صالحن ۽ صوفين جي بہ ڪمي ڪانہ هئي، جي شبخيزي جون
عبادتون ۽ رياضتون ڪندا هئا ۽ سماع جا حلقا هلندا هئا. ماڻهن
جو ديني ڳالهين ڏانهن رجحان هو ۽ اُهي صوفين، پيرن اوليائن
۾ گهڻو اعتقاد رکندڙ هئا. ان وقت درگاهون ۽ خانقاهہ وسندڙ هئا.

علمي حالت :- هن دور ۾ سنڌ جي علمي حالت بہ بهتر
هئي. ملڪ ۾ ڪئين مڪتب، مدرسا ۽ دارالعلوم هئا. مڪتب

Marfat.com

گوٺن جي مسجدن سان ملحق هئا ۽ مدرسا. دارالعلوم شهرن ۾ هئا. روهڙي، مٽياري، سيوستان ۽ ٺٽو ان وقت سنڌ جا علمي مرڪز هئا. انگريز سياح اليگزينڊر هئملٽن جو سنہ ۱۶۹۹ع ۾ سنڌ ۾ آيو هو تنهن جي قول مطابق صرف ٺٽي ۾ ئي چار سو مدرسا هوا جن ۾ مختلف علوم و فنون جي تعليم ڏني ويندي هئي. سنڌ جي مدرسن سادات ۽ اميرن وٽ ڪيئي ڪتبخانا هئا جن ۾ نفيس ۽ نادر قلمي نسخا هئا. ڪيترا تيز قلم خطاط ۽ خوشنويس هر وقت ڪتابن اتارڻ ۽ نقل ڪرڻ ۾ مشغول رهندا هئا. ميان نور محمد جو نفيس ڪتبخانو نادرشاه کڻي ويو جنهنجو ميان صاحب کي آخري عمر تائين ارمان رهيو. ٺٽو انوقت جو وڏي ۾ وڏو علمي مرڪز يا دارالعلوم هو جنهن ۾ ٻاهرين اسلامي ملڪن جا شاگرد تعليم پرائڻ لاءِ ايندا هئا. جيتوڻيڪ فارسي ٻولي سرڪاري ۽ دفتري زبان هئي تہ بہ مڪتبن ۾ عربي جو گھڻو شوق هو جا مذهبي زبان هئي. هن دور ۾ سنڌ ڪيترائي عربي عالم پيدا ڪيا جن ديني علوم جي سلسلي ۾ بيش بها خدمات سرانجام ڏنيون. ان دور جي عربي عالمن مان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (م ۱۱۷۴ھ)، شيخ محمد حيات سنڌي (م ۱۱۶۳ھ)، حاجي فقيرالله علوي (م ۱۱۹۵ھ) مخدوم محمد معين ٺٽوي (م ۱۱۶۱ھ)، محمد قائم سنڌي (م ۱۱[illegible]ھ) ابوالقاسم سنڌي (م ۱۱۳۰ھ) ممتاز هستيون آهن جن جون تصنيفون اڄ بہ اسلامي دنيا ۾ پڙهيون ۽ ٻڌيون وڃن ٿيون. فارسي علم و ادب هن دور ۾ نمايان ترقي ڪئي. ڪيترن سنڌي نسل فارسي عالمن پنهنجي علمي لياقت وسيلي مغل دربار

Marfat.com

۾ رسائي حاصل ڪري ۽ معزز عهدا ماڻيا. اهڙن عالمن مان
مير عبدالرشيد ٺٽوي صاحب "منتخب اللغات" ۽ "فرهنگ رشيدي،"
شاه ولي ٺٽوي صاحب تحفة المجالس، امين الدين خان ٺٽوي
(م ١١٥٠ هه) مصنف "معلومات الآفاق" مشهور آهن. ڪيترا
خوش فڪر سخنور موجود هئا جن شعر و سخن جي سرگرمين
سان بزم سخن تي گرمايو. مير علي شير قانع جي تذڪره
"مقالات الشعرا" مان خبر پوي ٿي ته انوقت مشاعره جو رواج
هو جنهن ۾ مشهور فارسي شاعر محسن ٺٽوي، غلام علي مداح،
علي شير قانع، شيوڪرام عطارد، محمد پناه رجا، نجم الدين عزلت
غلام علي مومن، ۽ حيدرالدين ڪامل حصو وٺندا هئا. مير
علي شير قانع (١١٤٠-١٢٠٢ هه) ان عهد جو مشهور مورخ
آهي جنهن پنهنجي تاريخ تحفة الڪرام سنه ١١٨١ هه ۾ تصنيف
ڪئي. قانع، تحفة الڪرام جي ٽئين دفتر ۾ سنڌ جي حڪمرانن،
اولياءِ ڪرام، مشاهير علما عوامي ڪهاڻين ۽ شهرن جو ذڪر ڪيو
آهي، جو سنڌ جي تواريخ جو بهترين سرمايو آهي. جيتوڻيڪ
مير صاحب انهن اختصار کان ڪم ورتو آهي سنڌ تي ٿورو ڪجهه
لکيو آهي ته به جو ڪجهه لکيو اٿس سو اسانجو بيش بها سرمايو
آهي. مير علي شير قانع جي زماني ۾ سنڌ جي تواريخ ۽ سنڌي علم
و ادب تي گهڻو ڪجهه مواد موجود هو مگر سنڌس غفلت ڪري اهو
فنا ٿي ويو. مير موصوف جيڪڏهين انڪي ڪتب آڻڻ جي
ڪوشش ڪري ها ته هوند اهو هميشه لاءِ محفوظ ٿي پوي ها
۽ سنڌس سنڌ تي هڪ جاويد احسان ٿئي ها.

Marfat.com

ان عهد ۾ ڪيترا وڏا صوفي ۽ عارف موجود هئا، جن جا [illegible]
۾ تصوف ۽ عرفان جا درياءَ وهايا ۽ ڪيترن ماڻهن کي [illegible]
روحاني فيض سان نوازيو. هن انتشار ۽ فتنن جي زماني ۾ نادرشاهه
۽ احمد شاهه ابدالي جي ڪاهن سببان ماڻهن جون دليون [illegible]
[illegible] ۽ جلال [illegible] ۽ مايوسي ۽ نا اميدي [illegible] وڃان
دنيا جو فلسفو [illegible] گهڻو [illegible] ڪيترن ماڻهن عزلت ۽
گوشه نشيني اختيار ڪئي. تصوف جي [illegible] سنڌ
گهڻو [illegible] ڪيو [illegible] شاهه جي شعر ۾ فنا جي فلسفي تي
سنڌ جي عهد جي [illegible] جو [illegible] :-

[illegible] فاني [illegible] دنيا [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ۽ [illegible] [illegible]
(شاهه)

انهيءَ وقت جا وڏا صوفي: شاهه عنايت شهيد (م ١١٣٠ھ)،
خواجه ابو المساڪين سلطان الاوليا خواجه محمد زمان لنواريءَ (١١٨٨ھ)
فقير عبدالرحيم گرهوڙي (١١٩٢ھ)، حافظ فقيرالله علوي (م ١١٩٥ھ)
۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائي (م ١١٦٥ھ) آهن [illegible] تصوف جي [illegible]
خدمت ڪئي ۽ [illegible] ڪيترن [illegible]
مولا ڏانهن رجوع ڪيو.

سنڌي ادب:-

ڪلهوڙن جي عهد ۾ سنڌي ادب ۽ خصوصاً سنڌي شعر گهڻي
ترقي ڪئي. جيئن ته ڪلهوڙا سنڌي ٻوليءَ جا حامي هئا ۽ [illegible] ڪيترا

L (11) 42—26

حڪمران علم دوست هئا تنهن ڪري انهن سنڌي ادب جي ترقي ۾ خاص دلچسپي ورتي. جيتوڻيڪ فارسي اڃا سنڌ جي دفتري زبان هئي ۽ سڄي ڀر شڪارپور ۽ ٻئي طرف ايران ۽ افغانستان جي اثر سبب فارسي دفتري ٻولي هجڻ ڪانسواءِ ادبي ۽ ثقافتي ٻولي پڻ هئي ته به سنڌي عوام جي زبان هئي. ڪيترا سنڌي سگهڙ ۽ شاعر ان دور ۾ پيدا ٿيا جن جو ڪلام گهڻو ڪري نادرشاه ۽ احمد شاه ابدالي جي ڪاهن ۽ مدد خان پٺاڻ جي حملي سبب ضايع ٿي ويو پر تنهن هوندي به باقي محفوظ جيڪي ڪجهه ٿورو گهڻو آهي سو انهن شاعرن جي زبان ۽ انداز تي ڪامل دسترس جو پتو ڏئي ٿو. سنڌي شعر ان عهد کان گهڻو اڳ شروع ٿي چڪو هو ۽ پهرين دور جي قديم شاعرن جهڙوڪ قاضي قاضن (٩٥٨ هه) ۽ محمد لسڪري (١٠٠٠ ع) ۽ شاه ڪريم (م ١٠٢٣ هه) سنڌي شعر جيئي اڳي ماڻهن سان آشنا ڪرايو. سندن شعر جون خصوصيتون سادگي، تجنيس حرفي ۽ سنڌي لغت جي فراواني آهن. هن دور ۾ سنڌي شعر ڪافي ترقي ڪئي. اڳ قديم شعر جي پهرين دور جي سادگي باقي ڪا نه رهي. هن دور جي شاعرن شعر ۾ رواني پيدا ڪئي ۽ ان ۾ تجنيس حرفي ڪانسواءِ نيون مضمون ڪتب آندائون. شاعرن مختلف مضمونن تي طبع آزمائي ڪئي. وائگو شعر جو هميشه صرف اخلاق ۽ تصوف موضوع نه رهيو. شاه عنايت رضوي (م ١١٢٠) جهڙو جيسو سنڌي جي عوامي قصن تي طبع آزمائي ۽ مختلف سرن ۾ ڪلام جهڙو جن جو شاه موضوع جي لحاظ کان مقلد آهي. شاه عنايت رضوي پهريون سنڌي شاعر آهي جنهن مارئي ڳائي. سلطان العارفين خواجه محمد زمان لنواري (١١٢٥–١١٨٨ هه)، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي (١١٩٢ هه)

Marfat.com

روحل فقير (۱۱۹۸ هه)، صاحبڏنو فاروقي (م ۱۱۹۹ هه) پنهنجي دور جا وڏا صوفي شاعر ٿيا جن پنهنجي شعر ۾ تصوف جا باريڪ نقطا سمجهايا آهن. جن ۾ شعر شرڪاني وڏيڪ جاذب ۽ واڻ ڏيندڙ آهن تي ڏيکاريل ڪري ڪيترن ڏيهي عالمن ضرورت محسوس ڪري ملڪي عوام ۽ نومسلمن کي دين جا مسئلا آسان نموني سمجهائڻ لاءِ پنهنجا ڪتاب منظوم لکيا. ان قسم جي مذهبي شاعرن مان مخدوم محمد هاشم (م ۱۱۷۴ هه) صاحب تفسير هاشمي وغيره ڪتاب قوت العاشقين، فرائض اسلام، راحت المومنين، زاد المتقين، فيض حسنات، مخدوم عبدالله صاحب ڪنز العبرت، قوت المومنين وغيره ابوالحسن (م ۱۱۸۲ هه) صاحب مقدمة الصلوات وغيره، مخدوم ضياء الدين صاحب "ضياء الدين جي سنڌي" آهن. احسان الله ٺٽوي پوئين سنڌي مرثيه گو شاعر آهي جنهن جا مرثيا جي مشهور آهن سنڌي مرثيه نگاري ۾ گڏ ڪيا آهن. ڪلهوڙن حڪمرانن ميان سرفراز (حڪومت ۱۷۷۲ع–۱۷۷۵ع) سنڌي مداح جو موجد آهي ۽ سندس مداح "ڀلا ڄام جي" مشهور آهي. ڪلهوڙن جي موزون سنڌي شاعر مخدوم عبدالرئوف ڀٽي ٺٽوي (م ۱۲۰۰ هه) هن دور ۾ پيدا ٿيو جنهن جا موزون مولود اڄ ڏينهن تائين عيدن ميلادن تي پڙهيا ويندا آهن. ٺٽي جي شاعرن مان عزيز الله متعلوي سنڌي نثر ۾ پنهنجو "تفسير قرآن" لکيو جيڪو درحقيقت تفسير بدران قرآن مجيد جو ترجمو آهي. اهڙي ريت ادبي ماحول ۾ شاه صاحب اهڙو ڪوئي ۽ پنهنجي نظم سان سنڌ کي مسحور ڪيائون ۽ سنڌي شعر ۾ اوچو انقلاب آندائون. هن نه صرف

Marfat.com

سنڌي زبان کي نون لفظن، ترڪيبن ۽ محاورن سان مالامال ڪيو
۽ سنڌي شعر جي محدود دائري کي جديد اسلوب، نون مضمونن، گونا گون
خيالن، لفظي ۽ معنوي صنعتن، فطرت نگاري، حسن بيان ۽ انداز بيان
موسيقي، فلسفه ۽ ٻين شعر جي ضروري جزن ۽ خصوصيتن سان متعارف
ڪرايو. انهي ڏونهن جي حد وڌ دائري مان نڪري ... وسيع
ميدان ۾ آندائين. سنڌ ... جي عوامي قصن کي منظوم ڪري ...
ڪردارن کي مشهور ڪيائين. سنڌي عمدگي ۽ باقاعده نوري صورت ڏني
۽ فطرت جي ڪري پاڪ ڏيکاري ... صورت نگاري ۽ انساني نفسيات
جو ماهرانه ڪيائين. مطلب ته شاهه ... جي شعر جي خوبين ۽ محاسن
سنڌي ... خصوص آهن ۽ انهي ڪري هڪ وقت ۾ ... سنڌي
متقدم، همعصر ۽ متاخر شاعر ... مان ... اهي ڪري ... شاهه ...
سنڌي شاعرن جو سرتاج ڪري ليکيو ويندو آهي.

Marfat.com

قصيدو درشان شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه

(مرحوم [illegible])

١. ذره ذره دلي گرتو م اي قوم آهي ڪو
ياد گيري تازه ڪر حضرت ڀٽائي شاهه جي.

٢. گوهر مردان — خدا کي ناز شهرت جو ضرور
[illegible] اسان تي [illegible] ڪرڻ خدمت ڀٽائي شاهه جي.

٣. عالم — روحانيت ۾ هي [illegible] مذهب خدمت [illegible]
جو فقط [illegible] ڀٽائي شاهه [illegible]

٤. [illegible] گرجي [illegible]
هو بهو [illegible] ڀٽائي شاهه جي.

٥. فخر فوقيت [illegible] خيالات — خودي
فڪر مان مائل سدا فطرت ڀٽائي شاهه جي.

Marfat.com

٦. هُئي نياز و عجز سان اميريءَ خالي صدا
طمع از بوئي انانيت ڀٽائي شاهه جي.

٧. ڇا بيان ڪريان سندس اخلاق حسن جي صفت
آهه حضرِ راهه هر خصلت ڀٽائي شاهه جي.

٨. مشرق و مغرب جي اندر ٿي مسلم بي گمان
قربِ مولا ۾ ڪماليت ڀٽائي شاهه جي.

٩. ڏس تہ ڪيئن ثابت ڪري ٿو ان جو هر حرفِ ڪلام
فناڪروني ۾ فنائيت ڀٽائي شاهه جي.

١٠. گر گهرين اي طالبِ حق لذتِ ديدارِ حق
صبح سانجهيءَ ڪر سدا صحبت ڀٽائي شاهه جي.

١١. پڙهہ بہ غور و فڪر پڙهندي تون رسالو پڻ ڏٺي
جنهن جي ڏس هر بيت ۾ برڪت ڀٽائي شاهه جي.

١٢. پڙهہ خلوصِ دل سان انور ”قل هو الله احد“
ڪر ثواب ان جي ۾ تون نيت ڀٽائي شاهه جي.

پهنجا ڏاڻي

(جناب رشيد احمد لاشاري)

١ــ ڪين نور — ذات حق کان آ جدا عبداللطيف،
جي جدا ناهي ته آ نور — خدا عبداللطيف.

٢ــ پٽ ڪاٺي آل — نبي دنيا ۾ آهي آشڪار،
طائران — نظر سنڌي جو [illegible] عبداللطيف.

٣ــ جذبهٔ توحيد جو مرڪز [illegible]
پيشوائي مو گروهه — [illegible] عبداللطيف.

٤ــ آ سنڌ سي تصنيف پيغام [illegible] آ [illegible]
راه — آزادي جو ڪامل رهبر [illegible]

٥ــ آ مصور فطرت — انساني [illegible] — [illegible]
عڪاسي — [illegible] عبداللطيف.

٦ــ افصح الفصحا ڪلام — حق [illegible]
سڀ کان اول شاعر [illegible]

٧ــ فيلسوفان — زمانه آ ڪين [illegible]
فلسفو آهي [illegible] عبداللطيف.

٨ــ سنڌ جي شعرا ڏي پيغام — [illegible]
موڪلي من وقت ڪا ياد — صبا عبداللطيف.

Marfat.com

سنڌ جو سعدي : شاهه ڀٽائي

(جناب حافظ محمد احسن)

۱. شاعران سنڌ جو سرتاج ۽ سردار شاهه
معرفت جي ملڪ جو آهي واقف اسرار شاهه
سنڌ جو موتي ۽ مالڪ سنڌ جو سينگار شاهه
صوفي و عارف ۽ عاشق عالم و ديندار شاهه
سنڌ جو سعدي ۽ حافظ ۽ عمر خيام آهه
هن جو گفتگو شاعرانه جڻ ته الهام آهه.

۲. آسمان علم شرعي جو ٻڌائي آفتاب
معرفت جي عرش اعظم جو درخشان ماهتاب
سر مخفيءَ کي ڪيائين بي حجاب و بي نقاب
شاعران سنڌ جو سرتاج ٿيو انهيءَ خطاب
عاشق صادق ۽ آهي عارف بالله شاهه
عالم علم حقيقت آهه حق آگاهه شاهه

۳. اهڙو آهي شاهه جنهن بابت جو بهتر بيان
بيت پاڪ جي ڪيئي ٿي جي آئينه آهه عيان
هر ڪي گفتگو در سنه نڪتو آهه ليه گوهر فشان
سالڪن جي لاءِ تحفه روح راحت ارمغان
حسن و خوبي ۽ حب قومي سان ڀريل آهي ڪلام
فائدو جنهن مان ڪري حاصل ٿو هر ڪو خاص و عام.

Marfat.com

سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونه همسر يا لطيف

(جناب محمد خان غني)

شاعران – سنڌ جو تون آهين رهبر يا لطيف
صوفين ۾ ڪونه ڪو تنهنجي برابر يا لطيف
عاشقان – حق جو تون آهين افسر يا لطيف
آهين بحر – علم جو تون ئي شناور يا لطيف

سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونه همسر يا لطيف

جو نه ٿئي نازان توتي سنڌ ۽ سنڌي زبان
بخش جنهنکي آه تو ڪان ٿيو حيات – جاودان
جي نه هئا راز مخفي جا ٿئين ها رازدان
گنج – حڪمت سان ڪئي ها ڪنهن گوهر يا لطيف

سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونه همسر يا لطيف

شعر ۾ باريڪ نڪتن تي رسي تنهنجي نگاه
تنهنجي تلميحن اشارن تي عجب – دل واه وا
شاعري ۾ جي ملڪ جو تون برابر بادشاه
آسمان – علم جو اختر تون انور يا لطيف

سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونه همسر يا لطيف

شعر تنهنجي جو مقامن مان ڪري ٿيو مرتبو
جو ڪلام – پاڪ ۾ تنهنجو ڪيو تفسير تو

L (IV) 642—27

Marfat.com

عبد ۽ معبود جي تو ڪيو تفاوت ڪي جٿو
راز جي قدرت رکيا، تون تنهنجو ماهر يا لطيف
سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونہ همسر يا لطيف

علم عرفان جي حقيقت کي ڪيو تو برملا
آه ڇا راز تصوف تنهنکي تو ڪوليو صفا
سا سچائي صاف جيڪا ٿي شرع جي اقتدا
نڪتہ تحقيق جو تون نڪتہ پرور يا لطيف
سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونہ همسر يا لطيف

طالب تحقيق خاطر راهبر تنهنجو ڪلام
ابتدا نام خدا سان آهي عبرت اختتام
تو پڙهي دل سان پرائي فيض هن مان عام جام
حق جي تعليم سان پر تنهنجو دفتر يا لطيف
سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونہ همسر يا لطيف

زهد و تقويٰ ۾ ملڻ آهي عبث تنهنجو مثال
خوش رهين هر حال ۾ توڙي رهين تون خستہ حال
تو ڪبوليو ڪينڪي دنيا سندو مال و منال
سور ۽ سختيون پسند ڪيا پنهنجي خاطر يا لطيف
سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونہ همسر يا لطيف

سنڌ ۾ تون جيئن ٿئين والي ولايت جو ڌڻي
تيئن نہ ڪو آهي ٻيو ڪامل ڪرامت جو ڌڻي
باليقين تو بعد نہ آيو ڪو هدايت جو ڌڻي
ٿيا طريقت جا طريقا تو کان ظاهر يا لطيف
سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونہ همسر يا لطيف

Marfat.com

جنهن امارت کي ڦٽو ڪيو، تون اهو آهين امير
بادشاهيءَ کان مٿي ڪنهن مرتبي وارو فقير
رهبر عالم جوان توکي جوان ٿو دستگير
تون خدائي حڪم جو ٿيو آهين مظهر يا لطيف
سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونہ همسر يا لطيف

ڪير آهي جنهن ڪو پنهنجي سر جي قرباني ڪري
ڪير آهي جو اچي ڏڙ کي الٽي تي آڻي ڌري
ڪانڌي ڪوري ۾ آهي ڪير جنهن جي دل لري
تو سوا ڏسجي نہ ڪو اهڙو ڏسر يا لطيف
سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونہ همسر يا لطيف

ڪير آهي جو گوڙي ڪن ۾ ٿو گوالڻ جي مثال
ڪاتڙين ڏاران وجائي ڪير پنهنجا روئي حال
آهه وڃارن سوا ٿي زندگي جنهن جي وبال
سڀئون خدا جو سو تہ تون ئي دانا هم ماهر يا لطيف
سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونہ همسر يا لطيف

ديس ڌارئين ۾ رهين تون وٽس مارئيءَ جو حال
قيد ۾ جا بند ۾ سا آهي [illegible]
جان پنهنجي تي جا آئي [illegible]
ٻر ڪئي تو ڪين هرگز پاڻ ظاهر يا لطيف
سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونہ همسر يا لطيف

Marfat.com

ڪا گهڙي گذري نه جنهن ۾ سوز ۽ سازي ۾ تون
رات جو راتي جي خاطر روح ۽ راڙي ۾ تون
ڏينهن جو هڪلون ڪندو هلندو وتين هاڙي ۾ تون
سات سورن جا ڪٽي ڏوريا تو ڏونگر يا لطيف

سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونه همسر يا لطيف

لعل تي ليلا وڃايو ور نه ورسايس وري
هار تي هر ڪي تہ تنهن کي سور ۽ سختي سري
ڪير تون ڪارون ڪندي منڌ نيٺ ويئي اُت مري
تو تہ روئي پنهنجو ريجهايو جنيسر يا لطيف

سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونه همسر يا لطيف

ڪير آهي ساز تي سرجي ڏنو جنهن سر اجي
سور سورٺ جان ڪٽي سر ٻاڻ ٿيو ٻختو ٻاڇي
ٻول ٻيجل سان ٻڌل تي مرد هو ٻيٺو ماڇي
جيئن تہ مون جاچي ڏٺو سو تون دلاور يا لطيف

سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونه همسر يا لطيف

دور تنهنجو شان آهي عقل کان ادراڪ کان
ڪيئن ڀلا تعريف تنهنجي ڪو ڪري سگهندو بيان
عام تو کي عام لفظن ۾ ڪري ٿو بيو عيان
مرتبو تحقيق چاڙهي تنهنجو داور يا لطيف

سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونه همسر يا لطيف

دل منهنجوان اهڙي صدا نڪري ٿي منهنجي بار بار
معرفت جي مئي منهنجوان ڪا سرڪ تون ساقي نهار
ٿي وڃان مدهوش، مدهوشيءَ ۾ ڏسجي جلوه يار
تون عطا ڪر منهنجي دل کي اهڙو اوج يا لطيف

صدقي ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونه همسر يا لطيف

اي غني دل سارا جو تنهن ڪنهن پرور تي سلام
طالب حق جي رڳا محبوب داور تي سلام
جو سخي صاحب سخا جو، اهڙي سرور تي سلام
بي بدل عالم ولي سهڻا سخنور يا لطيف

صدقي ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونه همسر يا لطيف

ڀٽ ڌڻي سنڌ جي شاعرن جو سرتاج.

(جناب احمد خان آصف.)

١– شاعران– سنڌ جو سرتاج حضرت ڀٽ ڌڻي،
دادلو درويش صوفي با صداقت ڀٽ ڌڻي.

٢– شرع کان باغي نه هو، اڄڪلهه جي صوفين وانگيان،
با خبر صوفي سگهورو با شريعت ڀٽ ڌڻي.

٣– منزلون ناسوت ۽ جبروت ۽ ملڪوت جون،
طئي ڪري لاهوت اندر ڪئي سڪونت ڀٽ ڌڻي.

٤– ڪو ٻڌائي ڪيس ڪوئي ڪو سڏي لاثاني لطيف،
ڪو سڏي ٿو شاهه سهڻو گهوٽ حضرت ڀٽ ڌڻي.

٥– ٿي گهريائين هيءَ دعا "ڪر سنڌ تي سائين سڪار"
ملڪ سان ڪيڏي نه رکندڙ هو محبت ڀٽ ڌڻي.

٦– ڀائرو هي بيت ناهن آيتون سمجهو ڪري،
شعر ڀنهنجي اندر اها ڪئي آ وصيت ڀٽ ڌڻي.

٧– صوفيانه نڪته ناهن بس رڳو در شعر شاهه،
زندگي جي پهلوهر جي ڪئي وضاحت ڀٽ ڌڻي.

٨– هوند و سکيو سو جنهين جو عشق ٿيو الله سان،
ٿو ڪري آصف اها سڀ کي هدايت ڀٽ ڌڻي.

Marfat.com

شاه عبداللطيف جي شان ۾ قصيدو

جناب ميرزا گل حسن (احسن ڪربلائي)

خضر راه – عاشقان عبداللطيف
صدر بزم – عارفان عبداللطيف

آهي مخدوم – جهان عبداللطيف
بيگمان نور – زمان عبداللطيف

شاعر – شيرين زبان عبداللطيف
بي بدل جادو بيان عبداللطيف

نکته آموز – فصاحت نکته رس
نکته سنج و نکته دان عبداللطيف

جنهنجي ٿي طبع رسا سڀ کان الڳ
ڪئي جدا جنهنجي زبان عبداللطيف

جنهنجي دريائي معاني کان سدا
ٿيا رکي طبع [illegible]

جنهنجي دنيائي سخن ۾ سڀني کان
ڪئي جدا طرز – بيان عبداللطيف

Marfat.com

آهي سنڌي شاعري جي جسم جو
بيگمان روح - روان عبداللطيف

نظم جي ميخانئہ رنگين سنڌ و
آهي سو پير - مغان عبداللطيف

آيئہ تسخير دل جنھنجو ڪلام
آهي سو معجز بيان عبداللطيف

بخش ڪئي جان - سخن کي دائما
زندگيءِ جاودان عبداللطيف

معرفت جي راز کان واقف آهي
رمز رب جو راز دان عبداللطيف

اهل - دل ، اهل - نظر اي گل حسن
ٿا مڃين اهلِ - زبان عبداللطيف

لطيف.

(جناب الله بخش عقيلي "سرشار" ٺٽوي)

پر معرفت سان آھ پيالو لطيف جو
ساقيءَ فيض ـ سنڌ ٿيو ڏالو لطيف جو

ليلي بہ آھي سنڌ ۽ شيرين بہ آھي سنڌ
عشاق بہ ٿيو عشق نرالو لطيف جو

سڀ پورهيا لطيف سندا ساڀ رب ڪيا
قادر ڪيو قبول ڪشالو لطيف جو

پائين نہ معرفت جو ملي روح کي سبق
تان غور سان پڙھ تون رسالو لطيف جو

سنڌي ادب کي ان کان مليو آھ جا شرف
جو مستند ٿئي ٿو حوالو لطيف جو

اسرار ـ گنج ـ علم جي ڪنجي لطيف وٽ
صندوق ـ علم ـ سنڌ تي تالو لطيف جو

پرنور ٿيندي سنڌ جي سرشار ڪنڊ ڪنڊ
اونده تي ڇانئيو جو اجالو لطيف جو

L (IV) 642—28

Marfat.com

شاه عبداللطيف رح.

(مرزا علي بخش ڪرڙ حيدرآباد جو).

شاعرن جو سنڌ ۾ سردار شاه عبداللطيف
؟ عروض ـ نظم جو سينگار شاه عبداللطيف.

شاعرن سرتاج پنهنجو اُنکي ڪونهو سنڌ ۾
شعر اهڙو پنهنجو ڪيو اظهار شاه عبداللطيف.

صنعت ـ تجنيس حرفي کي ڪيئين ترتيب وار
شاعري جو نو گل ـ گلزار شاه عبداللطيف.

روح راڳن کان ڪڍهن راحت سان رنجائي ڇڏي
ڪڏ جيا تي بيت ٻي اختيار شاه عبداللطيف.

جنهنجي وائي کان سوا ٻي وات وائي ڪا نه ڪئي
ٻي ٻرين ۾ ري ڪا نه ڪئي گفتار شاه عبداللطيف.

پنهنجي پٽ کي پٽ هٿي مٿن ڪيئين مريدن جو مٿي
هو اڙين جو آسرو آڌار شاه عبداللطيف.

سيد ـ عالي نسب والا حسب اعلي ڪسب
سادگيءَ سان ٻر رکيو وهنوار شاه عبداللطيف.

پرت جو پيالو پرين پنهنجي پياريس پيار سان
هو لڌو لوڪي پرين هڪوار شاه عبداللطيف.

Marfat.com

اوليا الله جو، آهي ولي، قطب زمان
نيڪ نيت آهي نيڪوڪار شاه عبداللطيف.

ٻهت ڏٺي آهي ڀلارو پرجهلو ٻيڪس سندو
سو ڀڄائي گهوٽ هو مهندار شاه عبداللطيف.

اڻ پڙهيل آکي جهالت کان هون ٿا اڻ پڙهيل
ورنه هو عالم ۽ فاضل ڪار شاه عبداللطيف.

سنڌ جا هندو ۽ مسلم ٿئي ٻئي شيدا ٿيا
هر سڄڻ جو دل گهريو دلدار شاه عبداللطيف.

ڪيا اڪيس لائق لطيف اُن عبد ٻنهي جي تي مدار
ورد جنهنجو نالو ڪيو هر بار شاه عبداللطيف

ٻاڻ ۾ ٻنهي جو ٻرين لوڪي الڏان لطف سان
دوست جو دائي ڪيو ديدار شاه عبداللطيف.

هن ڪيو هو ياد ۽ هنئين ڪري سيڪڙ ٿي ياد
سو هنن سان ڪيو اظهار شاه عبداللطيف.

سو ڪرامت جو ڪٿڪر هنن تي وسي هنئين رهي
گودڙي ۾ لعل گوهر بار شاه عبداللطيف

ٿا جون درويش هو مان تو هواڻي درويش هو
بحر عصمت جو در شهوار شاه عبداللطيف.

معرفت جو جام جنهن ساقي ڪئي ڏنو
جنهن کان ٿي ويو مست ۽ سرشار شاه عبداللطيف.

Marfat.com

پيامِ لطيف

(جناب مخدوم محمد زمان صاحب طالب المولي)

دماغ کي ٿو تراوت ڏئي پيامِ لطيف
بڻي ٿو روح ۾ آبِ زلال - جامِ لطيف
لطيف آهي سچو راز طالب المولي
صدا سروش جي مضمر تهه - ڪلامِ لطيف